tarih ve toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/SAYI 10/EKİM 1984/300 LİRA

1933 Darülfünun Tasfiyesi veya:
Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü

Ortaçağ'da Yaşam, Aşk ve Ölüm

Tarihe Yerleşen Hayâl: Uzun Mehmet

Osmanlı'da Esnaf Suç ve Cezaları

tarih VE toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Reklâm ve Halkla İlişkiler
Meral KATI-Çiğdem AÇAN
Düzeltti
Mustafa ŞAHİN
Pikaj
Hamiyet DEMİR-Serdar BAL

•

İLAN KOŞULLARI: Renkli tam sayfa (iç kapak: 150.000 lira, orta sayfalar: 100.000 lira). Siyah-beyaz (iç kapak: 100.00 lira, orta sayfalar: 50.000, yarım sayfa: 25.000 lira) YILLIK ABONE (12 sayı) 3000 lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 3000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayınları/ Perka A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53- 54- 55

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 370 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 30 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayınları/ Perka A.Ş. ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

6 1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü
Mete Tunçay-Haldun Özen

21 Tarihe Yerleşen Hayâl: Uzun Mehmet
Necdet Sakaoğlu

26 Batı'dan Yapılan İlk Edebî Çeviri
Server Tanilli

29 Koleksiyoncunun Dağarcığından

30 Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Esnaf Suç ve Cezaları

36 Ortaçağ'da Yaşam, Aşk ve Ölüm
Fatmagül Berktay

43 Yûşa Tepesi
Ali Neyzi

47 Et mi, Yoksa Balık mı? Aristofanes'e Bakılırsa...
Doç.Dr.Pars Esin

50 Saray-ı Hümâyûn'da Teknik Eğitim
Prof.Dr.Arslan Terzioğlu

56 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Dr.Uygur Kocabaşoğlu

58 Celâl Nuri'nin Türk İnkılâbı-II
Cemil Meriç

62 Geçmiş Şölenler

63 Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Osmanlıların Arap Alfabesinde Reform Girişimleri
Prof.Dr.Talât Tekin

65 **Kitabiyat:**
Bir Osmanlı Gözlemcinin İngiliz Siyasal Sistemine Bakışı
Çağpar Fıkırkoca/65
Hicaz Demiryolunun Hikâyesi
Şevket Pamuk/67
"Babailer İsyanı"nın Sunduğu Gerçekler
Mehmet Bayrak/68
Müsâvât-ı Tâmme
Hüseyin Kılıç/70

İngiltere Kralı II. Richard'ın 1396 yılında Fransa Kralı VI. Charles'ın yedi yaşındaki kızı Isabella ile evlenmesini gösteren renkli taşbaskısı resim (*Chronique de Froissart*'tan).

KÂMİL PAŞA MI, SAİT PAŞA MI?

Derginizin 7. (Temmuz) sayısında Sayın Serhan Ada'nın kaleme aldığı "Hürriyet Günleri" adlı yazıda, "Meşrutiyet'in ilânından sonra kurulan ilk hükûmetin başı" (sadrazam) olarak Kâmil Paşa gösterilmiştir. Oysa, bilindiği gibi anılan dönemdeki ilk hükûmet sadrazam Sait Paşa tarafından kurulmuştur.

Gelişen olaylar ve Yıldız Sarayı'na ulaşan haberler doğrultusunda, Meşrutiyet'in ilân edileceğini anlayan II. Abdülhamit, 21-22 Temmuz 1908 gecesi, Avlonyalı Ferit Paşa'yı sadrazamlıktan alıp, yerine Sait Paşa'yı getirmiştir. Kâmil Paşa da, Sait Paşa hükûmetinde Devlet Bakanı olarak (Meclis-i Vükelâ'da) görev almıştır. 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle birlikte, hükûmet tarafından, siyasal suçlulara yönelik bir af çıkarıldı. Ancak af genelgesi beklenildiğinden daha geç çıktı ve daha geç yayınlandı. Ayrıca, aftan siyasal suçlular yanında, âdi suçlular da yararlandı. Buna bir de, eski rejimin istenmeyen memurlarından bir kısmının yurt dışına kaçmasına hükûmet tarafından göz yumulması eklenince, Cemiyet üyelerinin ve diğer Meşrutiyetçilerin Sait Paşa ve hükûmetine duydukları hoşnutsuzluklar arttı. Bunun üzerine Sait Paşa sadrazamlıktan 31 Temmuz'da istifa etti ve 1 Ağustos'da yeni bir Sait Paşa hükûmeti kuruldu. (Bkz. Sina Akşin: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1980, s. 75-83).

1876 Anayasasına göre, Harbiye ve Bahriye Nâzırlarını atama yetkisi sadrazama verilmişti ve bu atamaların Padişah tarafından onaylanması gerekiyordu. Bunun yanında, Padişah yalnızca Sadrazam ve Şeyhülislâmı atayabiliyordu. 1 Ağustos 1908 tarihli Hatt-ı Hümayun'un 10. maddesi ise bu dört makama ilişkin atamalarda tümüyle Padişahı yetkili kılıyordu (Bkz. Feroz Ahmad: *İttihat ve Terakki*, Ankara, 1984, s. 46). Böylesi bir yetki, temel gücünü ordudaki küçük rütbeli subaylardan alan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından (Padişahın ordu üzerindeki denetimini güçlendireceği ve Cemiyetin gücünü azaltacağı gerekçesiyle) tepkiyle karşılandı. Cemiyetin bu tepkisi, Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ve kabinedeki bazı üyeler tarafından da desteklenince, Sait Paşa'nın, Hatt-ı Hümayun'un bu maddesini hararetle savunması bir sonuç getirmedi. Kendisine karşı oluşan bu muhalefete dayanamayarak 5 Ağustos'da istifa etmek zorunda kaldı.

Kâmil Paşa ise Sait Paşa'nın istifasından sonra, 6 Ağustos 1908'de Sadrazam sıfatıyla kabinesini kurdu. Eğer Sayın Ada, yazısında Sait Paşa hükûmetlerini Meşrutiyet'in ilânı öncesine (22 Temmuz'a) dayandırarak Kâmil Paşa hükûmetini Meşrutiyet sonrası "ilk" hükûmet, Kâmil Paşa'yı da "ilk" Sadrazam olarak göstermişse, bu konuya açıklık getirmeliydi.

Metin SOYSAL, ANKARA

KARI SATIŞI

Derginizin ilk sayısında Osmanlı dönemindeki kölelik ve cariyelik kurumuna çeşitli yönlerden değinmiştiniz. Osmanlı devleti içinde cariye alım ve satımının yoğunlaştığı 18 ve 19. yüzyılda, okuduğum kadarıyla Avrupa'da da kadınlar çeşitli biçimlerde satılıyorlardı. Buna örnek olarak, *'Polular Psychology Guide'*dan bir alıntı aktarmak istiyorum.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, 1790 yılı civarında, İngiltere'de kadın satmak, daha doğrusu bir erkeğin karısını satması hergün görülen sıradan bir olaydı. Gazetelerde bu gibi satışlara ilişkin ilânlar çıkardı "Büyük fırsat-kaçırılmaz kelepir" gibi. Kadınlar, boyunlarına bir ip takılı olduğu halde, kendilerini pazara götüren kocalarını itirazsız izlerlerdi. Pazar yerinde ise öküzler, koyunlar ve ineklerle beraber, bir hayvan gibi pazarlıkla satılırlardı. Satıcılar mallarını en ince ayrıntılarına kadar gösterip överlerdi. Üstelik bu satışlardan hükûmet de belirli bir vergi alırdı. Vergi verilmeden yapılan satışların bir değeri olmazdı, çünkü memurlar satış sırasında hazır bulunurlar ve bir satış belgesi düzenlerlerdi. Ayrıca öyle iki kişinin anlaşıp aralarında özel bir alışveriş yapmaları da doğru görülmezdi. Kadınların boyunlarına ip takıp pazar yerlerine götürülmeleri koşuldu.

O çağda kadınların ne kadar değersiz olduklarını gösteren bir başka olay da şu:

Bir adamın atı kaybolur, adam hemen Londra Gazetelerine bir ilân verir: "Atım kayboldu bulana 5 Paund." Birkaç gün sonra yine aynı adamın karısı evden kaçar, adam bunun üzerine de şu ilânı verir: "Karım kayboldu bulana 4 Şilin."

Selma GÜVEN, Ankara

YÜZYIL DEĞİL, YÜZ YIL

İlk sayısından beri ilgiyle izlediğim Derginizin, en beğendiğim bölümlerinden biri "Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay." Ama, bu bölümün başlığındaki "Yüzyıl" sözcüğünün yazılışı konusunda bir tereddüdüm var: Bu söz, eğer "asır" anlamında kullanılıyorsa, önüne "Bir" sayısı konulmalı. Yok, kastedilen "100 yıl" ise o zaman da, "Yüz" ile "Yıl" bitişik yazılmamalı.

Ağustos sayısında, denizciliğimizin tarihiyle ilgili iki küçük bilgi özellikle dikkatimi çekti. Biri, Yenikapı limanına liman reisi tarafından yapılan ziyaret, öteki de Şirket-i Hayriye vapuruyla Boğaz'da yapılacak mehtap gezisiyle ilgili bu iki kısa bilgi üzerine, değerli Derginizin Türk denizciliğinin tarihiyle ilgili daha geniş inceleme ve araştırmalara yer vermesinin çok yerinde olacağını düşündüm. Denizciliğimizin yakın ve uzak tarihinde incelenip, araştırılmayı bekleyen pek çok konunun bulunduğu inancındayım.

Dr. Ahmet KERSE-
Emekli Deniz Hâkim Albay, Ankara

ENVER CELÂLETTİN PAŞA'NIN İZİNDEN GİDENLER

"Tarih ve Toplum" Derginizi zevkle okuyorum. Türkiye şartlarında bu özenle bir dergi yayımlayabilme başarınızı kutlarım.

Bir okuyucunuz olarak Derginizde görülen bazı baskı, kırılma vs. hataların her mevkutede olabileceği kanısındayım. Ancak, bir husus var ki, bu satırları yazmama neden oldu. Diğer bir ifade ile, kamuoyunda bir fert tepkisini dile getirdi.

Sanırım, Tanzimat'la Osmanlı İmparatorluk tebaasında Milliyetçilik akımları hızlandı. Giderek artan dozda gelişen bu akıma karşılık, nice sonra da İmparatorluğun aslî nüvesini oluşturan Türk kesimde Türkçülük fikri uyanmaya, haliyle fikir ve basın hayatında ürünlerini sergilemeye başladı. Bu ürünlerden biri de Derginiz yayın hayatına girerken yer verdiğiniz Enver Celâlettin Paşa'nın "Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası"nda yayımlanan "Türklerin Aslı" isimli makaledir herhalde. Ve elbette ki bu makalede eleştirilebilecek bir çok aksaklıklar vardı.

Ama bu ve benzeri makaleler, yerli ve özellikle yabancı bilim adamları tarafından sürdürülen araştırmalar, "Türk Mil-

...yetçiliği" akımı ve olgusuna İmparatorluğun son dönemlerinde emekleme ve arama aşamasını geçirtmiş, "Genç Türkiye Cumhuriyeti" dönemlerinde de Atatürk'ün "Ne Mutlu Türküm Diyene" vecizesinde ilkelerini bulmuştur.

Bu vakıa ortada iken, aksayan yönleri olduğu malûm mezkûr makalenin Prof. Talât Tekin tarafından adeta bir hiç mertebesinde eleştirilmesini çok mânidar buldum. Konuya ilişkin otoritesinden şüphem olmayan sayın hocam, bu makalenin yazıldığı yıllarda henüz arayış içinde olduğunu, bazı doğru tespitlerin daha yapılmamış olduğunu bilmiyor mu? O tarihlerde "Türkün Aslı" ile ilgili çaba, tespit ve fikirler henüz emekleme safhasında değil miydi?.. Kaldı ki, eleştirilen örneklerden biri olan İskitlerin Türk olup olmadıkları konusunda Batı âlimleri günümüzde de mutabakata varabilmiş midir?

Bu eleştiride anlam veremediğim bir diğer husus da, Naim Hazım Onat ve Ahmet Cevat'ı istihza eden son cümle idi.

N.H. Onat'ın "Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu" isimli kitabını ben de gördüm ve bir okuyucu olarak inceledim, hem de merakla. Dil konusunda yorum yapacak ya da ahkâm kesecek durumda değilim, ama ben o kitapta Hocanın eleştiri konusu yaptığı gibi Arapçanın aslının Türk dili olduğunu iddia eden bir husus görmedim ya da göremedim. Gördüğüm ki, N.H. Onat, Arapçanın Prototürkçeden etkilendiğini ve bir çok kelime aldığını öne sürmüş ve bunun örneklerini vermeye çalışmıştır.

Keza 68. sayfanızda kitabından küçük bir bölümüne yer verdiğiniz Ahmet Cevat'ın uzmanlığını belirtirken neden uzman kelimesinin ardından (!) işareti konulmuştur, anlayamadım doğrusu. ...

Günümüzde Atatürk'ün Türk Tarihi konusundaki direktifleri doğrultusunda fikir ve tezleri yayımlanan (1- Vecihe Hatipoğlu, "Türk Tarihinin Başlangıcını Ararken", *Milliyet*, 26.9.1978; 2- Haluk Tarcan, "Tarihte İlk Oğuz Göçü", *Cumhuriyet*, 21.2.1984; 3- Vecihe Hatipoğlu, "Anadolunun Kuzeyindeki Gas'lar", *Cumhuriyet*, 10.3.1984; 4- Vecihe Hatipoğlu, "19 Mayıs ve Anadolunun Tapusu", *Cumhuriyet*, 19.5.1984; 5- Muazzez Çığ, "Prof. Vecihe Hatipoğlu'nun Anmsattıkları", *Cumhuriyet*, 12.8.1984.), şevk ve gururla okunan bu muhteremler de havada su mu döğüyorlar? Bu eleştiri ışığında anlaşılan o!

Şimdi soruyorum, bunlar hiç yazılmalı mı idi? Eleştiri konusu bu makalede hiç mi doğru yoktu? Eleştiriye evet, ama niçin alayvârî bir üslûp kullanılma gereği duyuldu?

Sahiplerinin maalesef yanıt verme imkânı bulunmayan eleştiri konusu bu makale ve benzerleri bu fikirleri sergilemese sayın Hocam bugün doğru olarak serdettiği bilgilerine acaba nasıl ve hangi yollarla ulaşacaktı? Fikir ve tezlerin tartışılarak olgunlaşabileceğini, yıkıcı eleştirilerle hiç bir yere varılamayacağının aklı selim sahiplerince bilindiği kanısındayım.

Derginizde daha doğrusu Dergimizde gerçekleri ve doğruları görmek hakkımızdır. Yanılgıları tashih Dergimizi küçültmez, yüceltir.

Daha iyilere doğru dileklerimle saygılar sunarım.

Aydın BİLALOĞLU, Ankara

İZNİKMİT VE BARTLETT

Tarih ve Toplum'un Ağustos 1984 sayısında (sayı: 8),

(I) Okuyucu Mektupları arasında "Osmanlı Devletinde Jurnal Teşkilâtının Kuruluşu" üzerine bir yazı ve belge fotokopisi var (sayfa: 3/75). Belgenin çevrimyazısında birçok okuma hatası olduğu görülüyor. Biz bunlardan bazılarını saptadık ve doğrusunu yazmaya çalıştık:

1- "... ve İznikiyye kazası ile Kocaeli sancağının havi olduğu sair....." değil, ".... ve *İznikmit kazasiyle* Kocaeli sancağının havi olduğu sair...." şeklinde okunması gerekir. Eğer çevrimyazıda olduğu gibi "İznikiyye" olsaydı از نکیبه veya از نکیبه şeklinde yazılırdı; burada görüldüğü gibi از نکمیه şeklindedir, bu da ancak "İznikmit" olur ki şimdiki İzmit'tir. İznikmit (İzmit) daima Kocaeli sancağının merkez kazası olagelmiştir. İbarenin tamamı okunduğunda, İznikmit ve Kocaeli sancağının havi olduğu öbür kazaları anlaşılır.

2- ... *talimnamedir*... yazılı olduğu halde çevrimyazıda talimatnamedir yazılmış. (Bizce de böyle olması akla yakın ve doğrudur, ama kâtip öyle yazmış, bu hiç olmazsa belirtilmeliydi.)

6- ... jurnalın değil, *jurnalının*
... teshirine değil, *tesyirine*

7- ... kayıd ve işaret değil, *kaydü işaret*

11- ... voyvoda ve ajanlarının değil, *voyvoda ve ayanlarının*
...kâtibleri yok ise de değil, *yoğise de*

17. ... göstererek değil, *gösterilerek*

18- ... sarihi ve sahihi değil, *sarihan ve sahihan*

20- ... mah bi malı değil, *mah be mah*

Doğru okunduğundan şüphelendiğim daha başka yerler varsa da, herhalde yeteneksizliğimden ve fotokopinin çok küçük olması, ayrıca baskıda da bazı özelliklerin kaybolmasından bu kadar yapabildim.

(II) yine aynı sayıda "Haliç Köprüleri" başlıklı, E. Amiral Fahri Çoker'in bir yazısı ve ilgili resimler var: (sayfa 30/102-33/105).

a) önce resim ve açıklamalarından başlayalım: (s. 30/120)'da bir gravür ve yanında ARŞİV X yazılı. [Bu X on sayısının mı yoksa bilinmeyeni (meçhulü) mi belirtiyor?] Karşı sayfada (31/103) gravür üzerine yapılan açıklamada; Allom'un bir gravürü: Unkapanı (1841) yazılı. Aslında bu gravür William Henry Bartlett'e aittir. Aynı resmi *İslam Ansiklopedisi* C. 5/II, İSTANBUL yazısı sayfalarında görebilirsiniz. Orada, Miss Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London, 1838 olarak kaynak gösterilmiştir. Miss Julia Pardoe ile ressam William Henry Bartlett'in nasıl biraraya getirildiği üzerine de YILLAR BOYU TARİH'in Ağustos 1982, Sayı: 8'de gerekli açıklamayı bulabilirsiniz.

b) sayfa 32/104'de 2 sayılı resim için (yandaki açıklama yazısında 3'de), 1835'te Bartlett tarafından yapılmış Galata Köprüsü gravürü (aynen yazdım) açıklama yazısı var. "Galata Köprüsü II: başlıklı kısmın hemen altında bu resimdeki köprü tarif ediliyor ve Ateş Mehmet Salih Paşa'nın gayretiyle 1280 (1836 [doğru çeviri 1863 olacak])'de yapıldığı, yani XIX. yüzyılın ikinci yarısında...

c) yazar, Galata Köprüsü III:'ü anlatırken.... "bu köprünün Karaköy ayağı şimdiki Denizcilik Bankası'nın yerinde bulunan Aziziye Karakolu'nun önünde olup..." diye devam ediyor. Biz Aziziye Karakolu'nu görmedik, ama Denizcilik Bankası'nın Karaköy'deki binasını gördük, 1956-57 yıllarında yıktırıldı. Karaköy Ziraat Bankası'nın tam karşısında olan yeri de önce Balıkçılar Sitesi, sonra dolmuş durağı gibi kullanılan bir alan oldu. Yazar bu yazıyı ya çok evvel yazmış veya yıkımdan önce yazılan eserlerden yararlandığı halde gerekli değişiklikleri yapıp zamanımıza uygun bir tarif yapmamış.

Nail İnal, İZMİT

* Düzeltmelerinize teşekkürler. "Arşiv X (iks)", bize resimlerimizin çoğunu bulan Bayan Yerasimos'un kendi dia koleksiyonuna verdiği addır.

T*T

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayıdaki en uzun yazımız, aynı anda üç başka dergide çıkan ayrı ayrı yazılarla bütünleşiyor. Geçen yıl, benim gibi üniversite dışında kalan bir arkadaşımla birlikte (daha doğrusu, benim görevime Sıkıyönetim ve Rektörlükçe -1402 ile- son verildi; o ise, kendi isteğiyle ayrıldı), bizim yaşadığımıza benzeyen, elli yıl önceki bir olayı merak edip araştırdık (benzerliği yalnız biz söylemiyoruz, YÖK başkanı da şecaat arzederek ileri sürüyor). İncelememizin şimdilik ortaya çıkardığı sonuçları, dört süreli yayında birden açıklamaya karar verdik. Bu ay başında, sırasıyla "1933 Öncesi Darülfünun" *Yapıt*'ta, "1933 Darülfünun Tasfiyesi" *Tarih ve Toplum*'da, "1933 Tasfiyesinde Hukuk, Edebiyat ve İlâhiyat Fakültelerinden Uzaklaştırılanlar" *Yeni Gündem*'de, aynı temizlik hareketinde "Tıp ve Fen Fakülteleriyle Dişçi ve Eczacı Mekteplerinden Atılanlar" *Bilim ve Sanat*'ta çıkıyor.

1933'te tasfiye edilenlerden aklını kaçıran, intihar eden olmuş, işbaşındakilere yaranmaya çalışan, milletvekili yapılan olmuş (yaranmaya çalıştığı halde hiçbir şey yapılmayan da), sonradan üniversiteye dönüp ordinaryüs ve rektör seçilen olmuş, büstü dikilen, anısına posta pulu basılan olmuş...

Dergimizdeki yazıda ise, Darülfünun hocalarının üçte ikisini (yüzelli kişiyi) atanın kimliği ve ona ne olduğu, özgün belgelere dayanılarak anlatılıyor. Geçmişten kendilerine destek bulmaya çalışanlar, olup bitenlerden ders çıkarsalar daha iyi olurdu. (Üstelik, o zaman Darülfünun'u doğrayanların yararlanabilecekleri kırk küsur Alman vardı!) Ama hep biliyoruz ki, ders alınsaydı tarihten, tekerrür mü ederdi (yinelenir miydi)?

Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler ve Bilgiler bölümünde, üç aydır sürdürdüğümüz Suçlar ve Cezalar konusu, bu sayıda "Esnaf Suç ve Cezaları"yla noktalanıyor. Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar dizimizde, geçen ay incelenen Arap harfleri o sayıya sığmamıştı. Bu kere son dönem Osmanlıların bu alfabede yapmaya kalkıştıkları reformlardan söz edilerek konu tamamlanmakta. Kasım'da Türkçenin bir başka çeşit -Çin ideogramlarıyla- yazılışı incelenecek. Aralıkta Kiril, Ocakta da Latin harfleri ele alınınca, yıl sonunda, Türkçenin tarih boyunca yazıldığı oniki alfabenin tamamı kapsanmış olacak.

Her sayıda vermek istediğimiz halde, konu çeşitliliğini sağlama endişesiyle ancak zaman zaman yayımlayabildiğimiz Pişirmenin Evrimi köşesinde bu ayki konu, Eski Yunan mutfağında balık. (Fransızlar, -tabii, kendi dillerinde- adı "r" harfini içermeyen aylarda balık yenmeyeceğini söylerler. Bizim sardalya'yı ve yerli taş balıklarımızı bilmediklerinden olacak- o balıkları da bilmek başka, satın alabilmek başka ya. Ama gerçekten, Eylül/Septembre'de başlayan güz balığı Ekim/Octobre'da en leziz kıvamına erişir. O bakımdan, Pars Esin arkadaşımızın bu ay balıktan sözetmesi yerinde bir raslantı.)

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, yine *Tarik* gazetesinden seçmelerle devam etmekte. Sayın Okuyucumuz Ahmet Kerse, bu sayıya bastığımız mektubunda, "Yüz Yıl"ın ayrı yazılması gerektiğini ileri sürmekte haklı. Ancak, hemen belirtelim ki, şimdiye değin "Yüzyıl"ı bitişik yazmanın suçu, o sayfayı hazırlayan Uygur Kocabaşoğlu kardeşimize değil, bize aitti. (Uygur'un Osmanlıcada kendi günahları kendine yeter, bir de bizim vebalimizi taşımasın!) Her ayki *menu*'lerimize, bu sayıdan itibaren bir de "Koleksiyoncunun Dağarcığından" diye bir kırkambar köşesi kattık. Ellerinde bölüme uygun malzeme bulunan okuyucularımızın, yayımlanmak amacıyla kopyaları alındıktan sonra geri verilmek üzere, orijinallerini bana iletmelerini (Ankara büromuzun adresine göndermelerini) özellikle rica ederim.

Bu sayımızda, geçen aydan devam eden Cemil Meriç ustamızın Celâl Nuri'nin *Türk İnkılâbı* kitabı üstüne özetleme ve düşüncelerinden başka, beş tane önemli yazı daha var: *Tarih ve Toplum*'da bundan böyle imzasını sık sık görmeyi umduğumuz Server Tanilli'nin "Bizde İlk Edebi Çeviri" hakkındaki incelemesi; değerli Tıp tarihçisi Adnan Terzioğlu'nun "Enderun" ya da Osmanlı saray eğitimi üstüne bir araştırması; giyabi dostumuz Ali Neyzi'nin, kendi büyükannesi Leylâ Saz hanımın çevresinde odaklaşan "Yüşa Tepesi" başlıklı bir anı-öyküsü; Fatmagül Berktay arkadaşımızın, 20. yüzyılın en ileri gelen Ortaçağ tarihçilerinden Huizinga'nın bir yapıtındaki konulardan üçünü işlemesi (Kapak resmimiz, bu yazıyla eklemleniyor.) Ama beşinci yazı, bence bütün bunların en ilginci: her yıl törenlerle anılan *Uzun Mehmet* efsanesinin tek-parti döneminde nasıl imâl edildiği ve işin tarihsel gerçeği. Bu yazıyı hazırlayan ve *Kösepaşa Hanedanı* adlı değerli bir monografisi de piyasaya çıkmak üzere olan (Ankara, Yurt Yay.) tarihçi Necdet Sakaoğlu'nu ne kadar kutlasak az.

Kitabiyat sayfalarımızda ise, dört yapıt tanıtılmakta, bir yapıttan da yola çıkılarak düşünülmekte. Önce, geçen sayımızın Kitabiyat'ında (s. 62/dn. 1) değinilen 18. yüzyıl sonlarında bir Osmanlı hariciyecisinin İngiliz sistemi üstüne Fransızca raporunun önemli bir bölümünün -ilk kez- çevirisini veriyoruz. Sonra, W. Ochsenwald'in Hicaz Demiryollarıyla ilgili yeni İngilizce kitabı, okuyucularımıza Şevket Pamuk tarafından anlatılıyor. (Yakında, aynı konuyu Pul ve Posta Tarihi açısından inceleyen bir yazı sunacağız.) Tanıtılan üçüncü yapıt, A. Yaşar Ocak'ın 1980'de çıkan *Babâilar Ayaklanması*; dördüncü yapıtsa, bundan 72 yıl önce yayımlanan ve Türkçe Feminist yazın'ın ilk örneklerinden biri olan *Müsavât-ı Tâmme*.

Kasımda da, bir bu kadar dolu, yeni bir *Tarih ve Toplum* sayısında buluşmak umuduyla, hepinize iyi okumalar dilerim.

Mete Tunçay

İTİZARLAR

Önceki 8. (Ağustos) sayımızda yeralan incelemelerden E. Amiral Fahri Çoker'in "Haliç Köprüleri" yazısında, s. 31/103'te aktardığımız görüntü malzemelerinden Leonardo da Vinci'nin projesi ve II. Bayezıd'a gönderdiği mektubun (Topkapı Sarayı'ndaki) Osmanlıca sureti, Yük. Müh. İsmail İşmen'in *İnsanlar- Köprüler* adlı kitabından (İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 1972) alındığı halde, -makale yazarının hiçbir güna sun'u taksiri olmaksızın- bu kaynağın gösterilmesi unutulmuştur.

Yine aynı sayıdaki, Yük. Müh. Salih Kuyaş'ın "Pul Öncesi Posta Damgaları ve İlk Osmanlı Pulları" başlıklı yazısının resimaltlarında da, bazı yanlışlarımız olmuş:

s. 58/130- "İlk posta pulunun 100. yıldönümünü kutlama serisi..." yerine- "Muntazam posta teşkilâtının Türkiye'de kuruluşunun 100. yıldönümünü kutlama serisi..."

s. 61/133- orta sütundaki damgalardan sol en alttakinin (Varna) tarihi "1256" değil, "1265"

s. 62/134- "No. 2. soldaki pul (mavi) 2. tiraj (başbaşa tetbeş), sağdaki pul (sarı) 3. tiraj (tetbeş), No. 3. (mavi pul) 2. tiraj (ayakayağa tetbeş)" diye düzeltilmek gerekiyor.

Geçen 9. (Eylül) sayımızın orta sayfalarında "Denizde Bir Nakl-i Mekân" başlığıyla sunduğumuz iki gravürden küçük ve siyah-beyaz olanı, yine bir montaj hatası sonucu ters basılmış. Ayrıca, bu resimlerle ilgili notta da tarih yanlışları var: 1890'lar, *1790*'lar olacak. Choiseul-Gouffier 1784'te İstanbul'a büyükelçi olarak atanmıştı. Ressam Jean-Baptist Hilaire de, onun "mahiyetinde" değil, "maiyyetinde" idi, tabiatıyla. Okuyucularımızdan özür dileriz.

işim Yayınları İletişim Yayınları İletişim Yay

ZORAKİ DİPLOMAT
Türk toplumunun son yüzyılda geçirdiği tarihsel aşamaları yaşayan, siyasal dönüşümlerin yakın tanığı bir yazarın gözlem ve izlenimleri.

YABAN/(...) Enkaz altında kalmış bir halkın münzevi arayıcısı, bu Yaban'ın ta kendisidir.
(Völkische Beobachter)

YABAN 18.BASKI

ZORAKİ DİPLOMAT ÇIKTI

İLETİŞİM YAYINLARI/PERKA A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han Cağaloğlu/İSTANBUL Tel:520 14 53/54/55

Türkiye Genel Dağıtımı:
YA-DA A.Ş. Doktor Şevki Bey Sok.
Cağaloğlu/İSTANBUL Tel:520 14 72

1933 DARÜLFÜNUN TASFİYESİ* veya

Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüş

METE TUNÇAY- HALDUN ÖZEN

Bu yazıya, 1933 Darülfünun Tasfiyesini gerçekleştirmesi için bir gece geç vakit Maarif Vekilliğine getirilen ve Tasfiyenin üzerinden daha iki hafta geçmeden istifa ettirilen Dr. Reşit Galib'in yaşam öyküsüyle başlamak istiyoruz. Şevket Elman, onun hakkında *Dr. Reşit Galip* başlıklı kocaman bir övgü yapıtı hazırlamıştır: 1'inci kitabın 2. baskısı ve 2. kitap (Ankara, 1955). Yakın arkadaşlarından, eski Türk Tarih Kurumu Genel Müdürlüğü Uluğ İğdemir'in de, onun hakkında yine yüceltici bir biyografi makalesi vardır: *Aylık Ansiklopedi*, cilt 1 (1945), s. 371-73.

Fakat bunlar çok uzun oldukları için, biz, Fethi Tevetoğlu'nun *Türk Ansiklopedisi*'ne yazdığı maddeyi (cilt 27, s. 293-94) italik dizdirerek aynen aktarıp bazı notlar eklemekle yetineceğiz:

REŞİD GALİB BEY (Rodos 1893-Ankara 5 Mart 1934), Türk devlet adamı. 1893'te Rodos'ta Hamzabey Mahallesi'nde doğmuştur. Bulgaristan'ın İslimiye kasabasından mahkeme reisi Hacı Mehmet Galib Beyin oğludur. Annesi, Rodoslu Münevver Hanımdır. Büyükelçilerden Hüseyin Ragıb (Baydur) Bey, Reşid Galib'in büyük kardeşidir.

[Hüseyin Ragıb Baydur'un eski solculuğu hakkında bakınız: M. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925* (Ankara: Bilgi Yay., 1978), 3. bas., s. 308/dn. 20 ve s. 256/dn. 239.]

R.G., ilköğretimini Rodos'ta yapmıştır. Daha sonra İzmir İdadisi'ni bitirmiştir. 1917'de İstanbul Tıb Fakültesinde yüksek tahsilini tamamlayarak doktor çıkmıştır. Daha öğrenci iken Balkan Harbi'ne ve sonra I. Dünya Harbi'ne gönüllü olarak katılmış bulunan R.G., ciğerlerinden hastalanarak İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. Tıb Fakültesi Tedavi Kliniği'nde asistanlık ve Darüleytam' hekimliği yapmıştır. O yıllarda Ziya Gökalp öncülüğünde gelişen Türkçülük cereyanını benimsemiş ve İstanbul Türk Ocağı'ndaki millî faaliyetlere katılmıştır.

I. Dünya Harbi'nin bitmesine yakın, Şam'a IV. Ordu Hıfzısıhha müessesesine gönderilmiş; Mütareke olunca İstanbul'a dönmüştür.

[Reşit Galip, daha öğrenciliği sırasında gönüllü olarak askere gidince, "Teşkilât-ı Mahsusa" adlı istihbarat ve özel harp birliğine katılmıştı. Bununla ilgili belgeleri, Şevket Elman'ın yapıtından alıyoruz (s. 376-77):

MEKTEBİ TIBBİYEİ ŞÂHÂNE MÜNTEHİ SINIF TALEBESİNDEN REŞİT GALİP EFENDİ

Bâlâda künyesi muharrer Mektebi Tıbbiyei Şâhâne müntehi sınıfından Reşit Galip efendi esâsen mesleği itibariyle hayatı beşeriyeyi himayede vazifedar ise de bu kerre vazifei vataniyesini ifaya çalışan mecruhinimizi gönüllü olarak tedavide gösterdiği gayret, faaliyet, alelhusus cesaret ve metanetinin cidden şayanı takdir görüldüğü ve şu müptedillikleriyle beraber mesleklerinde gösterdikleri ihtisasat her şeyin fevkindedir. Şu harekâtı vatanperverânelerinden memnûn ve müteşekkir isek de maatteessüf vücûdüne âriz olan bir hastalıktan dolayı berayı tedavi kendisinin Dersaadette kadar gitmesine müsaade edilmiş olmakla mumaileyh yedine vesika takdim kılındı.

14. Kânunuevvel. 330
Teşkilâtı mahsusa.

Reisi
(İmza okunmadı)

Âza M. Naili — Âza A. Râmiz

MEKTEBİ TIBBİYEİ ASKERİYE DÖRDÜNCÜ SINIF TALEBESİNDEN REŞİT EFENDİ BİN GALİP
Rodos 308

Bâlâda künyesi muharrer Tıbbiyei Askeriye dördüncü sınıf talebesinden Reşit Galip Efendiye 27 Kânunusâni 331 tarihinde Üçüncü Orduyu Hümâyun Kumandanlığı Cânibi Âlisinden bir kıta harp madalyası verildiğine dair vesikadır. 28 Kânunusâni 331.

Menzil Müfettişi
Fuat Ziya

Numara 1018

HÜSNÜ HİZMET MAZBATASIDIR

Lâzistan'da teşkilâtı mahsûsada müstahdem iken Lâzistan Kumandanlığının emriyle taburumuz tababetine tayin edilen künyesi zîrde muharrer Reşit Galip Beyin taburumuzda bulunduğu sekiz aylık zarfında tabur tababeti hizmetini müskilen ifa etmiş ve efradın ahvali sıhhiyesini idame ve temin edecek tedâbiri müsibeye tevessül etmiş ve harbin en buhranlı zamanında ileri hatlarda bimehâbâ vazifeyi vataniyesini ifâdan çekinmemiş ve muttasıf olduğu ahlâkı hamîdesiyle tabibi zâbitânı meyanında temeyyüz etmiş, alelâlken ve iktidaren herkesi meftuni fıtrat bırakmış olduğunu mübeyyin işbu hüsnühal mazbatası mumâileyhin yedine verildi.

Fırka 30 Alay 90 T. 3 namını alan
Giresun seyyar Jandarma Tabur
Kumandanı
Mustafa Şevket

T. Kumandanı
Mehmet Faik

18 Teşrinisâni 331

Alay 90 T. 3 namını alan Giresun Seyyar Jandarma Taburu tabibi mektebi tıbbiye dördüncü sene talebesinden
Reşit Galip bin Galip Bey
Rodos 308

Giresun Jandarma
Taburu Kumandanlığı
Mühürü resmî

Resmi Mühür
Sıhhiye Muaveneti İçtimaiye Vekâleti
Memurin Müdüriyeti

Aslına muvafıktır.
2 Temmuz 340 Doktor Kemal]

---

* Bu çalışmamızda, Sayın İsmail Arar'ın değerli yardımları oldu. Araştırmalarımız, ileride bir kitap boyutuna erişirse, onun dikkatimizi çektiği kaynaklardan daha geniş ölçüde yararlanabileceğiz. Burada kendisine teşekkür ederken, bizim yaptığımız yorumlarda herhangi bir sorumluluğu olmadığını açıklamayı da görev biliyoruz.

Bu vesileyle, okuyucularımızın eksiklerimizi tamamlayacak ve yanlışlarımızı düzeltecek mektuplarını umutla beklediğimizi de ekleyelim.

M.T. ve H.Ö.

1919'da köylerde hekimlik yapmak için, tam bir vatanseverlik ve ülkücülük ile, Türk Ocaklı Türkçü arkadaşı ve meslektaşı Dr. Hasan Ferit Cansever'le birlikte Anadolu'ya geçmişler ve Kütahya'nın Tavşanlı ilçesinde ve köylerinde çalışmışlardır. Çocuk bakımı; Sıhhati Koruma Bilgisi; İnsan Bedeni ve Yiyecekler; Köy Muallimleri ile Münasebetler; Dört Azgın Canavar *adlı kitapçıkları bu yılların mahsulüdür.*

Reşit Galip Kütahya çevresinde Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasına çalışmıştır. Kütahya işgale uğrayınca Denizli'ye geçerek burada Kızılay teşkilâtında hekimlik yapmıştır.

[Ancak, Dr. Reşit Galib'in solculuğu da vardır. 1933 ilkbaharında, o zamanki Türk Dilini Tetkik Cemiyeti nezdinde Maarif Vekâleti mümeyyizliğine atadığı, solculuğu nedeniyle görevinden çıkartılmış genç bir köy öğretmenine, oniki buçuk yıl önce (1920 Ekiminde) yazdığı bazı notları -okuması için- vermiştir. (Reşit Galib' in solculuğunun, ileriki yıllarda da bir *Kadro* sempatizanı olarak sürdüğünü anlıyoruz.) Bu öğretmen (merhum Emin Türk Eliçin), 1937'de yazdığı (1940'ta basılan ve hemen toplatılan) *Türk İnkılâbı-Şark ve Garp* adlı kitabında (s. 86) "köycülük davası"nı Reşit Galib'in özel notlarından öğrendiğini belirtmiş ve nihayet söz konusu "Köycülük" yazısının tümünü dilce sadeleştirerek -yazılışından tam elli yıl sonra- (kendi ölümünün dördüncü yılında basılan) *Kemalist Devrim İdeolojisi* kitabına eklemiştir (İstanbul: Ant Yay., 1970), s. 359-79.

1920'de 27 yaşındaki genç Türkçü doktor, o sıralar Birinci TBMM'nde kurulan Halk Zümresi ve (resmi) Türkiye Komünist Partisi'ni "soldan" eleştirmektedir:

"5-10 kişiden ibaret bir parti kurarak meseleyi olup bitmiş sayıyoruz. 'Meslekî temsil' tartışmalarını ortaya atmakla proletaryanın hakkını kendi eline teslim etmiş olduğumuzu sanıyoruz. Oysa nasıl kullanılacağı, ne yolda yararlanılacağı bilinmeyen bir hak yok sayılır, kapanın elinde kalır... Türk yurdu, ancak Türk köylüsünün dünyada olup bitenlerle ilgilenmeye başladığı vakit kurtulacaktır." (s. 362)

Ona göre, savunduğu "Sosyal köycülük" programını gerçekleştirmek için yapılması gereken ilk iş, ağa saltanatını yıkmaktır. "Türkiye'de ağa demek, sermaye ile yalan ve düzenin doğurup büyüttüğü 'Mediokrasi'nin bir üyesi demektir." (s. 366) Ağaların güç ve nüfuzu, ellerindeki sermaye kadar, sırtlarını dayadıkları hükümetten de gelmektedir: "Köylünün bütün umudu şimdi Ankara hükümetinde, millet hükümetindedir. Ünlü sözdür: Yörüğün biri türkü söyleyip gidermiş, sormuşlar:

— Yörük yine keyiflisin, durmadan türkü söylersin, ne var?

— Bir umudum şu dağın arkasında kaldı, yitirdiğim atı orada da bulamazsam, siz bendeki ağıdı görün!.. Anadolu bugün işte böyle bir bekleyiş içindedir." (s. 379)

Köylü devriminin çıkar yolu, hemen şu iki önlemi almaktır:

"1- Senetsiz, kanunsuz bir şekilde köylüyü borçlandıran karakaplı defterleri yok etmek, yani halkı borç köleliğinden azat etmek.

2- Büyük toprakları dağıtıp köylüyü kendi payına sahip kılmak. Bu, sermaye ile hükümet nüfuzuna dayanan ağalık zihniyetini, zorbalığı yok edecektir." (s. 378)

Görülüyor ki, 1933 tasfiyesinin kahramanı onüç yıl önce toprak reformu gibi sivri düşüncelerle oynamaktaydı. Hatta, Eliçin'in tanıklığına bakılırsa, bakanlığı sırasında da köy sevdasını unutmamıştır: "Üniversite reformunu tamamlayınca 'köycülük' konusuna dönecek, köyü kalkındırmak için eskiden beri tasarladığı düşünceleri uygulamaya girişecekti. Köy Enstitüleri ile taçlanacak ve iki değerli eğitimcinin, İ. Hakkı Tonguç ile Hasan Âli Yücel'in adlarına haklı bir şeref kazandıracak olan 'Yeni Köycülük akımı'nın piri, öncüsü bence Dr. Reşit Galip'tir." (s. 381)

Köy Enstitüleri'nin kuruluşunda yapıldığı gibi, biz de burada doğrular'la yanlışlar'ı karıştırmayalım. Ama, İ.H. Tonguç'la H.Â. Yücel'e ille de bir manevî baba (önder ya da öncel) aranacaksa, uzmanların bu rolü oybirliğiyle, Dr. Reşit Galib'in üniversiteden attığı, *İçtimaî Mektep* kitabının yazarı İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'na verdiklerini anımsatmakla yetinelim.

Bu parantezi kapatmadan önce, şurasını da eklemekte yarar vardır ki, söz konusu yazı Eliçin'in 1970'teki yayımından çok önce, Şevket Elman tarafından "21-27 Teşrinisani 1336 tarihini taşıyan ve Reşid Galib'in kendi elyazısını ihtiva eden Not defterinden aynen alınmıştır": *'Anadolu'yu ve Türkü Kurtaracak Yol Nedir?' (s. 45-60).*]

1922'de Ankara'ya gelmiş ve Sıhhiye Vekâleti Umumî Hıfzısıhha Muavini olmuş; Adana'nın kurtuluşu üzerine Mersin'e hükümet tabibi gönderilmiştir.

İstiklâl Harbi'nden sonra resmi vazifesinden ayrılarak serbest doktorluk yapmağa ve Türk Ocağı'nda çalışmağa başlamıştır. 1923'te 8. Muhtelit Mübadele Komisyonu'na Türk âzâ olarak katılan Reşit Galip, aynı yıl II. dönem TBMM'ne Aydın milletvekili seçilmiştir. Şeyh Sait Ayaklanması üzerine kurulan İstiklâl Mahkemesinde âzâlık yapmıştır.

[Tevetoğlu bundan sonra, Reşit Galib' in bakanlığına atlıyor. Oysa arada Serbest Fırka Mahkemesi üyeliğini ve Türk Ocakçılığını da biraz irdelemek gerek.

Samet Ağaoğlu, babasının arkadaşlarından "Bizim Sen Jüst"ün Takrir-i Sükûn döneminde kendisini İstiklâl Mahkemesi'ne üye seçtirmesini, "çok muhteris" olmasıyla açıklamaktadır.

Gerçekten, Reşit Galip 7 Mart 1925't Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne yedek üy seçilmiş ve (Dört Aliler -Kel Ali [Başkan Çetinkaya], Necip Ali [Savcı: Küçüka] Kılıç Ali, Rize mebusu Ali [Zırh] Mahkemesi diye de anılan) bu kuruluşun iki yıllık süresince, bütün yurt çapında, basın susturmakta, şapka devrimine karşı kalkışmaları bastırmakta, İzmir Suikast Girişimi sanıklarını cezalandırmakta ve kendilerinden çekinilen eski İttihatçıları temizlemekte sadakatla görev yapmıştır.

Ocaklılığına gelince, Samet Ağaoğlu Reşit Galib'in Hamdullah Suphi'yle (Tanrıöver) Türk Ocakları'nda militer gençlik örgütleri açmayı önerdiğini, reddedildiğini; daha sonra, Kongrede ona karşı çıktığını ve Ocakların lağvında etkili olduğunu yazıyor (*Babamın Arkadaşları*- İstanbul: Nebioğlu Yay., t.y., s. 100-111).

Atatürk, 1927 Temmuz başında İstanbul'a gitmeden önce, büyük *Nutuk*'u hazırlarken bir kalp krizi geçirince, Reşit Galip hemen ona bir geçmiş olsun mektubu yazmış ve şu karşılığı almıştır:

"Doktor Bey,

Mektubunuza aldım. Necip hissiyatınıza teşekkür ederim. Mühim bir rahatsızlığım yoktur. Yakında görüşürüz kardeşim. 1 Haziran 927-Gazi M. Kemal" (Ş. Elman, s. 226)

Yine de, Reşit Galip 1927-1928-1929 yıllarını sıradan bir milletvekili olarak, bir köşeye atılmış durumda geçirmekten kurtulamamıştır. Ancak 1930'da Çankaya' daki sofraya çağrılmaya başlanmıştır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulurken, Reşit Galib'in de yeni partinin yönetim kuruluna girmesi ve genel sekreter olması uygun görülmüştür. Burada, onun İsmet Paşa karşıtlığını gösteren bir anıya yer verelim. Eski DP (Antalya) milletvekillerinden Dr. Burhanettin Onat anlatıyor (Ş. Elman, s. 302-3). O da Serbest Fırka'nın kuruluş günlerinde Çankaya'dadır ve yeni fırkaya katılma emrini almıştır:

"Sofra sohbeti geç vakte kadar devam etti. Sabahın saat dördünde dağıldık. Reşit'le dışarıya çıktığımız zaman ortalık ağarmağa başlamıştı. Tatlı bir serinlikle esen sabah rüzgârı dumanlı başımızı okşuyordu. Yakasını kaldırmış, elleri cebinde gezinen bir sivil polisin yanından geçerek bahçeye doğru ilerledik. Reşit, bir bahçe kanepesini göstererek "Otur bakalım şuraya" dedi ve elini dizime vurarak yine muzip gülüşüyle "Haydi bakalım mübarek olsun" dedi. "Allah müstahakını versin, nedir bu akşam başıma gelenler!" dedim. "E... mukaddermiş ne yapalım" dedi ve ilâve etti. "Ama bunun sonunda asılmak da var hesapta" dedi. "Bunu da hatırdan çıkarmamak lâzım." "Asılmak mı? Neden asılacakmışız yahu? Biz varıp da ihtilâl komitesi kuruyor değiliz ya? İşte hâdiseler meydanda. Belli ki bu iş Gazi'nin tasvibi hattâ arzusu ile oluyor. Eninde sonunda bizi asacaklarsa bu fırkayı neden kuruyorlar öyle ise? Kurma-

İstanbul Darülfünunu'nun amblemi

ıversinler madem öyle." dedim. "Gazi-in tasvibiyle oluyor falan ama, şen bil-nezsin, öbürü -İsmet Paşa'yı kasd ediyor-lu- bu işi kolay kolay hazm edeceğe ben-emez" dedi. "Hazım eder, etmez. Usu-ü dairesine kurulan bir siyasî teşekküle arşı ne yapabilir?" dedim. Yine "Sen ilmezsin" dedi. "O isterse her şeyi ya-ar" dedi. "Öyle ise bizim zorumuz ne? Biz karışmayıverelim" dedim. Dik dik yü-üme baktıktan sonra "Sen hâlâ çocuk-un galiba" dedi. "İş bu kerteye geldik-en sonra dönülür mü artık, bir inkılâp aha yapacağız. Her inkılâp meşru da ol-a bir ihtilâl demektir. Tehlikeyi göze al-nadan inkılâplar yürütülebilir mi? Dedi-im gibi icabında asılmağı da gözümüze alıp bu işi yürüteceğiz artık." dedi. Bir müddet dalıp düşündükten sonra dudak-arını bükerek "Ama sen istersen vaz geç, sana ısrar etmem, bu işler zorla olmaz, bi-az da insanın içinden gelmeli." dedi. Be-ni yine iğnelemişti. "Senin içinde olan be-nim de içimde aynen mevcuttur Reşit." dedim. "Senin asıldığın yerde ben elimi kolumu sallayarak ferih ve fahur yaşayıp dolaşamam. Çalışacağım.. Bu yolda bera-ber yürüyeceğiz. İnşallah muvaffak olu-ruz. Olamadığımız takdirde icap ederse beraberce yan yana asılırız." dedim. Uf-ku göstererek "Bak güneş doğuyor, hay-di artık kalkalım" dedi. Kalktık. Bana dö-nüp ve "senin pijaman filan var mı?" diye sordu. "Yo.. ne arasın. Bilmiyor musun, ben buraya günübirliğine gelmiştim. Böy-lece dım dızlağım." dedim. Düşündü. "Pijamamın biri kirli. Eğer ki giyilmiş fa-lan demezsen sana giydiğim pijamayı ve-reyim" dedi. Ah yavrum Reşit'im. O ge-ce etrafımızda oturanların hemen hepsi-nin yüzbinleri varken ve onlardan daha fazlasını edinmek de onun elinde iken onun üçüncü bir pijaması bile yoktu. Onu da, üstündeki pijamasını da çocukluk ar-kadaşına vermek istiyordu. İşte böyle Re-şit Galip. Böyle bir Reşit Galip'ti.

Reşit ortalara doğru fırkadan ayrıldı. Bu esnada ben kendisine bir mektup ya-zarak istifa sebebini sordum. İcap ediyor-sa benim de çekilmemi teklif ettim. Ver-diği cevapta istifa sebeplerini şimdi açık-layamayacağını, ileride anlatacağını bil-diriyor ve bana "Sen devam et. Ama ha-reketlerinde kırıcı olma. Mutedil ol!" di-yordu.

Serbest fırka hazin bir akibete uğradı. Bu yüzden ben de hapsedildim. Yüz alt-mış sekiz kişi ile muhakeme olmak üzere Denizlilere kadar üç defa sürüldüm. Uğ-radığım ukubetlerden Reşit çok mütees-sirdi. Ama elinden gelen bir şey yoktu. İş-ler tavsadıktan sonra bir mektupla beni teselli etti. Elhamdülillâh asılmamıştık. Ama bu yol bir hüsnüniyetle ve memle-ket aşkiyle giriştiğimiz iş yarıda kalmıştı. O, sonra Vekil oldu."

Gerçekten, Reşit Galip Serbest Cumhu-riyet Fırkası'na girip umumî kâtip olma-sından bir hafta sonra yalvar yakar CHF'na dönmüştür. Bu kere, sadakatini kanıtlaması için, eski parti arkadaşlarına karşı kullanılmaktadır. Örneğin, SCF İs-tanbul İl Başkanı Müderris İsmayıl Hak-kı Baltacıoğlu, Atatürk'ü Ezop diliyle eleştiren, "Bizim Taptığımız Mustafa Ke-mal" diye bir yazı yazınca, Halk partisi-nin organında onu yanıtlayan Reşit Ga-lip'tir ("Dalâlet," *Hâkimiyet-i Milliye,* 15 Ekim 1930; Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fır-ka Hatıraları*-İstanbul: 1969, 2. bas., s. 121-24). Yine de bütün bu çabaları bağış-lanmasına yetmemiş olacak ki, tam bu sı-ralar kendi kendine şöyle bir durum mu-hakemesi notu yazmıştır (Ş. Elman, s. 375):

1- Siyasî hayata giriş	: Teveccühleri delâletiyle.
2- İki yıl İstiklâl Mahkemesi	: Benim gibi bu işe alışmamış olanlar için çok meşakkatli bir meşgale..
3- Üç yıl menkûbiyet	: Yarı aç vaziyet.
4- Bir yıl	: Teveccühleri, saadet.
5- Muhalefet teklifi	: Halk fırkasından çıkış. Fiilî vaziyet bu. Çıkaran kendisi Serbest Fırkadan çıkış.Fiili vaziyet bu.Çıkan ben.
6- Şimdi acayip bir vaziyet	: Ben iki şahsiyet halindeyim. Birinci "ben", ikinci "ben"i mütemadiyen mua-heze ve tahkir ediyor.
7- Çok naçiz olsa da iyi bir isimden: başka hiçbir şeyim yok. Bunu KORUMAĞA mecburum.	
8- Ne yapayım?	: A) Siyasetten çekilmek. Maişet. B) Müstakil Gurup teşkil etmek... Gurup nasıl OLUR?: Beş on arkadaş... C) Gazete lâzım.

Fakat, dönemin koşulları, bir Müsta kil Grup oluşturmaya elverişli görünmemiş olacak ki, yine Çankaya'ya sığınmaya çalışmıştır.

O sıralar, Maarif Vekili, Atatürk'ün öğretmenlerinden yaşlıca bir zat olan Esat (Sagay) Beydir. Reşit Galip, bu kere Esat Beyi kendisine hedef alır, onu tutuculuk-la suçlayarak yıpratmaya çalışır, bu yüz-den de Atatürk'le çatışır. Bir akşam ma-sadan kovulunca, "Burası milletin sofra-sıdır" diyerek yerinden kalkmadığı, onun üzerine Atatürk'ün gidip yattığı, öteki ko-nukların da dağıldığı; aylar sonra yeniden sofraya davet edilip, bir ara Atatürk'ün işaretiyle iki asker tarafından altıokka edildiği, çok yaygın bir anekdot olduğu için, ayrıntılarına girmiyoruz.

Samet Ağaoğlu, Reşit Galib'in Atatürk kendisine dargın olduğu sürece ona her-gün mektup yazarak affedilmesini istedi-ğini, intihar edeceğini söylediğini anlatı-yor *(Babamın Arkadaşları).* Nihayet, ye-niden sofraya çağrılmıştır. Acaba o za-man aldığı davetname, Şevket Elman'ın kitabındaki (s. 227) şu tarihsiz not mu?

Doktor Reşit Galip Beyefendiye

Reisicumhur Hazretleri zatıâlinizi ve bi-raderiniz Hüseyin Ragıp Beyefendiyi Çan-kayadaki Köşklerine saat 7 de davet bu-yuruyorlar. Telefon olmadığı için bu su-retle rahatsız ettik, hürmetler.

Yaver
Resuhi

Sonunda, Atatürk Reşit Galib'i Esat Be-yin yerine Maarif Vekilliğine atamıştır. (Siz Anayasada bakanları Başbakanın seçtiği-ne bakmayın. Bakanlarının değiştiğinden en son İnönü'nün haberi olurdu!) Ama artık, Reşit Galib'in yaşam öyküsünün so-nunu da Tevetoğlu'ndan dinleyip, sözü doğrudan doğruya Darülfünun Tasfiye-sine getirelim:

19 Eylül 1932'den 13 Ağustos 1933'e kadar 10 ay 25 gün Maarif Vekilliği ya-pan Reşit Galip, Türk Tarihi ve Türk Di-li Kurumları ile Halkevleri'nde çalışmış; CHP Genel İdare Kurulu üyeliğinde de bulunmuştur.

1930'da Tıp Fakültesi ve İslâm Yolları *adlı bir risale yazan ve Prof. I. Ishokl'ün sosyal sağlık kuruluşlarına aid büyükçe bir eserini de Fransızcadan dilimize çevi-ren Reşit Galip, üniversite inkılâbı ile ya-kından ilgilenmiş, bu hususiaki kanunun hazırlanmasında çaba harcamış ve Tıp Fa-kültesi'nin Haydarpaşa'dan İstanbul'a geçmesini, genişleyip modernleşmesini sağlamıştır.*

Moda açıklarında geçirdiği bir deniz (sandal) kazasından sonra rahatsızlanarak Ankara'da Keçiören'deki evinde tedavi al-tına alınan genç ve idealist doktor, yaka-landığı pnömoniden kurtulamayarak 5 Mart 1934 Pazartesi günü saat 2.30'da ha-yata gözlerini yummuştur.

17 Temmuz 1933 tarihli Akşam Gazetesi'nden.

Tasfiyenin Evveliyatı

Darülfünun'un 1933 Tasfiyesinden önceki tarihini, bu ayın başında *Yapıt* dergisinde çıkan uzunca bir yazımızda özetlemeye çalıştık. 1933'ten evvel yapılan tasfiyeleri anlattık. Ama Cumhuriyet'in ilânından sonra, Osmanlı Devletinin askerî ve mülkî kadroları, Heyet-i Mahsusa'lar adı verilen özel kurullar eliyle siyasal ölçütlere göre ayıklanırken, özerkliği nedeniyle Darülfünun'a dokunulmamış, hatta Cumhuriyet yönetimi Darülfünun'a hükmî şahsiyet (tüzel kişilik) vererek, bu kurumun malî özerkliğini de sağlamaya çalışmıştı.

Ancak, önceleri bilimsel düzeyi yükseltme, sonralarıysa bütün eğitim mekanizması gibi, yüksek öğrenim kuruluşlarını da birer rejim organı ya da aracı haline getirme amacıyla, Darülfünun'da "reform" yapma fikri, giderek ağırlık kazanmıştır. Üniversitenin içinden de, kavgada fes kapmak (kendileri rektör ve dekan olmak) yahut sevmedikleri meslekdaşlarını kürsülerinden attırmak isteyenler, bu eğilimi olanca güçleriyle körüklemişlerdir.

Darülfünun müderrislerinden, (1933 Tasfiyesine kurban gidecek, ama on yıl sonra Niğde milletvekili seçilerek gönlü alınacak, Yahudi asıllı, Türk gelenekçisi, değerli tarih ve dil bilgini) Avram Galanti [Bodrumlu]'nin, "büyük ıslahat"ın gerçekleştirilmesine üç ay kala, *Milliyet* gazetesine yazdığı, "Darülfünun nasıl ıslah olunur?" başlıklı, ardarda beş gün çıkan yazılarından ikincisinde (8 Mayıs 1933) anlattığına göre, 1930 başında, "Darülfünunca bir Darülfünun ıslahat projesi hazırlanmıştı. Bu proje mucibince, Darülfünun'da tensikat yapılacak ve harice çıkarılacak müderris ve muallimlerin maaşları dahilde kalacak olanlara verilecek ve bu kalanlar ile Darülfünun'un randımanı artacaktı. 1930'da yapılan bu proje ile beraber (proje BMM'nden geçseydi, aynı senenin Haziranından itibaren tatbik olunacaktı) seminer ve lâboratuvarlarda talebe ile beraber çalışmak, talebenin ecnebi lisanlarını takviye etmek, heyet-i tedrisiyeyi Darülfünun'a bağlı bulundurmak ve kitap celbetmek esaslarını ihtiva eden ayrıca bir talimatname kaleme alınmış ve bu talimatnamenin tatbikine geçilmiştir."

Avram Galanti'nin sözünü ettiği talimatnameyi bilmiyoruz. Ancak, o sırada (13 Nisan 1929'dan beri) Maarif Vekili Cemal Hüsnü (Taray)'dür. Bu zatın 2 Eylül 1930'da istifa etmesi ve iki hafta sonra yerine Esat (Sagay) Beyin getirilmesiyle, gerek Darülfünun'un içinde hazırlanan, gerekse Vekâletçe düzenlenen ıslahat projelerinin uygulanması ertelenmiştir. Zaten, o günlerde Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi yaşanmaktadır. Ekimin ikinci yarısında yapılan rektör seçiminde, öğretim üyeleri arasında anlaşmazlık çıkması da, duruma tuz biber ekmiştir. Olayları gazetelerden izleyelim:

Dönemin başlıca muhalif gazetesi olan *Yarın*'ın 13 Teşrinievvel (Ekim) 1930 günlü sayısında, üç yıldır rektörlük makamında bulunan Neşet Ömer (İrdelp)'in resmi basılmış, altına da, "Bu intihapta kazanamayacağı bedihî [apaçık] olan Neşet Ömer Bey" diye yazılmıştır. Dört gün sonra, yine *Yarın* gazetesi, adını vermediği bir müderrisin "Neşet Ömer Bey bir daha Darülfünun Emanet makamını işgal edemez. Ve kendisi de buna kanidir" dediğini aktarmaktadır. Aynı tarihli (17 Ekim) *Cumhuriyet*'te ise manşet şöyle: "Darülfünun Eminliği: Bugünkü intihap hayli gürültülü olacak." Haberin devamında açıklandığına göre, 109 müderris ve muallimden 69'u Hukuk Fakültesinden Muammer Raşit (Seviğ) ve Yusuf Ziya (Özer) beylere oy vermek için anlaşmışlardır. [O zamanki kurallar uyarınca, bu kurulun seçtiği iki adaydan birini -teamül: en çok oy alanını- Maarif Vekili Emin olarak atamaktadır.] Buna karşılık, Edebiyat ve İlâhiyat Fakültelerine bağlı 40 müderris ve muallim, tek aday olarak Köprülüzade Fuat Beyi göstermeye karar vermişlerdir. İki grup arasında, tek ada mı yoksa iki ada mı oy verileceği konusunda yönteme ilişkin bir anlaşmazlık vardır. Fakat işin gerisinde, tam zaman çalışma ilkesi yatmaktadır. Muhalif grup, yöneticiliğe ancak tam zamanlı çalışan bir öğretim üyesinin seçilmesini savunmaktadır. Örneğin, bu gruptan İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu)'ya göre, Yusuf Ziya kömür tüccarı, Muammer Raşit avukattır; kendi adayları Fuat Bey ise Darülfünun'a bütün zamanını hasretmiştir. "Emin hariçte meşgul olmamalıdır" görüşünü savunan Edebiyat ve İlâhiyat müderris ve muallimlerine karşılık, Hukuk ve Tıp Fakültelerinin öğretim üyeleri, bilim ile uygulamanın ayrılamayacağını ileri sürmekte, (40'lara katılan Hüsnü Hamit Bey dışında) Fen hocaları da onları desteklemektedir.

18 Teşrinievvel 1930 tarihli *Cumhuriyet*'te, bir gün önceki toplantıda 14 kişinin gelmediği, 94 kişinin hazır bulunduğu, M.Raşit ve Y.Ziya Beyler namzet gösterilince, Edebiyat ve İlâhiyat müderrislerinin intihabı gayr-i kanunî addederek içtimâı terkettikleri ve rey vermedikleri belirtilmekte; adaylardan birincisinin 58, ikincisininse 56 oy aldığı yazılmaktadır.

Cumhuriyet (20 Teşrinievvel 1930): "Darülfünun Eminliği - İhtilâf gittikçe şiddet kesbediyor." Müderris (Yusuf) Şerif Bey, Darülfünun'un dertleri serbest müderrisleri pek az alâkadar eder, diyor.

Cumhuriyet (21 Teşrinievvel 1930): "Darülfünun böyle mi olmalı? Müderrisler işi gücü bir tarafa bıraktılar. Şimdi bütün iş güç dedikodudur, birbirlerine söz yetiştiriyorlar." Hukuk'tan Tahir (Taner) ile Edebiyat'tan Fuat Beyin tartışmaları.

Son Posta (22 Teşrinievvel 1930): "Da-

rülfün'un İhtilâfı Ne Halde: *Statik* ve *Dinamik* taraftarları anlatıyor." Fakültesinin çoğunluğuna karşı hareket eden Hüsnü Hamit Bey, kendilerinin Dinamik, diğerlerininse Statik bir Darülfünun istediklerini ileri sürmüştür.

Daha sonraki günlerde, basına Köprülü'nün diplomasızlığı yansımış; o da kendi payına, ikinci adayın yanlış-tarihçiliğini diline dolamıştır.

Cumhuriyet (24 Teşrinievvel 1930): "Meseleye meşhur [Esbak Cemiyet-i Belediye âzâsından] Ziya Molla Bey de karıştı." Akşam gazetelerinden birine verdiği beyanatta bu zat demiş ki: "Bu münakaşalarda da, hususi tahsil ve tetebbüü ne kadar yüksek olursa olsun, insanın alaylı olmaktan kurtulmak imkânı olmadığı hakikati bir kere daha sabit oldu."

Son Posta (25 Teşrinievvel 1930): Köprülüzade diyor ki, "Yusuf Ziya Bey Darülfün'un haricinde istediği, dilediği nazariyeyi ortaya atabilir, Âdem babamızın Türk olduğunu, Mısır firavunlarının kanında Türk küreyveleri bulunduğunu, Sfenksin bir Türk mimarı tarafından imal edildiğini söyleyebilir; fakat Darülfünun'un ilmî şahsiyetini temsil edemez."

Cumhuriyet (26 Teşrinievvel 1930): "Muammer Raşit Bey, Emin intihap edildi." [Köprülü'nün eskiden de çeşitli vesilelerle kendisine saldırdığı Yusuf Ziya (Özer) ise, Türk Tarih Tezini müjdelemesine ödül olarak (Bak. M.Tunçay, *TC'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, s.300), Darülfünun'dan ayrılmış ve 1931 seçimlerinde Meclise girmiştir.]

1930 rektör seçimiyle ilgili olarak yapılması gereken ilginç bir gözlem, bu çatışmanın 1933 Tasfiyesine yansımamasıdır. 1930'daki çatışmanın her iki yanında yer alanlar, sonradan çaprazlamasına, tasfiye edilenler ve kalanlar olarak bölünmüşlerdir.

★

O günlerin basınında, eğitimciler "ilmî musahabe" (bilimsel söyleşi) başlığı altında, Darülfünun Islahatını konuşmaktadırlar. Bu polemiklerden biri, "Avrupa'dan mütehassıs celbedilerek" ıslahat yapılmasını isteyen Kâzım Nami (Duru) ile bilimsel düzey düşüklüğünün lise öğretiminin zayıflığından ileri geldiğini savunan Abdülfeyyaz Tevfik arasında geçmiştir. A.Tevfik Beye göre, "...bugünkü lise teşkilâtı üzerine hakiki mefhumlu bir darülfünun kurulamaz. Yoksa mevcut kürsüleri işgal eden zatlar meyanında öyle güzide insanlar vardır ki, Garbin en maruf darülfünunlarında aynı kürsüleri selâhiyetle idare edebilirler." ("Darülfünun'un İç Yüzü", *Cumhuriyet*, 22 Teşrinisâni 1930.) Aynı zat, bir ay sonra yazdığı bir başka yazıda ("Darülfünun Islahatı", *Cumhuriyet*, 20 Kânunuevvel 1930), hangi seçkin bilim adamlarını kastettiğini de açıklıyor: "fakültelerinde Âkil Muhtarlar, İsmail Hakkılar, Kemal Celâller, Ziya Nuriler, Besim Ömerler, Köprülüzadeler, Feritler, Şekipler, İbrahim Hakkılar, Tahirler, Raşitler, Âdiller, Burhanlar, Şükrüler, Esat Şerefettinler, Naimler, Mehmet Aliler, İsmail Hakkılar ve daha birçok emsali çalışan bir (üniversitekülliye)de müderris yoktur demek, bilmem ne kadar doğru olur?" Oysa, üç yıla varmadan, Abdülfeyyaz Tevfik Beyin adlarını saydığı bu bilim adamlarından çoğu, üniversiteden atılacaklardır! [İleri gelen eski İttihatçılardan Kâzım Nami Duru'nun, 1930'ların daha sonraki yıllarında, CHP'yi Devlet ve Millet'le özdeşleştirerek, genel eğitimin bu tek-parti ilkelerine uygun olması gerektiği fikri için bakınız: M.Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* (Ankara: Yurt Yay., 1981), s. 238-39. Abdülfeyyaz Tevfik ise, bundan iki yıl sonra - Tasfiyeye bir yıl kala- Kâzım Nami'ye karşı hâlâ "Noksan Darülfünun'da değil, Lise Teşkilâtında" diye ısrar etmekteydi (*Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1932).[1]]

Nihayet, 1931 Mayısında toplanan CHF Üçüncü Kurultayında, Darülfünun Tasfiyesi kabul edilen programa alınmıştır.

V. Kısım: Millî Talim ve Terbiye

Madde 2/D: Darülfünun ıslah ve tensik edilerek lâzım olan dereceye yükseltilecektir. Yüksek mekteplerimiz kendilerinden beklenen neticeleri verebilecek mükemmeliyete getirilecektir. (M.Tunçay, *a.g.e.*, s.452)

Bundan sonra, TBMM'nde 1931 bütçesi yapılırken, Darülfünun katma bütçeli kuruluşlardan olduğu için, yeni uygulanmaya başlanan barem sisteminin dışında bırakılmış ve ancak ıslahat tamamlandıktan sonra bareme girmesi kabul edilmiştir. O vakte kadar, hükûmetin Darülfünun bütçesine "heyet-i talimiye maaşatı" diye koyduğu bir toplu para, Divan (senato) tarafından öğretim üyeleri arasında paylaştırılacaktır. Bu konuda, müderrislerin biribirlerine düştükleri anlaşılıyor. Örneğin, 29 Temmuz 1931'de toplanan Divan, lise diplomasi olmadığı gerekçesiyle (yalnız Heidelberg Üniversitesi'nden fahrî doktora almıştır) Köprülüzade Fuat'ın maaşını 5. dereceye indirmişti. Bir buçuk ay sonra ise, aynı kurul, başarılı araştırmalar yaptıkları için, Köprülü Fuat, Ali Ekrem (Bolayır) ve Avram Galanti (Bodrumlu) beylerin maaşlarını artırmıştı. (G.Jaeschke, "Die Türkei seit dem Weltkriege IV, Türkische Geschichtskalender für 1931-1932," *Die Welt des Islams*, Bd. 15, Heft I/2, 1933, s.9: 19.8.1931.)

Yine hükûmetçe 1931'de Darülfünun Bütçesine Avrupa'dan getirilecek bir mütehassıs için 10.000 lira tahsisat konulmuştur. O sıra, Maarif Vekili Esat (Sagay), Müsteşarı ise M.Emin (Prof. Erişirgil)'dir. Erişirgil, yıllar sonra, "İstanbul Üniversitesi Rektörü [Kâzım İsmail Gürkan] ile hasbihal" başlıklı yazılarının birincisinde (*Ulus*, 7 Ağustos 1951), bu mütehassıs işi hakkında birtakım açıklamalar yapıyor. Ona göre, Dr. Âkil Muhtar (Özden) bir gün kendisini makamında ziyaret ederek, getirilecek mütehassısın İsviçreli olması için ricada bulunmuş, "İsviçre'de benim dostlarım var, oradan kim gelirse gelsin, o dostlarım delâletiyle bu mütehassısın evvela beni görmesini sağlayabilirim. Vereceği raporda da benim telkinlerimin tesiri olacağına şüphe etmiyorum." demiş. Erişirgil, kendi yanıtını ve konuşmanın geri kalanını şöyle anlatıyor:

"- Darülfünun'un ıslahına bir yabancının memur edilmesine asla aklım ermez, hatta böyle bir mütehassıs istemeyi memleket için ayıp da görürüm. Darülfünun'ların teşkilâtı ansiklopedilerden bile öğrenilir. Biz Darülfünun nedir bilmiyoruz diye nasıl mütehassıs isteyebiliriz? Gelecek mütehassıs Türkçe bilmeyeceğine göre hocalarımızın hangisi iktidarlı, hangisi iktidarsız nasıl ayırdedebilir? Maamafi müsterih olunuz, şimdiki vekil benim sözümle hareket etmez.

Rahmetli Âkil Muhtar bir parça düşündü, sonra:

- Hakkın var, dedi, ne yapalım bazan mâkul olmayan hareketten de faydalı iş çıkar.

Âkil Muhtar'la konuşmamızdan bir gün sonra Maarif Vekili beni çağırdı. Bütçe Encümeninin kararını söyledi. O tarzda anlattı ki Darülfünun'u bareme sokmak için laf olsun diye bir mütehassıs getirtilecekti. Belki bir sene sonra bazı ufak tefek değişiklik de yapılabilecekti ve ıslahat da bundan ibarettir denecekti."

Sonunda Âkil Muhtar'ın istediği olmuş ve İsviçre'ye resmi bir müracaat yapılmıştır. İsviçre hükûmeti de, bu iş için Cenevre Üniversitesi'nden Prof. A.Malche'ı seçerek Türkiye'ye göndermiştir (Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, 1943, s. 28). *Boğaziçine Sığınanlar*'dan F.Neumark, bu başlığı taşıyan anılarında, 1933 Alman-Türk "mucize"sini üç devrime (1905 Rus, 1922-23 Türk ve 1933 Nazi devrimlerine) bağlarken, Malche'ın ilişkileri hakkında ilginç bilgiler veriyor (İstanbul: İktisat Fakültesi Yay., 1982, s.11-13). Ona göre, 1905 Rus Devrimi üzerine İsviçre'ye sığınan Prof. Çulok (Tschulok

Prof. Malche'ın dostu ve Alman Patoloji profesörü Ph.Schwartz'ın kayınpederidir. Çulok, Malche'la Schwartz'ı biraraya getirmiş, Schwartz da Naziler iktidara gelince, kendisi gibi solculuk suçlamasıyla ya da Yahudi oldukları için akademik görevlerinden kovulan öteki Alman bilim adamlarını Türkiye'nin hizmetine sunmuştur.

★

BİR TÜRKÇÜ BİR TÜRKÇÜYÜ...

Tevetoğlu'nun önceki sayfalarda aktardığımız, Reşit Galip biyografisinde önemli eksiklerden biri, Reşit Galib'in -daha Marif Vekili olmadan önce- 1932'de Zeki Velidî (Ord.Prof.Dr. Togan) beyi üniversiteden uzaklaştırmasıdır. (Bu atlamayı doğal karşılamak gerekir; çünkü Tetevoğlu İkinci Dünya Savaşı sonundaki "Irkçılık-Turancılık" davasında Togan'la birlikte yargılanmıştır.)

Gerçekten, 1933 Darülfünun Tasfiyesinin 1932 Tarih Kongresinde başladığı söylenebilir. Reşit Galib, kapatılmasında önemli katkıları bulunan Türk Ocakları'nın Türk Tarihini Tetkik Encümeni'nde olduğu gibi, onun yerine 15 Nisan 1931'de kurulan Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'nde de umumî kâtipliğe getirilmiştir. İleride Türk Tarih Kurumu'na dönüşecek olan bu derneğin amacı, bütün eski uygarlıkları Türklerin kurduklarını savlayan millî bir tarih tezi yaratmaktır. Harold E.Wilson ile İlhan Başgöz'ün *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk* (Ankara: Dost Yay., 1968) kitabında, 1932'de yapılan ve sonradan Birinci Türk Tarih Kongresi sayılacak olan tarih öğretmenleri toplantısı şöyle anlatılıyor (s.189): "O toplantıya kadar tarihçilikleri bilinmeyen birtakım heyecanlı gençler, bu açılış kongresinde okudukları tebliğlerle Avrupa, Asya, Şimalî Afrika uygarlıklarının, İran ve Eski Yunan kültürlerinin Orta Asya'dan göç eden Türkler tarafından kurulduğunu hemencecik ispat edivermişlerdir. Bunu ispat etmek için bazan birkaç sözcüğün beraberce kullanılması, bazan ortak âdet, ananeler ve inanışlar, bazan dinî efsaneler arasındaki benzerlikler -ki bütün dünya milletlerinin halk edebiyatında bu tip öğeler vardır- yetmiştir. Böylece Türk Tarih Kurumu, daha ortaya atıldığı zaman, ona ciddiyetini kaybettirecek öğeleri içinde taşıyarak doğmuştur." (Yazarlar, bu görüşlerin sonradan ırkçı ve Turancı akımlara dayanak olduğunu da belirtiyorlar.) Cemiyet'in umumî kâtibi Dr. Reşit Galip ise, "okutucular"a (öğretmenlere), millî tarih tezinin kanıtını kendi damarlarında aramalarını öğütlüyordu. "Hakikat sizce ve bizce sabittir. Her asîl mânâda cevheri tükenmez Türklük kanı taşıyanlar bundan şüphe edemezler."

Türk Tarih Tezi, anayurt Orta Asya'da büyük bir kuraklık olması üzerine çeşitli Türk kavimlerinin dünyanın birçok yörelerine göçerek oralarda üstün uygarlıklar yarattığı varsayımına dayanmaktaydı. Kendisi de katıksız bir Türkçü olmakla birlikte, aynı zamanda değerli bir bilim adamı da olan İstanbul Darülfünun'u Türk Tarihi Muallimi (Prof.) Zeki Velidî Bey, Kongrede söz alarak bu temel varsayıma karşı çıkmış ve Orta Asya'da *tarihî devirlerde* herhangi bir kuraklık olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine, umumî kâtip Reşit Galip onun bu densizliğini "müdellel ve kat'i" bir biçimde yadsıdıktan başka, kişiliğine de şiddetle saldırmıştır:

"Arkadaşlar; esefle ifade edeyim ki Zeki Velidî Beyin Darülfünun'daki kürsüsü önünde talebe olarak bulunmadığıma çok şükrediyorum. Biz kendi evlâtlarımızın, yarın için büyük memleket işlerine hazırladığımız ve üstüne titrediğimiz nesillerin böyle asıldan ve esastan mahrum, en iptidaî hesap ve mantık esaslarından uzak usüllerle kafalarının bozulmasına, muhakemelerinin sakatlanmasına asla mütehammil olamayız. Türkiye Cumhuriyeti Darülfünunu'nun kürsüsü bu kadar hafif malûmat ve bu kadar sakîm metodlarla işgal edilecek bir kıymetsiz mevki değildir. (Şiddetli ve sürekli alkışlar)" [*Birinci Türk Tarih Kongresi* (Maarif Vek., 1932), s. 389.]

Bundan sonra söz alan Sadri Maksudî (Arsal) de Zeki Velidî'nin Orta Asya'daki eski Türk şehirleri hakkında yanlış kaynak gösterdiğini ileri sürerek onu eleştirmiştir. Daha sonra, Zeki Velidî'ye yöneltilen saldırılara Şemseddin (Günaltay) de katılmış, onun Sadri Maksudî'yle Ufa Kongresinde de çatıştığını, Çarlık Rusyasındaki Türklerin Birliğine karşı çıktığını, Başkırtları Tatar-Özbek-Azerîlerden ayırmak istediğini ileri sürerek, "Acaba Zeki Velidî Bey aynı rolü bu kongrede de mi oynamak istiyorlar?" demiştir (s.400)[2]. Bütün bu olaylar için, 8 Temmuz 1932 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine de bakılabilir: "Tarih Kongresi dün çok hararetli oldu."

Bu paylanmalar üzerine, Zeki Velidî daha Ankara'da iken işinden ayrılır: "Kürsümden istifa ettim. İstifanamemi 8 Temmuzda fakülte riyasetine verdim." Basına verdiği demeçte, Kongredeki çıkışını tevil etmeye çalışmaktadır: "...millî tezlere itirazım yoktur. Bu hususta ileri sürülen iddialar hürmete lâyık içtihatlardır. Bizim münakaşamızın esası millî tezin yanında teferrüata taallûk eden bir meseledir. Bu da tarihî devirlerde kuraklık olup olmadığıdır. Kuraklığı kabletta-rih devirler için ben de varit olarak görüyorum. Fakat tarihî devirlerdeki bütün vekayii bununla izah edemiyorum." (*Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1932: Zeki Velidî Bey geldi - Darülfünun'dan istifa eden tarih müderrisi neler anlatıyor.") Ama bu kadarı yetmez; yalnız görevinden değil, Türkiye'den de ayrılmak zorunda kalır. Kırk yıla yakın bir süre sonra, "Ilmî içtihatlarım beni sekiz sene (1932-40) Türkiye dışında, Avusturya ve Almanya'da kalmak zorunda bıraktı" diyecektir. [Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*, 20.7.1969 tarihli Sonsöz, s. 617. Aynı anılarda Şemsettin Günaltay (s. 123-24) ile Sadri Maksudî Arsal'ın (s.176) kendisine karşı husumetlerinin nedenini de açıklamaktadır.]

BASINDA DARÜLFÜNUN ALEYHTARLIĞI

Birinci Türk Tarih Kongresi, gazete ve dergilerde Darülfünun'a karşı rüzgârlar esmesine yol açmıştır. 17 Temmuz 1932 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan Ali Süreyya (?) Beyin "İstanbul Darülfünun'u ve Millî Türk Tarihi" yazısının altbaşlığı, bu havayı yansıtmaktadır: "Darülfünun'un yeni tarih cereyanını lâyıkile kavrayamamış olduğu görülmüştür." Falih Rıfkı (Atay) da, ondan altı gün sonra, yine *Cumhuriyet*'te "Darülfünun" diye bir yazı yazarak aynı doğrultudaki görüşlerini açıklamış ve şöyle demiştir:

> "Darülfünun'da Türk inkılâbı için en iyi yazılmış esere verilmek üzere 5000 liralık bir mükâfatın senelerden beri durmakta olduğunu biliriz. Bu mükâfatın hiç kimseye verilmemiş olması, fikir hayatının pek durgun olduğu hükmünü verdirebilir.[3]
>
> Fakat Darülfünun'un dahi, Türk inkılâbına dair on seneden beri henüz bir tek sayfa telif etmemiştir. Darülfünun'un memleketin maddî manevî müesseselerinin hepsine dokunan, yepyeni maddî, manevî bir nizam yaratan Türk inkılâbına karşı bu vaziyeti acaba nasıl tahlil olunabilir? Biz ne bitaraflığı, ne de kifayetsizliği kabul ederiz. Darülfünun yalnız ilim müessesesi bile olsa, müstesna inkılâp zamanlarında ilim müesseseliğinden fedakârlık ederek inkılâba hizmet etmekle, inkılâbı kafalarda ve ruhlarda yerleştirmek vazifesini en başa almakla mükelleftir."

[Bu durum, 45 yıl sonraki bir resmî yayında da, "1933 Reformu"nun gerekçesi olarak şu sözlerle özetleniyor:

> "Atatürk'ün çok önem verdiği ve 1930'lardan sonra girişilen dil ve tarih hareketleri Darülfünun tarafından destek görmemektedir. 1932 yılında toplanan Birinci Tarih Kongresinde Darülfünun öğretmenleri tarafından ileri sürülen eleştiriler bardağı taşıran son damla olmuştur."

Üniversiteler Yıllığı (Ankara: Üniversitelerarası Kurulu Genel Sekreterliği Yay., 1977), s.4]

Kadro dergisinin 8'inci (Ağustos 1932) sayısında çıkan, B.A. (Burhan Asaf Belge) imzalı bir "kronik"te de, Darülfünun'un yürüyen İnkılâb'ın gerisinde kaldığı vurgulanmaktadır (s. 47-48). Aynı yazar, bir sonraki sayıda (s. 30-33), "Fırka Mektebi" başlıklı bir yazı yazarak, özellikle toplum bilimleri alanında yüksek öğretimden ne beklediğini açığa vuruyor. Mülkiye Mektebi ile Hukuk Fakültesi'nin birleştirilerek inkılâp kadroları yetiştirecek bir parti okulu oluşturulmasını savu-

nuyor. [Yeri gelmişken belirtelim ki, bu tür isteklere karşın, İstanbul Hukuk Fakültesi kendi "kozmopolit-bilimsel" niteliğini koruyacak ve (sonradan Ankara Hukuk Fakültesi adını alan) Ankara'daki Hukuk Mektebi'yle Mülkiye'ye, 1950' lere kadar parti okulları gözüyle bakacaktır.]

Burhan Asaf (Belge), Darülfünun Tasfiyesinden hemen sonra yazdığı, "Üniversitenin Mânâsı" başlıklı bir yazıda ise, Darülfünun müderrislerinin İnkılâb'a karşı ilgisizliklerinin arkasındaki "gayet korkak, fakat bir o kadar da inatçı bir inanmamazlığın menfi mukavemeti"nin, yapılan temizlikle kırılmasından duyduğu memnuniyeti dile getiriyor (Sayı 20 - Ağustos 1933, s. 24-28).

Bir başka *Kadro* yazarı (*Kadro* başyazarı!) Şevket Süreyya Aydemir ise, Tasfiyenin yaklaştığı 1933 yılının Şubat ve Mayıs aylarındaki iki yazısında, Darülfünun Hukuk Fakültesi'nin liberal eğilimli İktisat Müderrisi İbrahim Fazıl (Pelin) Beye savaş açmıştır:

"Darülfünun, İnkılâp Hassasiyeti ve Cavit Bey İktisatçılığı", Sayı 14 (Şubat 1933), s. 5-11 ve

"Donkişot'un Yel Değirmenleriyle Muharebesine, Kürsü Politikacılığına ve Cavit Bey İktisatçılığına Dair", Sayı 17 (Mayıs 1933), s.9-11.

Ancak (*Yeni Gündem*'in bu sayısındaki incelememizde de görüleceği gibi), temizlikte İbrahim Fazıl Üniversite'de kalacak, İktisat kürsüsündeki diğer müderris, Münir (Serim?) Bey atılacaktır. [Bu zat hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Ama liberal iktisatçı olmadığı kesindir. Rasih Nuri İleri, *Kurtuluş*'a yazdığı önsözde, onu 1920'lerin Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası kadroları arasında sayıyor (İstanbul: Anadolu Yay., 1975), s.22.]

★

ÜNİVERSİTE MÜTEHASSISI A. MALCHE

> "Uydurma sözlerin de şaheserleri vardır. 1932'de Maarif Vekâleti çevresinde uydurulan 'Üniversite Mütehassısı' sözü bu şaheser sözlerden biridir. Çünkü 'Üniversite Mütehassıslığı' diye bir ihtisas yoktur, olamaz da."
>
> Baltacıoğlu, "Yeni Adam'ı 25 Yıl Çıkardım", *Yeni Adam*, Sayı 763 (24 Nisan 1958), s.1.

Cenevre Üniversitesi Pedagoji Profesörü Albert Malche 1932 Ocak ayı ortalarında Ankara'ya gelmiş ve Başbakan'la Millî Eğitim Bakanı tarafından kabul edilmiştir[4]. Bir ay sonra ilk incelemelerini bitirerek Martı ülkesinde geçirmiş, Nisanda tekrar gelip 29 Mayıs 1932'de raporunu tamamlamış ve yetkililere sunmuştur. Daha Şubat sonlarında gazetecilere yaptığı açıklamalar, çeşitli çevre ve kimselerce eleştirilmiştir. Örneğin, 25 Şubat 1932'de *Cumhuriyet* gazetesinde "Darülfünun ve M.Malş" başlıklı yazısı çıkan Mühendis/Müderris Salih Murat (Uzdilek), Malche'ı üniversitemizin gerçeklerinden habersiz olmakla suçlamaktadır. Oysa, aynı gazetenin 27 Temmuz 1932 günlü sayısında çıkan "M.Malş ve Darülfünunumuz" adlı habere göre, bu zat "istenirse emaneti (rektörlüğü) kabul edecek"tir. Neyse ki, kendisinden böyle bir şey istenmemiştir.

Malche'ın Mayıs sonunda yetkililere sunduğu rapor, başlıca şu noktalarda gözlem, eleştiri ve önerilerini içermektedir:

* Bilimsel yayınların eksikliği;
* Öğretim üyelerine az para verildiği için, ek işler yapmaları;
* Ders verme metodlarının eskiliği;
* Öğrencilerin yabancı dil bilgilerinin yetersizliği;
* Geleceğin öğretim üyelerinin yurt dışında yetiştirilmeleri gerektiği;
* Çeşitli fakülte ve yüksek okullarda verilen dersler arasındaki koşutluklar [Bu hâlâ süregelmektedir: Ankara'da birbirlerine yüz metre uzaklıkta olan Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Ceza Hukuku, Hukuk Fakültesi'nde İktisat okutulur; öğrenciler bu dersleri komşu fakülteye gidip orada alınazlar.]
* Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'dan İstanbul yakasına taşınması gerektiği. [Bu çok-yönlü bir konudur. 25 ve 27 Mayıs 1933 tarihli *Cumhuriyet* gazetelerinde Cemil (Topuzlu) Paşa ile Reşit Galib' in tartışmasına bakınız.]
* Kendi kendini yönetme yetkisi, hatta hakkı anlamında özerkliğin (muhtariyet) "Darülfünun'u bir unsuru bulunduğu hükûmete sarih bir şekilde tâbi kılan kanunun ahkâmı" ile bağdaşmadığı. (1939 Maa.Vek.Yay., s.24-25).

Bu son nokta en önemlisidir. Ancak Malche, üniversitenin tüzel kişiliğinin ve bilimsel özgürlüğünün sürdürülmesinden yanadır. Reformun yapılacağı geçiş döneminde, seçilmiş bir rektör yerine "bir hükûmet komiseri" atanmasına da kesinlikle karşı çıkmaktadır. Yine de, raporunda, mantıkça bu noktaya bağlı olarak bir tasfiyeye yeşil ışık yakmıştır. Şöyle ki, üniversitenin geleceği için en önemli sorun olan "profesörlerin tayini"nde uygulanan, "hocası intihap olunacak derse yakın derslerin (zümrenin) hocalarını intihaba hakem yapmak sistemi"ni, klikleşmeye yol açabileceği kaygısıyla, Malche yanlış bulmaktadır: "Alâkadarlar fena hâkimlerdir. Onların reylerine müracaat etmeli, fakat verdikleri reylerin kat'i bir tarzda muta [veri] olmamasını temin etmelidir. ...Bu mülâhaza, heyet-i talimiye hakkındaki hizmete nihayet verme ve da-

İSTANBUL DARÜLFÜNUNU KÜTÜPHANESİ HAKKINDA TROÇKİ NELER ANLATIYOR

Malche Raporu, aslında hayli ayrıntılıdır ve buradaki özette değinmediğimiz birçok noktaları kapsamaktadır. Örneğin, Kütüphaneyle ilgili olarak şöyle demektedir:

"Darülfünun'un paraca gayet fakir olan ve mecmualar almak ve tamamı henüz çıkmamış âsârın müteakip ciltlerini iştira eylemek imkânsızlığında bulunan Merkez Kütüphanesi, kitap hususunda yine [de] oldukça zengindir ve son 1928 istatistiğine nazaran 109.387 cilt esere mâliktir. Mesleğini bilen ve seven bir adam tarafından çok iyi idare edilen bu kütüphane, desimal usulile, alfabe sırasında ve mevzu taksimatına tevfikan yapılmış bir kataloğa mâliktir." (s.20)

Oysa, Kütüphanenin o dönemdeki durumu hakkında Troçki şunları söylüyor: "Buraya ilk geldiğimizde, çalışmalarım için yararlanabileceğim bir kütüphane olup olmadığını soruşturdum; ama ne yazık ki, Türkiye'de böyle bir kurumun bulunmadığını öğrendim. Yangın'dan sonra, Yoldaş Frankel'i İstanbul Üniversitesi'ne gönderdim ve üniversite kitaplığından yararlanmak istedim. Yardım etmeğe çalıştılar, ama üniversitelerin benim kullanabileceğim bir kütüphanesi olmadığı anlaşıldı."

Albert Glotzer, "A Sojourn with Comrade Trotsky: Five Weeks in Kadiköy", The Militant *(ABD), 2 Ocak 1932;* Writings of Leon Trotsky: Supplement 1929-33 *(Pathfinder Press, 1979), s.96.*

Troçki, Türkiye'ye 1929 Şubatında geldi, Kadıköy'de bir eve yerleşti. Sonra Büyükada'da bir köşke taşındı. 1930'da, okunmuş ve notlanmış 2.000 cilt kitabı ve kupür koleksiyonuyla birlikte evi yandı (ancak arşivi ve belgeleri kurtarılabildi). Geçici olarak yine Kadıköy'e gitti. 1933 sonlarına kadar Türkiye'de kaldı. Jan Frankel bu sıralar yanında bulunan muhafız-sekreterlerinden biriydi; A.Glotzer de, kendisini ziyaret eden yüzlerce yandaşından bir Amerikalı.

ha bütün diğer mukarrerat için de vardır. Bu hususdaki selâhiyet, meslek arkadaşlarına değil, lâkin vekâlete ait bulunmalıdır. Azil selâhiyeti, ancak tayini icra eden makama aittir." (s.10)

Malche'ın kendisi, kürsü sayısının yasayla saptanmasından, öğretim üyelerinin ve okuttukları derslerin ise, "tedricî olarak ve inhilâl vuku buldukça" [yani ölüm, istifa, yaşını doldurup emekliye ayrılma gibi yollarla] azaltılmasından yanadır. Fakat, ondan bir ayıklama ve temizlik önermesi de istenmiş olacak ki, şöyle demektedir (s.41):

"Türkiye'deki ikametimin kısalığı sebebiyle, hocaların şahsiyetleri hakkında hiçbir hüküm vermeğe ve bir teklif serdetmeğe mânen hakkım yoktur. Eğer ihtimal verdiğim gibi, hükûmetin bu hususta kanaatleri varsa ve raporumu esas ittihaz ederek bu kanaatlerine göre hareket edecekse, kararlarının mesuliyetini deruhte edemem. Meselenin bütün mahiyetini bile bile aldığım mesuliyetlerden asla korkmam. Fakat haksızlıktan korkarım. Ve şahıslarını tanımıyorum diyecek kadar az tanıdığım ve vücuda getirdikleri eser hakkında tam bir kanaat hasıl edemediğim hocaların mukadderatını tayin edebilecek mukarrerat ittihazında, burada bulunalı bu kadar az zaman geçmişken âmil olmaklığım da benim için hakperestane bir hareket teşkil etmez.

Maamafih eğer heyet-i talimiye tenkis edilir [ise], işsiz kalan hocaların bahsetmiş olduğum ilmî tercümelere memur edilmelerini, yahut iktidarlarına göre bir mektep idaresiyle yahut hatta yüksek bir mektepte hocalıkla tavziflerini münasip bulduğumu söyleyeceğim.

Bilhassa bunu zamandan beklemek icap ettiğini zannediyorum. Mevcut tedrisat miktarını tedricî olarak ve inhilâl vuku buldukça Darülfünun'un azaltmasına müsaade edilirse, yine büyük bir şey yapılmış olur."

Malche raporunu verdikten sonra, Maarif Vekilinin ve Müsteşarının ne düşündüğünü, yazımızın başında, Emin Erişirgil'den yaptığımız alıntıda görmüştük: önerilen düzeltimler yavaş yavaş gerçekleştirilecekti. Fakat sahneye yeni bir aktörün çıkarılması, bu süreci birdenbire hızlandırdı ve dramatikleştirdi; daha doğrusu, böyle olması için, sahneye yeni bir aktör çıkarıldı.

DR. REŞİT GALİP İŞBAŞINDA

> "Üniversite kurulurken bir kısım hocalar siyasetin istemediği insanlar olarak kadro dışına çıkarıldılar. [İstiklâl Mahkemesi üyeliği sırasında birtakım idamların aracı olan] Mersin'in Ocaklı genç doktoru, şimdi de manevi idamların vasıtası oluyordu."
>
> Samet Ağaoğlu, "Bizim Sen Jüst", *Babamın Arkadaşları*, s. 109.

Uluğ İğdemir, *Aylık Ansiklopedi*'deki "Dr. Reşit Galip" maddesinde şöyle yazıyor: "11 Eylül 1932'de Maarif Vekâletine tayin edildi. Bakanlığı zamanında Üniversite Islahatı gibi cidden müşkül bir işi cesaret ve muvaffakiyetle başardı. 13 Ağustos 1933'te Maarif Vekâletinden ayrılarak bütün vaktini Türk Tarih Kurumu'na ve tarih çalışmalarına verdi."

Reşit Galip'in onbir aylık bakanlığı süresinin ilk yarısında da, Malche Raporu doğrultusunda bir Tasfiye için hazırlık çalışmaları yaptığı anlaşılıyor. Nitekim, ilk kez aşağıki sayfalarda yayımladığımız iki belgeden görüldüğü üzere, 1933 Mart ayı sonlarında Tıp Müderrisi (eski rektör) Neşet Ömer telâşlanarak Atatürk'e başvurmak gereksinimi duymuş; Atatürk ise, Hikmet Bayur aracılığıyla, bu işin Reşit Galip'in sorumluluğunda olduğunu, kendisinin karışmayacağını bildirmiştir. (Ama Neşet Ömer, sonradan Tasfiyeciler arasına sızmayı başarmış olacak ki, üniversitenin ilk rektörü olarak atanmıştır.)

Hitler olmasaydı, Reşit Galip Darülfünun' da bunca geniş bir temizlik yapamazdı!

Gerçekten, ancak 1933 Ocak ayı sonunda Nazilerin Almanya'da işbaşına gelmesinden sonradır ki, Türkiye'de çok sayıda öğretim üyesini işten uzaklaştırma olanağı doğmuştur. Nazilerin ilk eylemlerinden biri, Alman üniversitelerindeki solcu ve Yahudi hocaları atmak olmuştu. Bunlardan (Sosyal Demokrat) Tıp Profesörü Philipp Schwartz, Mart ayı sonlarında İsviçre'ye gitmiş ve Zürih'te "Yurtdışındaki Alman Bilimadamlarına Yardım Derneği" adlı bir örgüt kurmuştur. Yukarıda değinildiği gibi, kayınpederi Schwartz'ı Malche'la tanıştırmıştır. Malche da Türk Maarif Vekiliyle ilişki kurmuş[5] ve Mayıs ayında yeniden Türkiye'ye gelmiştir. Malche, bütün Batı Avrupa ülkelerinden öğretim üyesi sağlamak arzusundadır (Widmann, s.38). Fakat, ancak İstanbul'dan kendisine bir kart göndererek Türkiye'de çalışma olanağı bulunduğunu haber verdiği, Yurtdışındaki Alman Bilimadamlarına Yardım Derneği Başkanı Ph.Schwartz'dan olumlu bir yanıt alabilmiştir.

TASFİYEYİ YAPANLAR KİMLERDİ?

Reşit Galip'in başkanlığındaki bakanlık yetkilileri Avni Başman, Rüştü Uzel ve Salih Zeki'den oluşan Islahat Komisyonu'na o tarihte (Mühendis Mektebi'nde), genç bir matematikçi olan Kerim Erim de bilfiil katılmıştır (Widmann, s.32-33). Ayrıca, yeni üniversitede rektör ve dekan olarak görevlendirilenlerden diğerlerinin de, kimlerin atılacağı kararını el altından etkilemiş oldukları kesin gibidir.

Üniversite Emini: Neşet Ömer (İrdelp)
Edebiyat Fakültesi Reisi: Köprülüzade Fuat
Tıp Fakültesi Reisi: Tevfik Salim (Sağlam) Paşa
Fen Fakültesi Reisi: Kerim (Erim)
Hukuk Fakültesi Reisi: Tahir (Taner)

Kerim Erim'den başka, bu listedeki ilk iki zatın da Komisyonla işbirliği ettiklerine dair bir hayli tanıklık vardır (S.Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 110: "...bir gece yarısı evimizin kapısı çalındı. Gelenler bütün bu ıslahat hareketleri esnasında Maarif Vekiline yardımcı olan, Darülfünun'un iki profesörü..."; aşağıdaki sayfalarda yayımladığımız röportajlar vb.)[6]

Malche'la birlikte yeni İstanbul Üniversitesi'nde görev alan mülteci Alman profesörlerinin tasfiyedeki katkı ve sorumlulukları da, tartışılmaya değer. Kendi ülkelerinde işlerinden çıkarılmış olan bu bilim adamları, bir başka ülkede benzer bir işleme uğratılmış olan meslektaşlarının yerini, nasıl, iç huzuruyla alabilmişlerdir? Birçoğunun Yahudi, ötekilerinin de solcu olmalarına karşın, acaba Almanlıkları mı ağır basmıştır - Türk meslektaşlarını adam yerine mi koymamışlardır? Olacak şey değil ya, aynı koşullarda Oxford veya Cambridge'te görev kabul ederler miydi? Ancak, gelenlerin çoğunun buradaki durumdan habersiz oldukları mazeretî ileri sürülebilir. Fakat bu mazeret, en azından Malche'la Ph.Schwartz için geçerli değildir. Zaten Malche, Baltacıoğlu'nun atılmasından kendisinin sorumlu olmadığını açıklamakla (Widmann, s.95/dn.116), diğerlerinin tasfiyesine katkısını kabul etmiştir. Reşit Galip'le pazarlığında, birçok kürsü için arkadaşlarının isimlerini öneren Ph.Schwartz da, alınacak her Almanın,kimi yerinden edeceğini pekâlâ bilebilecek durumdaydı.

11 Mayıs 1933 günü Reşit Galip Darülfünun'dan (Malche Raporu hakkında) görüş istemiş ve bir hafta sonra fakülte raporları Ankara'ya gönderilmiştir. Aynı gün (18.5), Başbakan "İstanbul Darülfünunu'nun ilgasıyla yerine yeni esaslar dahilinde bir İstanbul Üniversitesi teşkiline dair Maarif Vekilliğince hazırlanan ve İcra Vekilleri Heyetinin 15.V.1933 tarihli toplantısında Yüksek Meclise arzı kararlaştırılan Kanun layihası'nı TBMM'ne sunmuştur. Bu tasarı, 31 Mayıs 1933'te tek-parti dönemi için olağan bir biçimde, 317 milletvekilinden 185'inin katıldığı bir toplantıda -içtima 64, celse 2- hiç tartışılmadan oybirliğiyle yasalaştırılmıştır.

Darülfünun 31 Temmuz 1933'ten itibaren kaldırılmakta ve 1 Ağustosta üniversite kurulmaktadır. Maarif Vekâleti 1 Nisan 1934'e kadar bu yeni kuruluşun teşkilât kanunu tasarısını TBMM'ne getirecektir. 1 Ağustos 1933 -31 Mayıs 1934 dokuz aylık bir geçici devre olacak ve bu dönemde Maarif Vekâleti yönetim, öğretim ve yabancı uzman kadrolarını atayacaktır. İstanbul Üniversitesi'nde bir Telif ve Tercüme Heyeti kurulacak ve bu kurulda

da Darülfünun öğretim üyeliğinden çıkarılanların bazıları görevlendirilecektir. Açıkta kalanlardan bu kurula da giremeyen müderris ve muallimlere (süresiz) açık maaşı ve (yeni teşkilât kanununun yürürlüğe girmesine veya bu süre içinde bir başka devlet görevine atanmalarına kadar) eski maaşlarıyla açık maaşının farkı kadar "mütemmim [tamamlayıcı] ücret" verilecektir. 1933 bütçesinin yürürlüğe gireceği 1 Hazirandan Üniversite'nin açılacağı 1 Ağustosa kadar iki aylık geçici bütçe uygulaması için Bakanlar Kurulu yetkilendirilmiştir.

Teşkilât Kanununun 29 Mayıs 1934'te çıkmasına kadar, yeni üniversitenin "geçici" kadrolarla yönetilmesi, 1933 Tasfiyesinin bir yıl daha devam etmesi anlamına gelmiştir. (Bunun iyi bir örneği, üniversitenin ilk kuruluşunda Tıp Fakültesi Dekanı yapılan Dr. Tevfik Sağlam'ın bir yıl sonra kürsüsü lâğvedilerek akademik görevinden atılmasıdır!)

Bu arada, Bakanın yönetiminde, Bakanlık yetkilileri Avni Başman, Rüştü Uzel ve Salih Zeki beylerden oluşan bir ıslahat komisyonu, görevlerine son verilecek ve yeniden işe alınacak öğretim üyeleri listeleri üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Ph.Schwartz, 5 Temmuz 1933 günü İstanbul'a gelmiş ve hemen Ankara'ya giderek Komisyonla yedi saat süren bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda, Reşit Galip'in belirttiği ders ve kürsüler için Schwartz isimler önermiş, getirilecek yabancı öğretim üyelerinin çalışma koşulları ve ücretleri kararlaştırılmıştır. Reşit Galip'le Schwartz'ın imzaladıkları bir anlaşma metni Atatürk'ün onayına sunulmuştur (Widmann, s. 41-44, 224-28).

1930 Güzünden beri Darülfünun'u yöneten Emin Muammer Raşit (Seviğ) başkanlığındaki Divan (üniversite senatosu) 6 Temmuz 1933'te Maarif Vekilinin emriyle lağvedilmiş ve onun yerine Tıp Müderrisi Tevfik Recep [Örensoy] başkanlığında beş kişilik geçici bir yönetim kurulu meydana getirilmiştir.

1 Ağustos 1933'te de, Darülfünun'un bütün öğretim üyelerine Bakanın imzasını taşıyan aşağıdaki mektup verilmiştir. [Öğretim üyelerinin üçte birine teslim edilen mektup metinlerinde ise, yeni üniversitedeki görevlerinin kendilerine ayrıca bildirileceğini anlatan kısa bir paragraf daha vardır. Böylelikle, eski öğretim üyelerinin üçte ikisi işten atılmışlardır.]

"Muhterem Beyefendi,

İstanbul Darülfünun'u, BMM'nce çıkarılan 31 Mayıs 1933 tarih ve 2252 sayılı kanunla 31 Temmuz'dan itibaren ilga edilmiştir. Bu kanun hükmüne göre, Darülfünun'daki vazifeniz 31 Temmuz 1933'ten itibaren nihayet bulmuş oluyor.

Uzun yıllardan beri hayatını memlekete münevver (aydın) yetiştirmeye vakfetmiş ve çok zaman zorlu şerait içinde büyük hizmetler görmüş olan zatıalinize bu tebliği teessürle bildiriyorum. Memleket uğrundaki hizmetlerinize teşekkür ederken, bugünkü kararın sırf şahsınızı veya tedrisatınızı istihdaf ettiğine zahip olmamanızı rica ederim. Maksat yeni ihtiyaçlara uygun yeni bir üniversite kurmaktır.

Esasen, bu kanunun hükmüne tevfikan Darülfünun'dan ayrılacak müderrisler, bir yıl müddetle veya bu yıl içinde yeni bir vazife buluncaya kadar, eski maaşlarının tutarını açık ve munzam bir ücret şeklinde aynen alacaklardır. Vekalet, bu netice ile alâkadar zevata bir vazife vermek veya bulmak imkânını temine çalışmayı vazifelerinden biri sayacaktır.

Teşekkürlerimi teyitle derin saygılarımın kabulünü rica ederim, Efendim.

Maarif Vekili Dr. Reşit Galip."

Biz burada, tasfiye edilenlerin listesini verecek değiliz. 1 Ekim 1984 tarihli *Yeni Gündem*'de Hukuk, Edebiyat ve İlâhiyat Fakültelerinden, aynı günlü *Bilim ve Sanat*'ta ise Tıp ve Fen Fakülteleriyle Eczacı ve Dişçi Mekteplerinden atılanların (bulabildiğimiz ölçüde) adlarını saydık ve içlerinden bazılarını daha ayrıntılı olarak tanıtmaya çalıştık. Açıklanan listede atılan asistanların adlarına hiç yer verilmemiştir. Bunların kimlikleri, ancak İstanbul Üniversitesi dosyalarından bulunabilecektir. Başvurumuz üzerine, Millî Eğitim, Gençlik ve Spor Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanı Sayın Ülkü Bilgen'den aldığımız 22.8.1984 tarihli bir yazıya göre, bakanlık arşivinde "1933 Üniversite Islahatı ile ilgili herhangi bir dosya bulunmamakta" imiş. 1933'te henüz soyadı olmadığı için, sadece küçük ad ve kürsüyle kimlikleri saptamak, bazı durumlarda son derece güç olmaktadır. Bu arada, birçok eksik ve yanlışlarımız bulunabilir. Doğrularını bilen okuyucularımızdan, o dergilerde sunduğumuz bilgileri tamamlamalarını ve düzeltmelerini özellikle rica ediyoruz.

Malche'ın Raporu'na göre (s.6) Darülfünun'da 88 müderris (Ord. Prof.), 44 muallim (Prof.), 36 müderris muavini (Doçent), 72 başasistan ve asistan olmak üzere 240 öğretim üye ve yardımcısı bulunuyordu. 31 Temmuz 1933'de açıklanan ve ertesi günkü gazetelerde yayınlanan tasfiye listesine göre; 71 müderris ve muallim, 13 müderris muavini, 73 başasistan ve asistan olmak üzere toplam 157 öğretim üye ve yardımcısının görevine son verilmiştir. (Ancak, bazı öğretim üyeleri birden çok fakülte ve/veya mektepte görevli oldukları için, bu sayılarda birtakım yinelemeler vardır. Atılanların gerçek sayısı 150'nin biraz altındadır.)

Bir de şu var ki, 1933 Tasfiyesinin, (Zeki Velidî beyin kovulmasıyla) 1932'de başladığı gibi, 1934'te de devam ettiğini unutmamak gerekir. Buraya, 12 Hazıran 1934 tarihli *Milliyet*'in şu haberini ekleyelim:

"Üniversitede Tebeddülât: Bazı dersler lâğvedildi, bazıları da birleştirildi. Bu tebeddülden dolayı üniversitede beş profesör açıkta kaldı."

	Müderris (Ord.Prof.)	Muallim (Prof.)	Müderris +Muallim	Atılan Müd.+Mua.	Müderris Muavini (Doçent)	Atılan	Baş Asistan + Asistan	Atılan
Tıp	28	10	38	**18**	18		38	
Edebiyat	14	4	18		2		6	
				10				
İlâhiyat*	12	-	12		1		-	
Fen	17	2	19	**13**	9		8	
Hukuk	17	6	23	**14**	1		1	
Eczacı + Dişçi	-	22	22	**16**	5		19	
	88	44	132	**71**	36	13	72	73
Kadrodakiler Toplamı:			240					
Atılanlar Toplamı:						157		

* Darülfünun'un İlâhiyat Fakültesi toptan kaldırılarak, onun yerine İstanbul Üniversitesi'ne bağlı bir İslam Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştur. Ancak, bu enstitüye atanan öğretim üyeleri tasfiye-dışı sayılmışlardır.

(Beyaz rakamlar) Malche Raporu'na göre (s.6) 1931-32 ders yılı sonundaki durum
(Siyah rakamlar) Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi* (İstanbul, 1943)+, s. 37: Kadro dışı bırakılanlar.

(Hukuk) Deniz Ticaret Hukuku Ordinaryüsü Ali Kenîal (Elbir)
(Tıp) İkinci Dahiliye Seririyatı Profesörü Tevfik Salim (Sağlam) Paşa
(İslam Tetkikleri Enstitüsü) İslâm Felsefesi Profesörü Mehmet Ali Aynî
(İslam Tetkikleri Enstitüsü) Hadis Tarihi Profesörü Şevket
(İslam Tetkikleri Enstitüsü) Farsça Muallimi (Abdül) Bâki

YIKILIŞ

Reşit Galip'in yeni Üniversite'yi kurmakla, siyasal yaşamının doruğuna erişmişken, bir anda düşüvermesinin öyküsünü en iyi anlatan kaynak, aşağıdaki sayfalarda okuyacağınız Bayur ve İğdemir röportajlarıdır. Biz burada bazı yan bilgiler sunmakla yetineceğiz.

Reşit Galip 31 Temmuz 1933 günü Anadolu Ajansı'na Üniversite ıslahatı hakkında uzun bir beyanatta bulunmuştur. Ertesi gün, bu demeç hemen bütün gazetelerde tam metin olarak çıkmıştır. 3 Ağustos 1933 tarihli *Cumhuriyet*'te ise şöyle bir mektup aktarılmaktadır:

"Maarif Vekâleti Yüksek Makamına,

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi kadrosunda, Türk İnkılâbı Tarihi kürsüsünün, inkılâp hayatımızı bizzat yaşamış ve inkılâp tarihimiz hakkında ihatalı tetkikatta bulunmuş olan[7] Maarif Vekili Reşit Galip Beyefendi tarafından deruhte buyurulması, fakülte riyasetinin 2 Ağustos tarih ve 1 numaralı tezkeresiyle rica edilmektedir.

Eminliğin yürekten iştirak ettiği bu ricanın tahakkukunu diler ve yüksek saygılarımı sunarım efendim.

Üniversite Emini Neşet Ömer"

İki gün sonra, Reşit Galip rektöre şu yanıtı vermiştir:

"Üniversite Emini Dr. Neşet Ömer Beyefendiye,

Türk İnkılâbı Tarihi kürsüsünün tarafımdan deruhte edilmesine dair olan mektubunuzu memnuniyetle aldım. Bu, çok mühim olduğu kadar çok aziz fahrî vazifeyi yapanlar ve yapacak olanlar arasında bulunmak benim için bir iftihar olacaktır. Edebiyat Fakültesine ve Eminliğe teşekkürlerimle saygılarımı teyit ederim efendim.

Maarif Vekili Reşit Galip"

(*Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1933)

Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*'nda şöyle bir yorum yapıyor: "Darülfünun ıslahatı bir yandan İsviçreli profesörün fikirleri, diğer taraftan Üniversiteyi siyasetin esiri yapmak isteyen zihniyetin direktifleri arasında bocalayarak ilerliyordu. ... yeni Üniversitenin İnkılâp Tarihi profesörlüğünü de üzerine almak gibi bir gaflete düştü. ... Türkiye Cumhuriyeti'nin fikir ve ruh inşasının temelini teşkil etmek üzere kurulmuş olan İstanbul Üniversitesinde inkılâp kürsüsünün asıl profesörü ve ilk dersinin sahibi olması icap edenlerin yerine geçmek affedilmez, hiçbir zaman affedilmez hata oldu. Hele bu ilk dersi verdiği gün, bütün Üniversite talebesinin muazzam tezahürleri, alkışları bu hatanın ağırlığını arttırdı." (s.109-10.)[Yorum doğru olmasına doğru da, son cümlenin aslı yok. İnkılâp Tarihi dersi vermek, Reşit Galip'e kısmet olmamıştır!]

10 Ağustos 1933 tarihli *Akın*'da "mevsuk bir menba"dan naklen, Eminle Edebiyat Fakültesi Reisi Fuat Köprülü'nün istifa ettikleri haber verilmektedir. Ertesi gün, Tıp ve Hukuk reislerinin de istifa ettikleri açıklanmış; yeni atanan fakülte yöneticilerinden yalnız Fen Dekanı Kerim (Erim) bey yerinde kalmıştır. 14 Ağustos tarihli gazeteler, Reşit Galip'in bakanlıktan istıia ettiği haberiyle, fakülte reislerinin istifalarını geri aldıkları haberini yanyana manşetlerle açıklamaktadırlar.

Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Refik (Saydam) Bey Maarif Vekâleti Vekilliğiyle de görevlendirilmiştir. Vekil Vekili 19 Ağustosta mevcut Islahat Komisyonunun görevine son vermiş, onun yarım kalan işlerini tamamlamak üzere de, Talim ve Terbiye Dairesi Reisi Ali İhsan Beyin başkanlığında Prof. Malche, Üniversite Emini ve Fakülte Reislerinden bir kurul oluşturmuştur.

Reşit Galip, uğradığı ağır muameleye rağmen, 30 Ağustos dolayısıyla Atatürk'e "candan duyguları"nı sunmaktan geri kalmıştır. Kim bilir, belki yine göze girmek umudundadır? (Ş.Elman'ın kitabı, s.227'deki Reisicumhurun cevap yazısına bakınız.) Fakat 27 Eylülde (alelacele bir ara seçimle Manisa mebusu yapılan) Yusuf Hikmet (Bayur), Maarif Vekâletine asaleten tayin edilmiştir.

Cumhuriyetin İlânının 10. yıldönümü olan 29 Birinci Teşrin 1933 günü, *Cumhuriyet* gazetesinde Üniversite Emini Neşet Ömer'in uzunca bir yazısını görüyoruz: "Darülfünun'dan Üniversite'ye: Darülfünun, ruhunu Tanzimat'tan almış bir irfan müessesesi idi ve ilim seviyesine yükselememişti - Üniversitenin hedefi ise Büyük Gazi'nin gösterdiği iz üzerinde ilerlemektir."

18 İkinci Teşrinde (Kasım) yeni Maarif Vekili Hikmet Bey, üniversiteyi bir nutukla açmış, Emin Neşet Ömer de üniversite adına bu nutka cevap vermiştir.

"Bu suretle başlayan derslere hevesle devam olundu. Rektör Neşet Ömer İrdelp yeni hocalarla ve yeni tedris usülleriyle talebenin antuziyazm (coşku) içinde olduğunu gazetelerde söyledi." (Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, s. 40).

Ancak bu görünüşün gerisinde, üniversite hiç de parlak bir durumda değildi. Ph.Schwartz, o günler için, "Anlıyorduk ki, yerel bir direniş, hatta sabotaj dönemi içinde bulunmaktaydık" diye yazıyor (Yayımlanmamış anılarından; Widmann, *a.g.e.*, s.56).

Prof. Malche, 1934 Mart ayı sonunda sözleşme süresi dolunca, kırıklık içinde ülkesine dönmüştür. Widmann, "1934 ilkbaharında Malche'ın birçok zorluklarla yılmış ve reformun başarılması konusunda kuşkulu olarak Türkiye'den ayrıldığını bilmemize rağmen, onun Türkiye'deki etkinliğini kabul etmek zorundayız" (s.37) diyor.[8]

Bu arada, 4 Mart 1934 günü, Maarif Vekili Hikmet (Bayur) Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde ilk dersi vererek eğitimi başlatmış ve 41 yaşındaki Reşit Galip o gece Ankara'da ölmüştür.

Reşit Galip'in ölümüyle yıkılış durmamıştır.

"Yıl sonuna doğru antuziyazm içte ve dışta eksildi. Birçok iyi işlerin doğurduğu dedikodular oldu. Mayısta dersler birdenbire kesildi. İmtihanlara başlandı. İmtihanlar Ağustosa kadar sürdü.

Yine yıl sonunda, Üniversitenin umumi muvazeneye (genel bütçeye) alınmasına dair olan kanun çıktı. (29 Mayıs 1934) Darülfünun ilga olunurken BMM bir yıl içinde teşkilât kanununun getirilmesini şart koymuştu. Bu kanun 31 Mayıs 1934'te Meclisten çıktı. Doçentlerin maaşı 55 liradan 35 liraya indi." (C.Bilsel, *a.g.e.*, s.40).

Örgütlenme değişiklikleriyle 1934 Haziranında da süren Darülfünun Tasfiyesi, daha yeni bakanın, rektörün ve dekanların da başını yiyecektir. 9 Ağustos 1934'te Hikmet (Bayur) istifa etmiş ve yerine Aydın mebusu Zeynelabidin (Özmen) geçmiştir. Ertesi gün Neşet Ömer'in istifası üzerine, Ankara'dan Devletler Hukukçusu Cemil Bilsel rektörlüğe getirilmiş; dekanlar da istifa ettirilerek değiştirilmiştir. Neşet Ömer'le Köprülü artık üniversitede kalamayacaklar, birer milletvekilliği alarak siyasete atılacaklardır.

Darülfünun Tasfiyesiyle kurulan yeni Üniversitenin hedeflerine ne ölçüde eriştiğini (daha doğrusu, erişemediğini) tartışmak, bu yazının sınırları dışında kalmaktadır. Ancak, 1933'te yapılan temizliğin ne ölçüde yerinde olduğu, kendileri aynı hareket sonucunda üniversiteye giren birtakım profesörlerin değerlendirmeleriyle bile kuşkuludur. Bunlara birkaç örnek vererek, sözümüzü noktalayalım:

"Acele yapılan bu tasfiye hareketinde Edebiyat Fakültesinden Baltacıoğlu, Ferit Kam, Tıp Fakültesinden Kemal Cenap, Hamdi hoca gibi değerli ilim adamları kadro dışı kalmıştı." Ord.Prof.Dr.Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yay., 1979), 2.bas., s.457. [Merhum Hilmi Ziya Bey, olağan savrukluğuyla bir isimde yanılmış: Kemal Cenap (Berksoy) 1933'te atılmamıştı!]

"Tasfiyede yaş, araştırma ve öğretim yeteneği gibi unsurlar nazara alınmışsa da, tam bir objektiflik sağlandığı iddia edilemez. Esasen, bu gibi az çok âni karakterli ayıklamalarda tam isabet beklemek imkânsızdır." Prof.Dr.Kemal Oğuz-

man, "Üniversite Döneminde İstanbul Üniversitesi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi* (İstanbul, 1973), s.154.

"Tasfiye ne dereceye kadar haklı ve objektif olmuştur? Bu gibi az çok âni karakterli ayıklamalarda tam isabet beklemek imkânsızdı. Gerçi yaş, araştırma, öğretim kabiliyetinin gözönüne alınmış olduğu ve adaleti koruma çabası inkâr olunamaz... Fakat yine de duygusal unsurların rol oynamadığı iddia edilemez." Ord.Prof.Dr. Sadi Irmak, "Üniversitenin Kurulması ve İlk Yılları", *50. Yıl Armağanı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 1973), s.107.

---

[1] Kâzım Nami Duru, 1942'de Ankara'da çıkarmakta olduğu aylık *Yeni Kültür* dergisinin bir sayısında, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun *Türk'e Doğru* kitabı üstüne bir övgü yazısı kaleme alırken, geriye bakarak şunları söylüyor (s.247-48):

"Ben, İstanbul Darülfünunu'nun aleyhinde idim. Orası bana bir klik enstitüsü gibi görünüyordu. Profesörlerin bir kısmı milletlerarası değil, memleket bilginleri arası bile bir yer tutmuyordu. *Cumhuriyet* gazetesinde Darülfünun aleyhinde tam onbir tane yazı yazdım. [Bunlardan biri, "Fakülte mi, Mektep mi?" başlığını taşımaktadır: 27 Kânunuevvel (Aralık) 1931.]

Yine bir gün Darülfünun'u kaldırmak, Almanya'dan dışarı atılan profesörlerden de yararlanılarak yeni bir üniversite kurulmak istendi. İsviçre'den Malş adında biri getirildi. Yeni üniversiteyi kurmak için, eski Darülfünun profesörlerinden birçoğunu dışarı attılar. Bunlar içinde Hamdi Suat, Ziya Nuri, Besim Ömer gibi tıp dünyasında değer göstermiş bilginler, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu gibi coşkun profesörler vardı. Çok teşekküre değer ki, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel bu haksızlığı tamir etmek büyüklüğünü göstermiştir."

[2] Tek-parti döneminde hükûmetle bütünleşen aydınların da işi zordur. En azından, itibarlarını koruyacaklarına güvenemezler. Nitekim, hem milletvekili hem de Ankara Hukuk Mektebi'nde Hukuk Tarihi profesörü olan Sadri Maksudi Arsal, Birinci Türk Tarih Kongresi'nde Zeki Velidi'ye karşı kendisinden beklenen yaptıktan birkaç yıl sonra, "Sümerbank, Denizbank" gibi adların Türkçeye uymadığını, "Sümer Bankası, Deniz Bankası" denilmesi gerektiğini ileri sürünce, bir gece devlet radyosundan "sabahın ikisine kadar" hakarete uğramıştır. Bak. (kızı) Adile Ayda, *Ölümünün 20. Yılında Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal 1880-1957- Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1977), Türk Büyüklerini Anma Serisi: 4, s.17.

[3] Bu konu, 31 Temmuz 1932 tarihli *Cumhuriyet*'te Cevat Fehmi (Başkut)'nin "Altı Senedir Sahipsiz Kalan Mükâfat" başlıklı bir yazısında da işlenmektedir. Cevat Fehmi'nin konuştuğu bir yetkili, "Mükâfatı Darülfünun ihdas etmiştir ve bunu ailesi haricindeki taliplere verecektir" demiş; şimdiye değin, Şeref (Aykut) ve Dr. Abdullah Cevdet Beylerle daha 15-20 kişinin başvurduklarını, henüz bunların hiçbirinin ödüllendirilmeye değer bulunmadığını açıklamıştır.

[4] Prof. Dr. Horst Widmann, çev. Aykut Kazancıgil - Serpil Bozkurt, *Atatürk Üniversite Reformu* (İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., 1981), s.32'de, Malche Raporu'nun İsviçre Federal Kütüphanesindeki Fransızca aslından naklen "18 Ocak 1932'de Ankara'da Sayın Ekselans Cumhurbaşkanının yaptıkları ziyarette ve daha sonra Sayın Ekselans Maarif Vekili ile yaptığım konuşmalarda..." deniyor. Bu, bir çeviri yanlışı olmalı. Sözkonusu rapor, sonradan Maarif Vekâletince küçük bir kitap olarak bastırıldığı gibi (İstanbul: Devlet Basımevi. 1939 - Ana Programa Hazırlıklar, Seri 8, No.5), Ord.Prof.Dr. E.Hirş'in *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi* adlı yapıtının 1. cildinde de tam metin olarak verilmiştir (Ankara Üniv. Yay., 1950), s. 239-95. Bu kaynaklardaki ifade, bizim yukarıdaki metinde verdiğimiz gibidir.

Kaldı ki, Widmann'ın ayrıntılı araştırmasında çeviri yanlışına yorulamayacak sözler de vardır: "Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki üç büyük Maarif Vekilinden biri olan (!) Reşit Galip *1929'da Maarif Vekili olmuş*... Prof. Malche'i Türkiye'ye *Reşit Galip çağırmıştı*" (s.37) gibi.

[5] 22 Mart 1933 tarihli *Milliyet* gazetesinde çıkan bir havadisi aynen aktarıyoruz:

"M.Malche geliyor. Darülfünunun ıslahı için kendisiyle bir senelik mukavele yapıldı.

Ankara, 21 (Hususi) - Darülfünun ıslahatına memur edilen Prof. M.Malche'ın mukavelesi Heyeti Vekilede tetkik ve kabul edilmiştir.

Mukavelenin bir sureti bugün Darülfünun'a tebliğ edilmiştir.

Aldığım malumata göre Pr.M.Malche, Maarif Vekâletinin direktifi dairesinde bir sene müddetle Darülfünun'un ıslahına çalışacak ve ayda 1600 küsur lira maaş alacaktır. Kendisine bir sene zarfında üç ay mezuniyet hakkı verilmiştir.

Mukavele 1 Nisan 1933'ten 31 Mart 1934 tarihine kadardır. Profesöre yol masrafı olarak 1600 küsur lira gönderilmesi Darülfünun'a emredilmiştir."

Bu arada, Üniversite için getirtilen Alman hocalara Türklerin 4-5 katı (500-800 TL) maaş ödendiğini kaydedelim (Widmann, Ek A, No. 23 ve 87). Bütün bu rakamlara, bugüne göre üç sıfır eklemek çok yanlış olmaz!

[6] Ph.Schwartz'ın yayımlanmamış anılarında, Reşit Galip'in üniversiteden iki işbirlikçisi için yaptığı gözlemler aktarılmaya değer:

Neşet Ömer- "Devlet Başkanının özel hekimi, çok imtiyazlı, sözü ve emirleri çok geçerli bir kişi olarak tanınırdı. Üniversite rektörü olarak gölgeden adamı oynuyordu. Onu bulabilmek, kontakt kurabilmek imkânsızdı. O kendi karar verdiği, fakat mesâi arkadaşları tarafından desteklenmeyen fikirlerin peşinden gidiyordu."

"Fuat Köprülü ki Orientalist olarak uluslararası namı vardır, yeteneklerini pek fakülte için seferber etmiş sayılmazdı. Türkiye'nin en eski ve en meşhur ailelerinden (Osmanlı Devrinde Sadrazamlık uzun zaman bu ailenin fertleri arasında dolaşmıştır) olan Köprülü hemen bütün Kemalist reformlara karşı idi. Susardı... Bu da onun yapabileceği en iyi şeydi." Widmann, s.199, Ek A: No. 17-18.

Gerçekten, Fuat Köprülü, Türkiye'nin belki gelmiş geçmiş en bilgili edebiyat tarihçisi olmakla birlikte, siyasal ve bilimsel ahlâkı açısından "nümune-i imtisal" sayılmazdı. Keşke, Ph.Schwartz'ın dediği gibi, hep sussaydı! Çıkarları bakımından gerekli görünce, (Türk Tarih Tezi gibi) inanmadığı pek çok konuda "yağcılık" yapmıştır.

Köprülü ile ilgili bir başka yorum da şöyledir:

"Ankara, inkılâpları isyanlar, İstiklâl Mahkemeleri ve sehpalar arasında yapıp bitirdi. Şimdi sıra, bilgi konularında ve en başta da Dil ve Tarih kavramlarında inkılâpçılığa gelmişti. Askerlerin, kalpaklı, poturlu sivillerin, bilginin sınırlarını pervasızca aşmalarına önce şaşırdı. Arkasından, bir zamanlar Enver Paşa'nın da daha küçük çapta, bu işlere heveslendiğini, fakat bazı profesör ve edebiyatçıların "her iş ehlinin elinde" parolasıyla karşı koymaları yüzünden vazgeçtiğini hatırladı. Bu örnekten aldığı cesaretle, yapılmak isteneni kulaktan kulağa fısıltılarla tenkide girişti. Bununla da kalmayarak kendisine inanmış bazı genç asistanlarını öne sürmek suretiyle bir çeşit gerilla harbine yeltendi...

Fakat, Mustafa Kemal, Enver değildi... Tuttuğunu koparmak için her zaman başarı ile uyguladığı metotları vardı. Üstüne parmak bastığı işte tanınmış fikir ve sanat adamlarını, ileri sürdüğü tezin eciri haline getiriyor; buna razı olmalarını her yola başvurarak, meselâ Mütareke yıllarındaki tutumlarını hatırlamamış görünmek suretiyle, sağlamaya çalışıyor; dayattıklarını görünce, kendilerinin gelip ellerine, ayaklarına kapanıncaya kadar yüzlerine bakmıyordu. Dil ve Tarih konularında da böyle yaptı. İyi biliyordu; İstanbul Üniversitesinin bu pek meşhur profesörü günün birinde inadından dönecek. Politikacıların sofralarında sarıksız fetva emini tavrı ile oturmağa alışmış insan, kendi sofrasının çekiciliğine elbette dayanamayacaktı!.. Onu, öne sürdüğü genç insanları birer fiske ile yıktıktan sonra, herhangi bir fikir ve bilgi adamı değil, görünüşte elbiselerini sivilleştirerek vazifelerini mebusluğa çevirdiği, gerçekte ise yaverliklerinden ayırmadığı bazı askerleri araya koymak suretiyle yanına çağırdı. Kısa bir süre içinde, Çankaya Köşkünün figüranları arasında yer alarak aynı hızla mebus seçildi. [Fuat Köprülü, 10 Haziran 1935'te, bir ara seçim sonucu Kars milletvekili olmuştur.] Devletin resmî işleri arasına giren Dil ve Tarih tezlerinin ateşli savunucularından dır artık!.. İstanbul Üniversitesi'nin yeniden kuruluşunda, şu veya bu profesörün kaderini belirten gizli bilgilerin sahiplerinden biri de o!..."

Samet Ağaoğlu, *Âşina Yüzler* (İstanbul, 1965), s.169-84.

[7] Uluğ İğdemir, *Aylık Ansiklopedi*'deki "Dr. Reşit Galip" yazısında, *Tarih IV*'ü (1931), onun "başlıca eserleri"nden sayıyor. Gerçekte, Reşit Galip söz konusu kitabın tek yazarı değildir, ama yazarlarından biridir.

[8] Widmann, 55 ve 57'nci sayfalarda rektör ve Tıp dekanının görevden alınmaları hakkında yanlış tarihler veriyor. Başka bazı konularda onun hatalarını dipnotları düşerek düzelten çevirmenleri de, bunları atlamışlar.

Widmann, Malche'ın gitmeden önce TC Maarif Vekili'ne yazdığı 4 Şubat 1934 tarihli Fransızca raporun halen Ph.Schwartz'ın elinde olduğunu söylemekte, ama kendisinin incelediği bu belgeden herhangi bir bilgi aktarmamaktadır. Baltacıoğlu da, Malche'ın sonradan Türkiye aleyhinde *La Turquie Camuflée* diye bir yazısının yayımlandığını ileri sürmüş, ama kaynak göstermemiştir: *Yeni Adam*, Sayı 68 (8 Şubat 1951), başyazı.

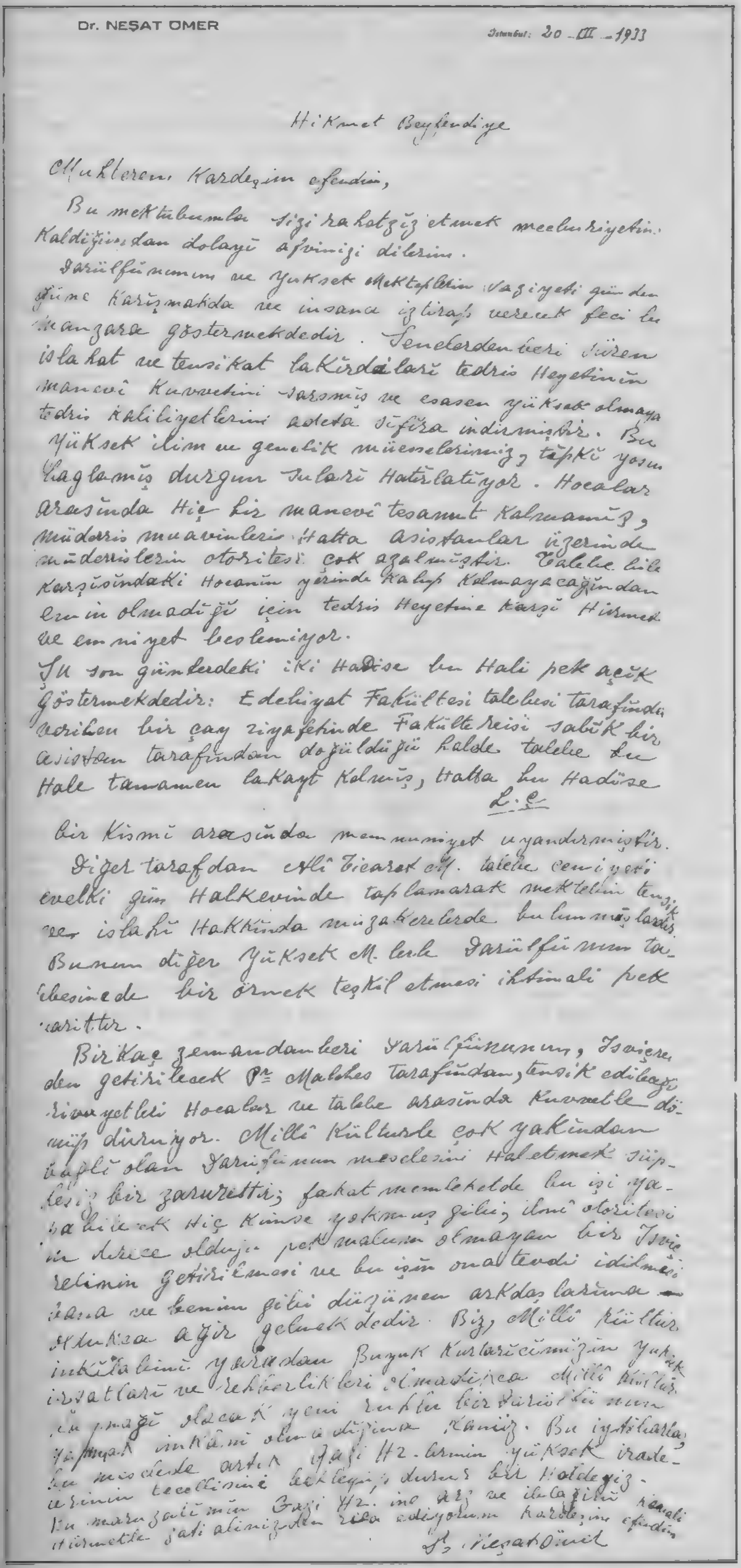

Dr. NEŞAT ÖMER

İstanbul: 20-III-1933

Hikmet Beyefendiye

Muhterem Kardeşim efendim,

Bu mektubumla sizi rahatsız etmek mecburiyetinde kaldığımdan dolayı affınızı dilerim.

Darülfünunun ve Yüksek Mekteplerin vaziyeti günden güne karışmakta ve insana ıztırap verecek feci bir manzara göstermektedir. Senelerden beri süren ıslahat ve tensikat lakırdıları tedris Heyetinin manevi kuvvetini sarsmış ve esasen yüksek olmayan tedris kabiliyetlerini adeta sıfıra indirmiştir. Bu yüksek ilim ve gençlik müesseselerimiz tıpkı yosun bağlamış durgun suları hatırlatıyor. Hocalar arasında hiç bir manevi tesanüt kalmamıştır, müderris muavinleri hatta asistanlar üzerinde müderrislerin otoritesi çok azalmıştır. Talebe bile karşısındaki Hocanın yerinde kalıp kalmayacağından emin olmadığı için tedris Heyetine karşı hürmet ve emniyet beslemiyor.

Şu son günlerdeki iki hadise bu hali pek açık göstermektedir: Edebiyat Fakültesi talebesi tarafından verilen bir çay ziyafetinde Fakülte reisi sabık bir asistan tarafından dövüldüğü halde talebe bu hale tamamen lakayt kalmış, hatta bu hadise bir kısmı arasında memnuniyet uyandırmıştır.

Diğer taraftan Ali Ticaret Mektebi talebe cemiyeti evvelki gün Halkevinde toplanarak mektebin tensik ve ıslahı hakkında müzakerelerde bulunmuşlardır. Bunun diğer Yüksek Mekteplerle Darülfünun talebesine de bir örnek teşkil etmesi ihtimali pek varittir.

Birkaç zamandan beri Darülfünunun, İsviçreden getirilecek Pr. Malche tarafından tensik edileceği rivayetleri Hocalar ve talebe arasında kuvvetle dönmüş duruyor. Milli kültürle çok yakından bağlı olan Darülfünun meselesini halletmek şüphesiz bir zarurettir; fakat memlekette bu işi yapabilecek hiç kimse yokmuş gibi, ilmi otoritesi ne derece olduğu pek malum olmayan bir İsviçrelinin getirilmesi ve bu işin ona tevdi edilmesi bana ve benim gibi düşünen arkadaşlarıma oldukça ağır gelmektedir. Biz Milli kültür inkılabını yalnız Büyük Kurtarıcımızın yüksek irşatları ve rehberlikleri olmadıkça Milli kültürün yuvası olacak yeni ruhlu bir Darülfünun yapmak imkanı olmadığına kaniiz. Bu ıztıraplarla bu mücadelede artık Gazi Hz.lerinin yüksek iradelerinin tecellisini bekleyip duran bir haldeyiz. Bu manzaralarımızın Gazi Hz.ne arz ve iblağını kemali hürmetle zatı alinizden rica ediyorum kardeşim efendim.

Dr. Neşat Ömer

NEŞET ÖMER (İRDELP)'İN ATATÜRK'E BAŞVURUSU VE ALDIĞI KARŞILIK

Neşet Omer'in yazısı okunaklı olduğu için, onu matbaa harfleriyle ayrıca dizdirmeye gerek görmüyoruz (yanda). Bu mektuba, dört gün sonra, Atatürk adına cevap veren Hikmet Bayur'un elyazısını ise sökmek zor (altta): "Pek aziz ve muhterem doktor, Mektubunuzu okudum ve okuttum, ancak taallûk ettiği mesele muayyen bir daireye aittir, onun bu işi kendi mesuliyeti tahtında hal etmesini beklemek en iyi yol olacağından ("şimdilik" çizilmiş) bu bapta bir şey yapılması doğru ("bulmamıştır" çizilmiş) görülmedi."

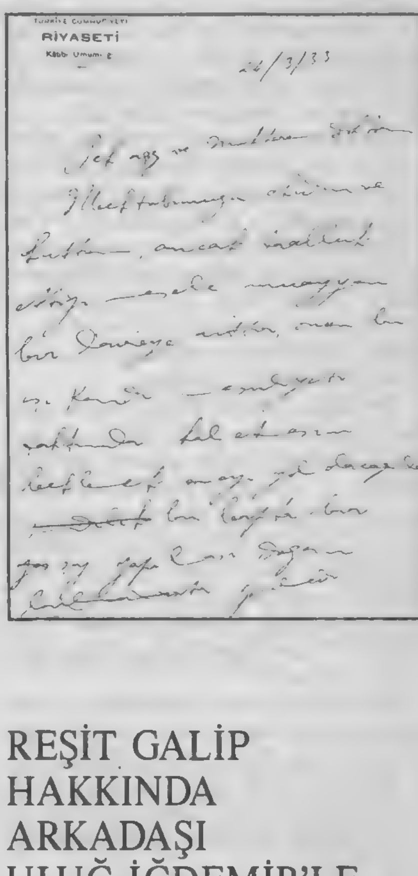

TÜRKİYE CUMHURİYETİ RİYASETİ

Kabb. Umumi

26/3/33

Pek aziz ve muhterem doktor

Mektubunuzu okudum ve okuttum, ancak taalluk ettiği mesele muayyen bir daireye aittir, onun bu işi kendi mesuliyeti tahtında hal etmesini beklemek en iyi yol olacağından ~~şimdilik~~ bu bapta bir şey yapılması doğru ~~bulmamıştır~~ görülmedi

REŞİT GALİP HAKKINDA ARKADAŞI ULUĞ İĞDEMİR'LE BİR RÖPORTAJ

Dr. Reşit Galip Millî Eğitim Bakanı olduğu zaman iki konuya el atmıştı. Biri ilkokul öğretmenlerinin aylıklarının muhasebe-i hususiye denilen (şimdiki mahalli idare)den alınıp, genel bütçeye aktarılması. Öğretmenler bu mahalli idarelerden maaşlarını düzenli olarak alamıyorlardı. Ve büyük sıkıntı içindeydiler. Bunu sağlamıştır Reşit Galip ki bu, öğretmenler üzerinde büyük etki yapmıştır.

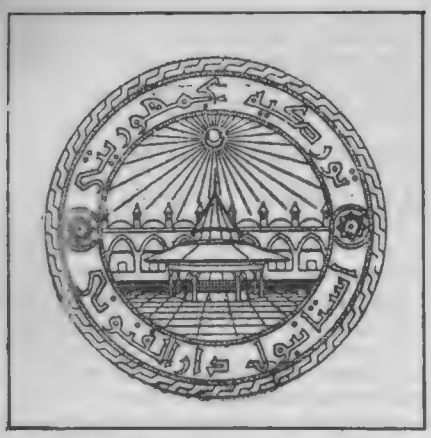

İkinci konu: İstanbul Üniversitesi. O zaman zaten bir tek üniversitemiz vardı. İstanbul Üniversitesi reformu yani devrimi. Bu konuyu Bakanlar Kurulu'na getirdiği zaman, kararı almış çıkarken, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras "İnşallah başarırsın doktor. Bu mesele birkaç defa Bakanlar Kurulu'na gelmiştir; Bir türlü karar verilememiştir. Sen kararı aldın, inşallah başarırsın" demiştir.

Gerçekten İstanbul Üniversitesi reformu çok güç bir işti. Bir defa üniversitenin içindeki, o zaman bir nevi mabut gibi tanınan büyük profesörler, onların etrafındakiler kolay kolay İstanbul Üniversitesi reformunu yaptıracak cesareti vermezdi insana. Hatta Atatürk bir akşam "Doktora gıpta ediyorum. Üniversite reformu gibi büyük bir meseleyi eline aldı ve onu başarıyor" demiştir.

Dr. Reşit Galip bu reform için İsviçre'den Malch isminde bir profesörü, üniversite idaresinde uzman olan bir profesör getirdi. O'nun yanına o zaman mühendis mektebinde profesör olan Kerim Erim beyi ki, Türkiye'nin tanınmış matematikçilerinden birisiydi. Ondan sonra Avni Başman'ı; o zaman Milli Eğitim Bakanlığı'nda galiba Talim Terbiye üyesi idi ve Talim ve Terbiye Dairesi Başkanı İhsan Sungu'yu memur etti.

Bu heyet birtakım ilkeler koydu. Yani profesörlerin üniversitede kalabilmeleri için birtakım ilkeler koydu. Bu ilkeler:

Bir defa iyi bir hoca olması yanında, yayın yapmış olması, kitabı bulunması ve bu kitapların da bilimsel nitelikte olması gibi ilkelerdi.

Tabiî bu arada bazı dedikodular çıktı ortaya. İşte filan atılıyor, falan kalıyor gibi şeyler. Bu sefer Üniversite camiası içinden birtakım politika adamlarına tesirler yapılmaya başlandı. Falan kalsın, filan gitmesin gibi. Ve bu politikacılar ki, başta Reşit Galip'in arkadaşları idi; bunların bir çokları, mesela Ali Çetinkaya, Kılıç Ali gibi insanlar. Fakat Reşit Galip bunların hepsine bir tek şey söylüyordu: "Azizim, ben bu işe karışmıyorum. Bir heyete verdim. Onların bazı prensipleri var, ilkeleri var. Buna uyanları bırakacaklar, uymayanları çıkartacaklar" diyordu. Tabiî bu arada üniversitede büyük bir tasfiye yapıldı. Profesörlerin aşağı yukarı % 90'ı üniversite dışı bırakıldı. Hatta çok meşhurdur; Fen Fakültesi'nde bir Ali Yar bey vardı. O kalmış. Abdülhak Hamit'in bir şiirine nazire olarak "Ah! ne yer ne yar kaldı, Fen'de bir Ali Yar kaldı" diye bir tekerleme uydurmuşlardı.

Üniversitede bu reform bittikten sonra, fakülteler teşekkül etti. Rektörlüğe Neşet Ömer'i getirdiler. Edebiyat Fakültesi Dekanlığına Profesör Fuat Köprülü'yü getirdiler. Fen Fakültesi Dekanlığına Dr. Kerim Erim'i getirdiler. Kerim Erim zannederim Almanya'da doktorasını yapmış. Hukuk fakültesini hatırlamıyorum. Bunlar toplantılar yaparlarken bir de üniversitenin Edebiyat fakültesine Devrim Tarihi dersleri konmuştu. Kerim Erim Üniversite Yönetim Kurulu'nda bu kürsüye Dr. Reşit Galip'in fahri profesör olarak getirilmesi için bir teklif yapmış. Bunu oy birliği ile kabul etmişler. Benim Reşit Galip ile bulunduğum bir gün, Neşet Ömer bu kararı Reşit Galip'e getirdi. Reşit Galip o sırada rahatsızdı. Bir hafta yahut on gün evvel -bir yaz ayı idi bu- Moda Koyu'nda bir şarpide, baldızı ve çocukları ile beraber yelken gezintisi yaparken birdenbire bir fırtına çıkıyor ve sandal devriliyor. Reşit Galip çocuklarını ve baldızını kurtarmak için denize atlıyor ve kurtarıyor. Fakat kendisi de epeyce yoruluyor. Zaten sakat ciğerli bir insandı. Çünkü I. Cihan Savaşı'nda tüberküloz olmuş, ciğerinin bir tanesi sakattı. Rahatsızlandı ve yatıyordu Kadıköyü'nde, Mühürdar'daki evinde, hasta yatıyordu. Bu sırada Atatürk Yalova'da bulunuyordu.

Bir gün Atatürk'ün kalem-i mahsus müdür yardımcısı telefon etti. Reşit Galip'e. Dedi ki: "Burada bazı şeyler cereyan ediyor sizin hakkınızda. Bunu ancak siz gelip halledebilirsiniz. Buraya teşrif etseniz iyi olur." Reşit Galip, "Ben hastayım; çıkamam dışarıya" dedi. Fakat ısrar etti kalem-i mahsus müdür muavini. Böylece kapattı telefonu. Gidecek durumda değildi. Fakat haber aldı ki, sonradan burada bazı dedikodular olmuş. Bu dedikodulardan birisi de Reşit Galip'e Devrim Tarihi fahri profesörlüğünün verilmesi konusu. Gene aynı gün, Neşet Ömer'in bu kararı bildirdiği gün Reşit Galip bana gazetelere verilmek üzere bir haber dikte etti. Bu haber şöyleydi; Reşit Galip diyordu ki: "Devrim tarihi kürsüsü bir tek kişiye inhisar ettirilemez. Bu kürsü Türk aydınlarının kürsüsüdür. Burada herkes ders verecektir. Üniversitenin bana böyle bir kürsüyü lâyık görmesi benim için büyük bir şereftir. Bunu iftiharla karşılıyorum" tarzında bir yazı yazdırdı ve gazetelere verdirdi. Bu haber Yalova'da yayılınca, Reşit Galip'e ricalarda bulunup da ricalarının yerine getirilmemesinden üzülen veya alınanlar Atatürk'ün yanında demişler ki: "Reşit Galip Devrim Tarihi profesörü oldu. Siz varken, İsmet Paşa varken, Fevzi Paşa varken, Reşit Galip nasıl Devrim Tarihi profesörü olur? Bu ne küstahlıktır" filan gibi. Hatta şunu da ilave etmişler: "Efendim bu sizi de azletti". İstanbul Darülfünununda Atatürk'ün, İsmet Paşa'nın ve Fevzi Paşa'nın fahrî profesörlükleri varmış. O zaman karar vermişler. Tabii Üniversite Kanunu. Darülfünun lağvedilince bütün bu şeyler hepsi boşlukta kalmış. Bu tarzda dedikodular olunca, Atatürk de "öyleyse istifa etsin" filan gibi birşey demiş. Reşit Galip'in kulağına geldi bu. Onun üzerine Reşit Galip, İsmet Paşa'ya hitaben uzun bir mektup yazdı. Yaptığı işlerden, hakkındaki dedikodulardan filan bahsetmek suretiyle, istifa edeceğini bildirdi. Mektubu. O zaman Millî Eğitim Bakanlığı şube müdürlerinden Nurettin Boyman'a verdi. Tesadüf İnönü de İstanbul'a gelmek üzere. Nurettin Boyman'a dedi ki: "Şimdi bu akşam trene bineceksin. Yolda İsmet Paşa'nın treni ile nerde karşılaşırsan orda ineceksin -treni kaçırma pahasına dahi olsa- orada ineceksin. Bu mektubu Paşa'ya vereceksin." Nurettin -galiba Eskişehir'de karşılaşmış trenler- inmiş ve Vedit beye -İsmet Paşa'nın kalem-i mahsus müdürü olan Vedit beye- mektubu vermiş. Vedit beyden işittiğine göre Reşit Galip'in, İsmet Paşa mektubu okuyunca çok üzülmüş. "Eğer Reşit Galip istifa ederse, ben de ederim" demiş. Ertesi gün tren -o zaman Yalova'ya gitmek için Pendik'te inilirdi ve Pendik'ten vapurla Yalova'ya gidilirdi- Reşit Galip İsmet Paşa'yı Pendik'te karşılamak üzere Pendik'e gidiyor. Aynı zamanda Yalova'dan da Kâzım Özalp İsmet Paşa'yı karşılamak üzere Pendik'e geliyor. İstanbul'dan da rektör Neşet Ömer ve Edebiyat Fakültesi dekanı Fuat Köprülü Pendik'e geliyorlar ve İsmet Paşa'yı karşılıyorlar.

Pendik'ten iskeleye yürüyerek gidilirdi. Orada ufak bir mesafe vardır zaten. Yürüyerek giderlerken İsmet Paşa yanında olan -bir tarafında Kâzım Özalp, bir tarafında da Reşit Galip arkada da rektörle Fuat Köprülü bulunuyorlar- Kâzım Paşa'ya diyor ki: "Bütün kabahat benim arkadaşımdadır. Bunların hiçbirisini bırakmayacaktı; (ama bağıra bağıra söylüyor) Hiçbirisini bırakmıyacaktı. Bunlar ilim yapmazlar, dedikodu yaparlar". Ha! onu unuttum bu dedikodular olurken, Atatürk rektörle Fuat Köprülü'yü Yalova'ya çağırmış. Meseleyi sormuş. "Bu İnkılâp Enstitüsü profesörlüğü meselesi nedir?" diye sormuş.

- Reşit Galip Bey hasta iken değil mi?

- Hasta iken. Neşet Ömer demiş ki: "Efendim, bunu Kerim bey teklif etti. Kerim Bey de Reşit Galip'in adamıdır. Onun tarafından geldiğini biz zannediyoruz. Öylece kabul ettik" demişler. Atatürk'e. Bu da Reşit Galip'in kulağına gelmiş galiba. Bunu da mektuba yazmış olacak ki İsmet Paşa: "Bunlar dedikodu yaparlar, ilim yapmazlar" diye bağırmış. Arkada

da Neşet Ömer ile Fuat Köprülü işitiyorlarmış bunları. Yalova'ya gidilmiş. Atatürk Reşit Galip'in istifasını kabul etmiş, üzüntüsünü bildirmiş. "Senin yerine ben şimdi kimi yapacağım. Hikmet Beyi yapsak İsmet Paşa sevmez onu. Nasıl olacak bu iş." Hatta bir takım iltifatlar yapmış. Hatta kendisine bir de kumaş hediye etmiş. Demiş: "Bunu bana Suriye'den gönderdiler, iki takım. Birisini Afet'e verdim, birisini de sana veriyorum. Kendim yapacaktım, ama sana veriyorum" demiş.

Sonra Reşit Galip, Neşet Ömer'le Fuat Köprülü'yü bir odaya çekmiş. Onlar çünkü Reşit Galip'e istifa mektubu vermişler, Neşet Ömer'le Fuat Köprülü. Onları bir odaya çekmiş ve mektubu yırtmış yırtmış, atmış. "Siz istifa etmiyeceksiniz, ben istifa ettim" demiş. Hatta gene Reşit Galip'ten işittiğime göre, Atatürk, bunları bir oraya çektiğini görünce, yaverine demiş ki: "Sen git yanlarında bulun. Reşit bunları döver" demiş. Ve onun üzerine Reşit Galip çekildi. İstifa etti, Millî Eğitim Bakanlığı'ndan. Evvela Refik Saydam vekâlet etti. Arkasından Hikmet Bayur asaleten Millî Eğitim Bakanı oldu. Yani Üniversite reformu işi böyle olmuştur.

- Bir de Reşit Galip bey için Atatürk'ün sofrasında söylenen bir hadise var. Biliyor musunuz bunu?

- O da şöyledir:

Efendim, Reşit Galip CHP Merkez idare heyetinde, Halkevleri kolunun Başkanı idi. Rahmetli Hasan Cemil Çambel de spor işlerine bakan kolun başkanı idi. Bir akşam Dolmabahçe Sarayı'nda -onu da ekliyeyim. Bu arada Esat Bey de Millî Eğitim Bakanı-Atatürk'ün Harbiye'den hocası- Esat Bey biraz tutucu tarafı olan bir insandı. Çok iyi bir insandı, fakat biraz eski şeylere bağlı bir insandı. Halkevlerinde temsiller veriliyor. Gençler geliyorlar. Amatör temsil kolları var. Temsil kollarında filan çalışıyorlar. Sahnede temsiller veriyorlar; fakat bu arada tabii kadın da lâzım. Lise talebelerinden genç kızlar geliyorlar. Belki bazı dedikodular oldu ihtimal. Esat Beyin kulağına gitti. Esat Bey bir genelge yapıyor liselere. Halkevlerine kız öğrencileri temsiller için göndermeyin. Bunu Reşit Galip haber alıyor ve çok üzülüyor. İşte o akşam sofrada yanında oturuyormuş Hasan Cemil'in. Reşit Galip bundan bahsediyor. Esat Bey böyle yapıyor filân diye. Herhalde Atatürk de Esat Beyin ismini filan işitmiş olacak ki, "Ne konuşuyorsunuz?" diye soruyor. Reşit Galip anlatıyor. Diyor ki: "Paşam Esat Bey böyle bir genelge göndermiş. Bu yakışıksız diyor. Devrimlerimize yakışmaz" diyor. Atatürk "Benim hocam hakkında konuşmayın" deyince, Reşit Galip zaten biraz içmiş, biraz sertçe konuşuyor Atatürk'le. "Biz fisebilillah çalışıyoruz. Bakın ben yırtık gömlekle dolaşıyorum. Siz bizi azarlıyorsunuz" filan deyince Atatürk "Kalkınız sofradan" diyor. Reşit Galip "Hayır burası sizin sofranız değil, milletin sofrasıdır" deyince Atatürk, "O halde ben kalkarım" deyip sofrayı tatil ediyor ve kalkıyor. Reşit Galip o sırada sarayda kalırdı, yatardı. Ben de sarayda bulunurdum, sarayda yatmıyordum, ama, Tarih Kurumu Kongresi münasebetiyle saraydaydım. Bu 1932 sonbaharı. Sabahleyin ben Saray'a geldim. Hasan Cemil Bey beni çağırdı. Dedi ki: "Bu akşam Haydarpaşa'ya gideceksin. Bütün trenleri kontrol edeceksin. Reşit Galip'in Ankara'ya gidip, gitmediğini kontrol edeceksin."

Hadise şöyle olmuş: Sabahleyin Atatürk uyanınca Reşit Galip'i sormuş. "Nerededir?" diye. Çünkü biliyor Reşit Galip hassas bir insan. Acaba birşey yapar mı falan gibi, kimbilir. Odasına bakmışlar, odasında yatak bozulmamış. Reşit Galip sofradan sonra kalkmış, son vapurla veyahutta başka bir vasıta ile Kadıköy'e geçmiş. Orda bir otelde kalmış, sabahleyin de berberde traş olmuş ve ilk sabah treni ile Ankara'ya gelmiş. Bir marşandizle filân zannediyorum Ankara'ya gelmiş. Yanında hiç parası kalmamış. Son parasını da berbere vermiş. Ankara'ya geldiği zaman -Keçiören'de otururdu- Keçiören'e gitmek için taksi parası dahi yokmuş elinde. Evden vermişler parayı.

Atatürk merak etmiş. Reşit Galip'i "Bulacaksınız" demiş. Bütün İstanbul polisi ayağa kalkmış. Aramışlar, taramışlar Reşit Galip yok. Onun üzerine beni, Hasan Cemil Bey çağırdı ve akşam trenlerini kontrol ettirdi. Ben gittim Haydarpaşa'ya, bütün trenlere baktım, Reşit Galip yok. Ankara'ya geldiğimde Reşit Galip bana hadiseyi anlattı. Bir müddet tabiî Atatürk'le araları açıktı. Sofraya filan çağrılmadı.. Fakat bir akşam Reşit Galip'i Atatürk sofraya Çankaya'ya çağırıyor. Bunu Yakup Kadri de yazmıştır. Yanına oturtuyor. İltifat ediyor. Sonra bir aralık iki tane asker çağırıyor. Reşit Galip'i sandalyesi ile beraber havaya kaldırıyor. "İşte biz insanı böyle kaldırır, böyle indiririz" diye takılıyor. Ondan sonra barıştılar ve sonra Reşit Galip I. Tarih Kongresi'nde gayet önemli bildiriler verdi. Tarih tezinin en kuvvetli bir şekilde müdafaasını yaptı.

Uluğ İğdemir'le 25.12.1976 tarihinde yapılan Mülâkat. Mülâkatı yapan: Arı İnan.

Akşam Gazetesi'nin 13 Ağustos 1933 tarihli nüshasından

REŞİT GALİP HAKKINDA ARDILI (HALEFİ) HİKMET BAYUR'LA BİR RÖPORTAJ

Reşit Galip yakından tanıdığım bir arkadaştır. Kendisi çok hamiyetliydi. Çok Türkçü idi. Türk Ocağı'nın kurucularındandı ve orada Hamdullah Suphi ile eş sayılırdı. Bununla beraber, çok aceleci ve haristi. Yani yükselmeyi ister. Yükselmek arzusu da vatana daha çok hizmet içindi, ama orada çok aceleci idi. Anlatacağım olaylar buna göre değerlendirilmelidir.

Reşit Galip'in Milli Eğitim Bakanı olmadan evvel birkaç hadisesi olmuştur. Sofra hadisesi, bir gazinoda para hadisesi vs. Bunlar anlatılmıştır muhtelif yerlerde. Ve Hasan Rıza Soyak'ın "Atatürk'ten Anılar" kitabında vardır. Ondan sonra, daha tafsilatlı olarak Cemal Grande adında tanınan sofracının gizli defterinde vardır ki bu neşredilmiştir. Turhan Gürkan adında biri bunu neşretmiştir. "Atatürk'ün uşağının gizli defteri" diye

Onları geçiyoruz. Benim anlatacağım böyle birkaç bariz hadisedir ki durumu aydınlatır ve Atatürk'ün O'na karşı durumunu da aydınlatır.

Bir gün, Üniversitede ıslahat yapılırken, reform yapılırken ve birçok profesör değiştirilirken, Dolmabahçe Sarayı'na geldi Reşit Galip. Sabahtı. Atatürk uyanır, uyanmaz kendisine haber verilmesini yaverlikten istemişti. Ben de Atatürk'ün odasındaydım. Katib-i Umumî idim o vakit. Atatürk daha giyinmemişti. O uyandığını öğrenince gelmiş Dolmabahçe'ye. Haber verdiler. Ben çıkmak istedim. Atatürk "Otur" dedi. Oturdum ve dinledim. Reşit Galip değiştirilecek profesörlerin listesini getirmiş. Şu şu şu çıkarılacak diye. Onlar hakkında birçok izahat verdi Atatürk'e. O gittikten sonra, Atatürk bana sordu: "Dikkat ettin mi ne kadar yavaş konuştu" dedi. Ben de "Evet" dedim. "Niçin?" dedi. "Bilmem" dedim. "Sen duymayasın diye" dedi. "Çünkü bu çıkacakların arasında koruduklarının vardır itiraz edebilirsin diye yavaş konuştu" dedi. Bu olay böyle kapandı. *

Millî Eğitim Bakanlığı sırasında Reşit Galip birçok yeni mektep, ortaokul gibi lise gibi yeni mektep açmaya kalktı. 20'ye yakındı bunların sayısı. Birden açacaktı. 1 sene içinde muhtelif yerlerde. Tabiî olarak ora mebuslarını da memnun ediyordu çok. Birgün sofrada Recep Peker ki parti katib-i umumisi idi, bu işi açtı. Dedi ki: "Sen bu 20 okulu, 20 kadar okulu dolduracak kadar öğretmene sahip değilsin, dolayısiyle bunu açamazsın. Hem de çok masraflı, hem de hakiki bir tedrisat olmıyacak" dedi. Orda uzun münakaşa oldu. Reşit Galip "Vardır adamım" dedi. "Açalım" dedi. Münakaşa oldu. Atatürk'ün bir âdeti vardır kendisi kat'i surette birşeyin yapılmasını veya yapılmamasını istemezse, yani o konuda kesin bir kararı yoksa, işi sorumlusuna bırakır. Nasıl ki o yatak odasında değiştirilecek profesörler hakkında Reşit Galip'in bu muamelesi karşısında birşey yapmadı, işi sorumlusuna bıraktı; burda da işi sorumlusuna bıraktı. Fakat bir damga oldu o Reşit Galip için.

Bir sabah Atatürk'ün yanına gittiğim vakit bana dedi ki: "Duydun mu Neşet Ömer anlattı bana dedi. -Dr. Neşet Ömer- Tevfik'le -yani eski genel sekreter Tevfik Bıyıkoğlu- ile görüşürken o Reşit Galip' den naklen demiş ki 'Ben Maarif, yani Millî Eğitim'i istemiyordum, esasında Dahiliye'yi istiyordum. Orada daha muvaffak olurdum. Fakat bu çıktı' demiş. 'Peki Dahiliyeden sonra ne olacaktı?' demiş Tevfik, "Artık anlarsın" demiş Reşit Galip. Şimdi Tevfik bunu Neşet Ömer'e anlatıyor. Neşet Ömer de Atatürk'e anlatıyor. Atatürk de hiç sevmez bu tarzı; Yani kendini Başbakanlığa empoze edecek. Nasıl aşağı yukarı ki Millî Eğitim'e de empoze etmiştir. Yani zorlamıştır. Hasan Rıza' nın ve sofra uşağının yazılarından o çıkar. Bunu empoze etmek istiyormuş. Bu olayı ben daha sonra, yani Atatürk öldükten sonra, Lütfi Kırdar'dan da duydum. O arkadaşıdır Reşit Galip'in. Reşit Galip O'na demiş ki: "Ben Dahiliye Vekili olmak istiyordum".

Bir hadise daha ki son damla sayılır bir dereceye kadar.

Reşit Galip, Neşet Ömer ve Köprülü Fuat'a diyor ki: (O sırada Reşit Galip Millî Eğitim Bakanı, Neşet Ömer Rektör - İstanbul Üniversitesi rektörü- Fuat Köprülü de Edebiyat Fakültesinin Dekanı) "İnkılâp Tarihi profesörlüğünün bana verilmesini istiyor Atatürk." Onlar da "Peki" diyorlar. Gereken muameleyi yapıyorlar ve bunu kürsünün profesörü yapıyorlar. Atatürk bunu duyunca "Ne münasebet bana sormadan bu iş yapılıyor?" diyor. Tahkik falan, Neşet Ömer diyor ki: "Bize kendisi geldi söyledi. Biz de emriniz diye, zaten de lâyıktı yaptık." Buna Atatürk kızıyor ve fena halde içerliyor. Yani kendi söylemediği bir şeyi O'nun emri gibi nakletmesine kızıyor fena halde, onu bana haşlattırıyor. Ama nasıl? Reşit Galip o sırada hasta oldu. Bir yelkenli ile Fenerbahçe'den bilmem ne tarafa giderken, Moda'ya falan bir yere, bir rüzgâr yelkenliyi devirdi. O da denize düştü. Çıkardılar. Ondan sonra bir müddet hasta oldu. Zaten ciğerleri zayıftır. Hasta oldu. Atatürk O'nu ziyaret etti maamafih. Bu şimdi nekâhat halinde Fenerbahçe taraflarında bir yazlık ev tutmuş oturuyor. Orada telefon yok. Ben Dolmabahçe'deyim. Atatürk Yalova'da. Bana telefon ediyor. Şu, şu, şu sualleri soracaksın Reşit Galip'den. Ben oradaki en yakın polis karakoluna telefon ediyorum. Oradan not ediyorlar, Reşit Galip'e gidiyor. Reşit Galip cevap veriyor. Ama Atatürk'ün sualleri hep iğneleyici nitelikte.

- Ne gibi sualler bunlar?

- İşte, "siz bu işi (İnkılâp Tarihi Profesörlüğünü) yapmaya kaadir misiniz? Siz bu işin içinde bulunmadınız. Nereden okuyacaksınız. Daha kitabı da yok." Bu kabil sualler. Ama inceden inceye. Atatürk'ün kendine mahsus sualleri vardır ki; insanı böyle mat eder ve cevap veremiyecek hale düşürür. Böyle inceden inceye sualler. Reşit Galip cevap veriyor. Bizim katip Dolmabahçe'de onları yazıyor. Ben onları Yalova'ya telefonla bildiriyorum. Yalova'dan gene sual geliyor. Bu böyle devam ediyor. Yani sabahı bulduk. Bu da böyle geçti.

Birgün, Reşit Galip hasta, ama kalkmış; fakat daha dışarı çıkmıyordu. Kendilerini görmeye gittim. Kendisi pijama ve robedechambre ileydi. Yanında da Malch vardı. Malch İsviçre'li bir profesördür. İstanbul Üniversitesinin reformu için müşavir olarak gelmiş ve oraya alınacak yabancı profesörlerin çoğunu o seçmişti. Bunların çoğu da Hitler'den kaçan veya kovulan yahudi profesörlerdi. Bu bakımdan Reşit Galib, onunla uzun uzun konuşuyordu. Gittim ben. Az oturup, çekilmek istedim. Reşit Galip "Hayır olmaz" dedi. "Bekle otur." Oturdum. Şu da var ki ben oraya motörle gitmiştim. Atatürk de gezmeye çıkacaktı. Malûm ya bir kendi motörü vardı bir de refakat motörü, arkadan giderdi, ihtiyaç için. Kısa bir zaman için izin almıştım. "Reşit Galip'e gideceğim. Alayım mı motörü" demiştim. "Al" demişti. Şimdi bekleyince, bekle deyince Reşit Galip, Atatürk'ü de orada beklemiş olacaktım. Ben ısrar ettim falan. Bırakmıyor. O vakit adamımı gönderdim gene polis karakoluna. Oradan Yalova' ya telefon ettirdim. Dedim ki: Reşit Galip beni bırakmıyor. Motörü göndereceğim. Biz sonra vapurla, bir vasıta ile geliriz, yahut otomobille. Ordan cevap geldi. "Hayır. Lâzım olduğu kadar beklesin ve akşam yemeğine Reşit Galip'le beraber gelsin". Reşit Galip ise gene Dolmabahçe'de yaptığı gibi Malch'la da gayet yavaş, kulaktan kulağa konuşuyor. Zaten Fransızcası da zayıf. O da uzatıyordu işi.

- O zaman niye size "Kal" dedi?

- Ondan sonra, yani Malch gidince konuşuruz diye, ama Malch gitmiyor, gitmiyor. Ben de mecbur oldum motör içi Yalova'ya telefon etmeğe. Neyse Mal gitti. Akşam da oldu. Dedim ki: "Hay gidelim Yalova'ya. Atatürk ikimizi de i tiyor" bindik motöre gittik oraya. Reş Galip de neşeliydi. Malch'la konuşmasından mı, yahutta köşke davet edilmesinden mi bilmem. Çünkü o haşlamadan sonra biraz neşesizdi. Memnuniyetle gi ti. Oraya geldik. Dışarıda biraz konuştuk tan sonra Atatürk'ün yanına çıktık. Beraber çıktık. İzahata başladı. Bu profesörlük işini vs.'yi. Atatürk "Bu inkılâp tarihini siz okutamazsınız" dedi. "Bun ben okutabilirim, Mareşal okutabilir, bu okutabilir. Fakat siz okutamazsınız. Esasen, dedi arkadaşlar sizden çok şikayetçi. Bir müddet çekilseniz iyi olur." Reşit Galip orada çekildi.

Hikmet Bayur'la 13.2.1 tarihinde yapılan Mülâk Mülâkatı yapan: Arı İ

* Hikmet Bayur, devrinin birçok büyüğü gibi, ağır işitirdi. T*T.

"...memleketimizde dahi buhar makineleri istimâl ve tatbikatının tamimi ve hasseten donanmanın buhar makineleri ile techizi lüzumunu kat'i bir şekilde bütün ricali devlet nezdinde tahakkuk ettirmiş fakat maden kömürünün memleketimizde mevcut olmaması makine tatbikatı sayesinde hızlı adımlarla terakki eden ve maden kömürüne mâlik olan bütün cihan sanayi ve ihtiraatı muhtelifesinden hiçbirisinin vatanımızda tatbikatına imkân vermemekte bulunmuş idi.

...memleketimizde dahi maden kömürü aranması ve bulunması için her tarafa Padişahın iradeleri ve erkân-ı hükûmetin emirleri yağdırılıyordu. Bilhassa tersaneden terhis edilen bahriye askerlerine İngiltere'den gelen kömürlerden numuneler verilerek memleketlerinde bu kömürü bulanlara Padişah tarafından ihsan verileceği vadolunuyordu."

(H.F.İmer, Ereğli Maden Kömürü Havzası Tarihçesi, Zonguldak, 1944, s. 6 vd.)

TARİHE YERLEŞEN HAYÂL:

Uzun Mehmet

Necdet SAKAOĞLU

Kömür diye herkesin ayağa kalktığı bir sırada bu paha biçilmez nesneyi bularak kalkınma ve ekonomik bağımsızlığa kavuşma yolunda bize ilk ışığı yaktığı ileri sürülen Uzun Mehmet, başlıbaşına bir konu olarak okul kitaplarına kadar girmiştir. Onun için her yıl 8 Kasım'da törenler düzenlenir. Adı caddelere, parklara, okullara verilmiştir. Anıtı da vardır. Mütegallibeden Hacı İsmail Ağa'nın adamlarınca öldürülmüş olması ise kendisine duymamız gereken saygıyı arttırmaktadır.

8 Kasım 1829 günü (!) —Bu tarihin saptanabilmiş olması ne kadar düşündürücüdür!— Karadeniz Ereğlisi'nin Kestaneci köyünden kalkıp Köseağzı değirmenine (Bu iki yer arasında yol yoktur!) buğday öğütmeye gitmesi, burada sıra beklerken dere boyunca kömür aramaya çıkması, "kara nesne"yi bulması... Olayının, tam 103 yıllık bir unutuluştan sonra 1932'de, yeri, tarihi, ayrıntıları, kişileri ile ve hiç güçlük çekilmeden tespit edilmesi, bizdeki tarih düzme kolaycılığının en ilginç örneklerindendir. Bu tespitte herhangi bir belge ya da kanıt kullanılmamış, yer, yöre incelemesine dahi gerek duyulmamış, bir tür "ilâhi ilham"dan yararlanılmıştır.

Maya bir kez tutunca gerisini işlemek, belleklere yerleştirmek yazarlara, şairlere ve hatiplere düşmüştür:

"...II. Mahmud, bir fermanla Memalik-i Şahane dahilinde yanan siyah nesnenin taharrisini irade eyleyince bir taraftan ilmî heyetler hâlinde kömür araştırılırken diğer taraftan da çok pratik bir fikirle Bahriye'nin her yıl terhis ettiği deniz erlerine gemilerimizin yaktığı maden kömürü nümuneleri verilerek memleketlerinde benzerini aramaları kulaklarına konuyor ve bulanlara mükâfatlandırılacağı da ayrıca vadolunuyordu."

"...Uzun Mehmet de torbasına maden kömürü sokarak tezkereci olanlardandı. Subaylarının, milletimizin kömür yüzünden yabancılara ödediği para hakkında söylediklerini iyice dinlemişti. Köyüne döndükten sonra usanmak bilmeyen bir gayretle kırlarda,dağlarda dolaşmaya başladı. Taşkömürünü hararetle aradığı günlerden biri idi. Kışlık zahiresini öğütmek için Köseağzı değirmenine gitmişti. Hasat mevsimi olduğundan değirmen kalabalıktı. Nöbeti gelinceye kadar Niren Deresine indi. Derenin bir tarafında sellerin sürüklediği molozlar vardı. Bunlar arasında, aylardan beri yana yakıla aradığı siyah taşlara benzer taşlar gördü. Bunları ayırdı ve kimseye sezdirmeden değirmenin ocağına attı. Koca Uzun Mehmet, istekle, azimle arkasından koştuğu taşkömürü bulmuştu. Taşlar mükemmel bir surette yanıyordu. Büyük bir sevinçle değirmenden fırladı. Akşama kadar zahmetli bir arayıştan sonra, bunların koptuğu yeri de buldu. Mehmet beraberinde getirdiği kazmanın sapına sarıldı ve havza topraklarında gömülü büyük servetin ilk kâşifi, ilk kömür damarına ilk kazmayı bu suretle vurdu. Bu hâdise 8 Kasım 1829 günü oluyordu..."

Hikâyenin devamı farklılıklar verir: Bazılarına göre:

"...Uzun Mehmet aldığı örnekleri hemen İstanbul'a götürmüştür (veya, kömür nümunelerini bir kış köyünde saklamış, ilkbaharda İstanbul'a gitmiştir). Keşfi, II. Mahmud'a bildirilmiş; (veya, Uzun Mehmet, vaktiyle emrinde askerlik yaptığı bahriye subayını bularak: -Beybaba, emrettin, buldum getirdim, demiş!) Sultan, çıkardığı ferman gereği kömürü bulanı mükâfatlandırması gerektiğinden, Uzun Mehmet'e elli altın vermiş ve altı altın maaş bağlamıştır. Fakat kömür hazinelerinin anahtarını II. Mahmud'a daha pahalıya satmak isteyen Ereğli Mütesellimi Hacı İsmail Ağa'nın kiniyle karşılaşan biçâre Uzun Mehmet, İstanbul'da misafir kaldığı Leblebici Hanı'nda mütesellimin adamlarınca kahvesine zehir katılarak öldürülmüştür. (Veya, Tersaneden kendisine katılacak bir heyetle maden kömürünün yerini göstermek üzere Ereğli'ye avdet edeceği sırada, handaki odasında mütesellimin gönderdiği adamlar tarafından boğulmuştur.)

Ateşli söylevcilerden Nurettin Artam ise konunun masalsı yönünü daha bir kıvraklaştırmıştır:

"Uzun Mehmet, uzun boylu bir Karadeniz çocuğuydu. Kıyıda doğup yetiştiği için askere alınınca kendisini donanmaya verdiler. Gemilerin kazanları vardı. Buharla işleyen bu gemilerin ocaklarına atılan kömürlerin duruşu, parlak-

lığı bu uyanık denizerinin gözünde ve hafızasında yer etmişti. Tezkeresini alıp kendi köyüne dönünce bir gün bir derenin içinde, tıpkı gemilerde kazanları kaynatan taşkömürüne benzer birkaç parçaya rastladı. Herhalde Mehmet biliyordu ki, bu parlak kömürleri devlet yabancı ülkelerden getirtiyor ve keseler dolusu altın harcıyordu(!!!) Halbuki o karaelmas, işte onun köyünde ve yurdunda da vardı. Herhalde Mehmet, şu dağlar şu topraklar kazılınca bunlardan birçoğunun çıkacağını bilse gerekti. Bilmeseydi, o kara elmaslardan birkaç avuç toplayıp mendiline doldurmaz, bu müjdeleyici çıkını sırtına vurup karadan İstanbul yolunu tutmazdı. O da neme lâzım der, evini barkını düşünür, yeniden terki tezkere ederek İstanbul'a dönmezdi. Devlete diyecekti ki, -Şu gemilerin kazanlarını kaynatmak için ne diye yabancılara avuç avuç para dökersiniz? Bizim topraklarımızda da bundan var! Ondan sonra bohçasını,çıkınını çözüp işte bakın örneği, diyecekti. Bunu falanca derenin böğründen derledim. Bundan böyle kendi gemilerimizin bacasından kendi kömürümüzün dumanı çıksın. Fakat Uzun Mehmet bu düşündüklerini yapamadı. Onun ardını kovalayan ihtiras ve menfaatler, bu uzun boylu kömür peygamberini İstanbul hanlarından birisinin loş ve rutubet kokan bir köşesinde boğazlayıverdiler. O gün bugündür kömür dâvasının hem peygamberi, hem de şehididir."

Bu satırlarla, daha 19. yüzyılın başında inanılması güç bir "ulusal bilinç" kazanmış olduğu vurgulanmak istenen Uzun Mehmet'e, Behçet Kemal Çağlar, ağıtsı dizelerle seslenmiştir:

"Her ışıkta yanan gözün
mehmedim
Mehmedim mehmedim uzun
mehmedim
Bak yüzlerce insan seni anıyor
Yurtta kömür diye şevkin yanıyor
En büyük kuyuya adın konuyor
Mehmedim mehmedim uzun
mehmedim!.»

S.Sami Barım ise, doğrusu pek de kavrayamadığımız derin mânalarla yüklü ağır üslûplu "makale"sinde Osmanlı düşmanlığını pekiştirmek için Uzun Mehmet öyküsünü elverişli bulmuş gözükmektedir:

> "Uzun Mehmet adlı Türk çocuğunun gözlerinden toprağımıza vuran arayıcı ışık: 114 yıl önce kara topraklarımız altında yatan kömür hazinesini açtı. Kendisi Uzun Mehmed, Köseağzı'nın yolunda ayaklarına sıvanan çamur gibi çırkefleşen Osmanlılığın hırsı içinde, kan sızan boynunu Ereğli Mütesellimin bir yudum zehrine verdi. 1829 sonbaharının bağrında, kanlı bir gül gibi açan ve kızaran yara, Uzun Mehmet'tir. Kestaneci köylü kâşif Mehmet'in yüzünden akan terle, Köseağzı köyü değirmeninin yollarında aranan Uzun Mehmet'in ayaklarından kalkan tozu bir hamur gibi karan ve Uzun Mehmet'i, kömürü arayıp bulmak için tutuşturan antuzyazın (?) 114 yılın kalın örtüsü arkasında bugüne, geleceğin gelişim rengini veren bir ışık gibi süzülüyor. Türk madenciliğinin mayası, Uzun Mehmet'in topraktan söktüğü kömürle, toprağa döktüğü kanın kaynaştığı tırnak arası hamurda özünü bulan, tabiatı arama ve yenme aşkından alınmıştır. Kömür gözlü ve elmas yürekli Uzun Mehmet, yerin altında gömülü kömür adlı endüstri anasının gücünü ve hızını yerin üstüne çıkarıp boşaltmasaydı, yani bugün Türk endüstrisi kömürsüz kalsaydı, sütsüz bir ananın çocuğu gibi, cılız ve boynu bükük olurduk. Biz Uzun Mehmet adında, ulusal madenciliğin ülküleştiğini görüyoruz. Bütün Türk çocukları Uzun Mehmet gibi, kendilerini Türk tabiatını yenmeye vermelidirler. Her Türk çocuğunun alınyazısı, yurt kuruluşunda Uzun Mehmet'in buluşu kadar önemli bir dayangaç olacak buluşlarda gizlidir."

Bunlar hayalî bir kişi için yazılıp dizilmiştir. Tam yarım yüzyıldır döşenen destanlar, makaleler, konferanslar, söylevler... Adına dikilen anıt, adını taşıyan ocak, okul, cadde, mahalle... Uzun Mehmet'i hayalden hakikate öylesine transfer etmiştir ki, bugün ona değgin bir kuşkuyu ortaya atmak düpedüz münasebetsizliktir. Bu nedenle Uzun Mehmet'in varlığına ilişkin yargıyı okuyucu oyuna bırakmak için "kara nesne"nin dünyadaki serüvenine kısaca gözatmakta yarar vardır:

Kömür, bulunduğu her yerde eski çağlardan beri biliniyor, fakat pis kokusu ve kiri yüzünden kullanılmıyordu. Kiliseye göre de "kötü ruhların sindiği" sakıncalı bir maddeydi. Bizim Uzun Mehmet masalına benzeyen bir başka kömür masalı ise tâ 12. yüzyılda Belçika'da "Demirci Houillos" adına düzülmüştü. 15. yüzyılda, enerji açığı Avrupa'nın kapısını çalınca kömür aklanmaya başladı. Kilise tehditlerine rağmen Almanya'da ilk ocaklar açıldı. Fakat asıl, 17. yüzyılın sonlarına doğru, topçuluğa dayalı harp sanayisinin, buna bağlı işkollarının, geceli gündüzlü çalıştırdığı fabrikalar, maden kömürüne görülmedik bir değer kazandırdı. Demir dökümcülüğünde maden kömürünü kullanan Dunley, kimyasal sorunlar yüzünden sonuç alamadı, ama bu başlangıç yüzyıllık denemelerden sonra 1735'te başarıya ulaştı. Çelik çağı açılırken "siyah taş"a ilgi daha da arttı. 18. yüzyılın sonunda ise Avrupa'da odunun pabucu dama atıldı. Buhar makinasının geliştirilmesi ise, büyük yeniliklere gebe 19. yüzyılda maden kömürünün biricik enerji kaynağı olacağını haber vermekteydi. 1690'larda Denis Papin'in icat ettiği buhar pistonu da uzun bir unutulmuşluktan sonra,yine 19. yüzyıl başında Fulton'un projeleriyle yepyeni ufukları gösteriyordu. 1803'te ilk buharlı geminin Seine ırmağındaki sükse turu, uzun sürecek yelkenli-buharlı çekişmesinin başlangıcıydı. Bu mücadele boyunca karada da at-şimendifer yarışı sürecekti.

Neticede, Batı'nın kapitalist ve sömürgeci devletleri, 19. yüzyılı "kömür demir çağı" olarak yaşamak gereğini duydular; buhar kömür demir devlerinin yakıcı, kirli ve sert egemenliğine boyun eğdiler. Bu olgu, toplumları yeni tercihlere çekerken kömürün kaynattığı kazanlar da 1840'da 34.000 beygir gücünden, baş-

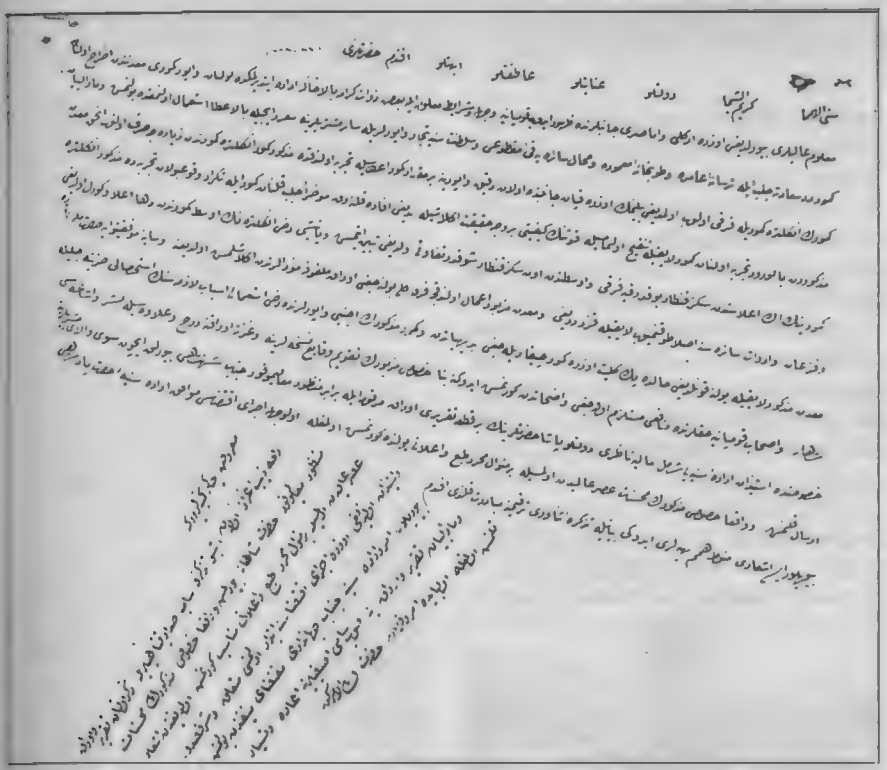

1843 tarihli Arz tezkeresi ve mabeyin şerhi. Maden Kömürü ile ilgili yazışmaların ilki galiba budur. (Başbakanlık Arşivi: İrade- Dahiliye No: 3874)

yukarı dikilerek 1900'de 1.800.000 beygir gücüne fırladı. Siyasal dengeler de aynı hararete bağımlı grafikler çizdi. Artık, "kömür kimde ise Süleyman da o!" idi..

Aynı sürecin uzunca bir bölümünü iç dünyasının çalkantıları arasında geçiren Osmanlı Devleti'nin, elbette ki bu gelişmelerle ve gelecekteki sorunlarla pek ilgisi yoktu. 19. yüzyıl başında devletin biricik büyük sanayi kuruluşu Haliç Tersanesi, cayır cayır odun yakıyor; en büyük işletmesi olan Keban Madenleri'nin kalhaneleri (izabe fırınları) de yine, Anadolu platosunu kuşatan son meşe ve çam korularını tüketiyordu. Haliç Tersanesi'nde çalışan 50 bin işçi, bunların yüzlerce ustası, mimarı, Batı'dan habersizdi. Ancak III. Selim, Fransa'dan mühendisler getirterek tersaneyi ıslah projeleri hazırlatmayı düşünebildi. Bu yenilikçi padişahın sütkardeşi Kaptan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'nın çabaları ise, Osmanlı Donanması'nı Batı tekniği ile tanıştırdı. Kalyoncu denen paralı deniz erlerine askerlik eğitimi verilmeye çalışıldı, bunlar için kışlalar yaptırıldı. Fakat, paralı askerlik geleneğinin aşılması için henüz erkendi ve askere gitmek, terhis olmak diye bir şey yoktu. Topçular (gemi topçuları), kalyoncular, derya azebleri (deniz piyadesi), tüm bunlar, daimî askerlerdi. Büyük savaşlarda ise gemilere çok sayıda yeniçeri ve timarlı sipahi alınırdı.

Daha sonraları, (—Uzun Mehmet'in terhis edildiği (!) yıllarda—) Amiral Sir Adolphus Slade'in gözlemlerine göre Osmanlı Donanması'nda ne deniz eri ne de deniz subayı mevcuttu. Rasgele devşirilmiş, câhil,tembel, işten anlamaz kalyoncular ve bunlara kumanda eden kara subayları, birkaç yıl önce ocakları yıkılan yeniçerilerden farksız bir serkeşlikle gemileri doldurmuş bulunmaktaydılar. Bu donanmanın büyük bölümü, 27 Ekim 1827'de Navarin'de Müttefiklerce yakıldı. Bir yandan Rusya'ya harb ilân eden Sultan II. Mahmud, bir yandan da yakılan gemilerinin yerine yenilerini yaptırttı. Selimiye, Mahmudiye gibi dönemin en büyük ve görkemli kalyonlarının da yer aldığı bu donanmada, her şey mükemmel, fakat efrat berbattı. Önceden olduğu gibi kalyoncular, güvertelerde miskin miskin oturuyorlar ve çubuk tüttürüyorlardı. Bu nedenle reformcu ve gururlu Sultan Mahmud'un tâ Amerika'dan gemi mühendisleri getirterek yenilediği yelkenli donanması, ona düşlediği zaferleri kazandırmaktan uzaktı. Sultan, "buharlı" yeniliğini —ki, o vakit henüz fantazi idi— denemekten de geri kalmadı. 1827'de alınan ve "Sür'at" adı verilen buharlı yata binerek Rodos'a gidip döndü. Bu adım veya deneyiş, bu kadarla kaldı. Çünkü, henüz hiçbir devletin donanmasında buharlılar yeralmış değildi. Osmanlı Donanması, 1850'lere kadar, ahşap tekne ve yelken gücü ikilisinden kurtulamadı. Büyük tekneler Haliç'de, bir iki boy küçükleri ise İstanbul'a yakın iskelelerde yapılıyordu.

Denizcilik gelenekleri ileri ülkeler bile ancak 1840'larda Henri Bell'in çabaları sonucu, buharla işleyen yandan çarklı teknelere heves duyabildiler. Her nasılsa bu yenilik, kısa zamanda İstanbul'a da sirayet etti. Ama, buhar kazanını ve makinesini Türkiye'de en önce kullanma şerefi, donanmaya değil; bir kamu kuruluşu olan Fevaid-i Osmaniye şirketine 1843'te kısmet oldu. Bu şirket, İngiltere'den satın aldığı gemilerini Boğaziçi, Adalar, Gemlik ve İzmit hatlarında, bol bol odun yaktırarak işletmeye başladı. On yıl sonra ise, buhar gücünün ağırlığı, sayılı donanmalarda hissedilmeye başlandı. Bu gelişmeye, birkaç yıllık bir aradan sonra Osmanlılar da ayak uydurdu. Donanma, buharlı gemilerle takviye edildi. Fakat kömür yakan ve zırhla kaplı asıl harp gemileri modası, 1870'lerde aldı yürüdü. Bizde ise bunun öncülüğü ve övüncü, Donanma âşığı Sultan Abdülaziz'e aittir. Onun, 21 zırhlı, 173 yardımcı gemi ve toplam 225 bin tonajlı muazzam donanması ve yenileştirilen Haliç Tersanesi için, hem çok miktarda maden kömürüne, hem iyi eğitilmiş subay ve asker kadrolarına büyük ihtiyaç doğdu. Bahriye sınıfının eğitimine önem verilirken Tümamiral Dilâver Paşa da, öteden beri şunun bunun sömürüsüne terkedilmiş bulunan Ereğli Maden Kömürü havzasına fevkalâde yetkilerle gönderildi. Görevi, harıl harıl kömür üretmekti... (Subayların, terhis olan askerlerine kömür örnekleri vermeleri de bu yıllarda olsa gerektir.)

Buraya kadar anlatılanlar şu gerçekleri ortaya koymaktadır:

1820'li yıllarda II. Mahmud'u ve hükümeti kömür kaygısına düşürtecek hiçbir neden yoktur.

Gemiler henüz yelkenlidir. Tersane ve tophane gerekli enerjiyi, Karadeniz yalılarından taşınan odundan sağlamaktadır.

Gelenekçi çizgide "paralı-devşirme" askerlik devam etmektedir. Terhis olup köye dönmek sözkonusu değildir.

Durum bu olunca, Sultan II. Mahmud'un "Memâlik-i Mahrusa'da kömür taharrisi"ni emreyleyen ve nerede,kimde olduğu bugüne dek açıklanmamış bulunan fermanı da yoktur. Böyle bir ferman olmayınca, Uzun Mehmet'in kömür araması da münasebetsizliktir. Öyleyse, kömür kâşifi bir Uzun Mehmet de yoktur. Nitekim onu icat eden kurgu-bilim ustaları, makalelerine dipnotlar düşüp "-Türkiye'mizde ilk kömürü bulan kâşifin ismi, bulma şekli ve zamanı meçhul kalmıştır. Bu malûmat, Zonguldak Cumhuriyet Halk Partisi merkezinin takdire şayan araştırmaları neticesinde tespit edilmiştir" veya, "Bu tarih, Zonguldak Halkevi tetkikatı ile tespit edilmiştir" veya, "Kömürün bulunuşu tarihini kitap yazarları ile eski Maden Müdürü Hüseyin Fehmi İmer'den kurulu bir komite tespit etmiştir" gibi; aslında hiçbir şey söylemeyen kalabalık cümleler kullanarak dayanaksız bir uydurmayı, okuyanların saflıkları ihtimalinden cesaret alarak yutturmaya çalıştıklarını adetâ ilân etmişlerdir. Zihinlerde şek ve şüphe uyanmasın diye de gün, ay, yıl, yer, yön, ayrıntı vermekten çekinmemişlerdir. Ancak, 1829'un seçilmesinde bir başka amacın olduğu sezilmektedir: Havza-i Fahmiye Nizamnâmesi'ni değiştiren 1465 sayılı Kanun 1929'da kabul edilmiş ve milli bir kuruluş olan İş Bankası'na, havzada ocak işletme hakkı bu yıl tanınmıştır. Anlaşılıyor ki, "devletçi ve milliyetçi" uydurmacılar; kömürü Uzun Mehmet adlı (Mehmetçik çağrışımı yapan) bir gence buldururlarken bu övünç verici olayla devletin havzaya el atışı arasında da tamı tamına yüzyıllık bir zaman aşımı koymayı yeğlemişlerdir. Varsın, 1829'da devletin kömürle işi, ilişkisi olmasın!.. Böylece, uydurmalar, tasarlamalar ve varsayımlarla bir meçhul çözümlenmiş, tarihimizin karanlık bir safhası daha aydınlığa kavuşturulmuştur! Havza tarihini yirmi yıl inceleyen, havza arşivini un eleğinden geçiren merhum Vedat Cumalı'nın kömürün keşfine ve kâşifine ilişkin hiçbir belge bulamaması ise doğaldır. Çünkü ortada ne keşfedilen ne keşfeden vardır. Nasıl olabilir? Havzanın meskûn ve ekilip biçilen toprakları yüzlerce yıldan beri koynundaki kömürü insanlara göstermiştir. Herkes kömürü tanımış, fakat yaşadığı çağın gereği olarak odunu kullanmış, kömüre rağbet etmemiştir. Şu kadar ki, hâlen havzanın en verimli kömür damarlarının bulunduğu Kozlu-Zonguldak-Kilimli çizgisi, sık ormanlarla kaplı, ıssız ve sarp olduğundan, buralardaki kömür

Kömür Havzasının ilk işçilerinden Hırvatlar, madenciliği Türklere öğretmişlerdir. 1890'da çekilen fotoğrafta bir gurup Hırvat işçi görülüyor.

yataklarına ancak 1860'tan sonra ulaşılabilmiştir. Öte yandan, havzanın batı sınırının dışında kalan Ereğli kasabasının kömürle ilgisi ise idarî ve ticarî açıdan sözkonusu olagelmiştir. Dahası, Kestaneci köyü ve Köseağzı denen yerler de kömür damarlarından yoksundur.

Güvenilir kaynaklar ise, maden kömürünün ilkin Amasra'da istihsal edilmeye ve buradaki en eski işletmenin 1835'lerde çalışmaya başladığını açıklığa kavuşturmaktadır: Temmuz 1847'de Amasra'ya gelen Fransız araştırıcı X. Hommaire de Hell (1812-1848), Amasra'nın jeolojik yapısıyla da ilgilenmiş, burada kömür yataklarının bulunduğunu belirttikten sonra bu madenin on iki yıldan beri işletildiğini yazmıştır. Bir başka yabancı, Alman mühendis Schlehon, Amasra ile bu kasabaya bağlı Tarlaağzı köyündeki kömürlerin durumunu 1852'de incelemiş ve bulgularını aynı yıl yayınlamıştır. Bundan üç beş yıl sonra ise, bugün Zonguldak dediğimiz kentin nüvesi oluşmaya başlayacaktır. Burada kömür ocakları açma girişiminde bulunan Fransızlar, dik tepeleri, dar derin vadileri örten bâkir doğaya "jungle" (balta girmemiş orman, cangıl) demişler, buna, yöre halkının orman anlamında kullanageldiği "dav-dağ" kelimesi de ulanınca, doğmakta olan yeni kentin adı "jungle-dağ", Fransız-Türk ortak yapımı biçiminde ortaya çıkmış ve bu isim zaman içinde yontulup düzelerek "Zonguldak" oluvermiştir. (Güneş-dil akımına kapılanlardan Saim Ali Dilemre, bu jungle kelimesinin, boy pos, kaş göz bakımından özbeöz Türkçe olduğunu savunmuştur.)

Maden kömürünün bulunuşu ve işletilmesiyle ilgili en eski belge ise "2 Receb 1259" (28.7.1843) tarihlidir. Sadaret'den Saray'a yazılan bu arz tezkeresi, Ereğli ve Amasra'da çıkarılan kömürün, *Takvim-i Vekayi*'de ilân edilerek alıcı bulabilmesini öngörmektedir:

"Sünn'ül-himemâ kerim'üş-şeymâ, Devletlü, inayetlü, atıfetlü übhetlü efendim hazretleri.

Mâlûm-u âlileri buyurulduğu üzere Ereğli ve Amasra caniblerinde zuhûr edüb (ortaya çıkıp) kumpanya veçhiyle (anonim ortaklık olarak) ve şerâit-i mâlûme ile bâzı zevat-ı kirâma bil-ihale (belli koşullarla sayılı kişilere bırakılan) idare ettirilmekde bulunan *vapur kömürü* madeninden ihraç olunan (çıkarılan) kömür Dersaadet'e celb (İstanbul'a getirilerek) Tersane-i Âmire ve Tophane-i Mâmure ve mahall-i saireye (öteki yerlere) fi-maktu (belirli fiyatla) Saltanat-ı Seniyye tüccar vapurları ile sâir müşterilerine se'r râyiciyle (piyasa fiyatıyle) bil-itâ (verilerek) istimâl olunmakda (kullanılmakta) bulunmuş ve mâr'ül-beyan (sözü geçen) kömürün İngiltere kömürü ile farkı olub olmadığı bilinmek üzere Kapan câni-

binde (Unkapanı'nda) olan Dakik vapuruna (un vapuruna) bir miktar kömür itâsıyle (verilerek) tecrübe olundukda mezkûr kömür, İngiltere kömüründen ziyâdece sarf olunub (daha çabuk yanıp) ancak mâden-i mezkûrdan (sözkonusu madenden) bilvürud (getirtilerek) tecrübe olunan kömür lâyıkıyle (gereği gibi) tenkıh olunmamasıyle (arındırılmaması yüzünden) kuvvetinin keyfiyeti berveçhi hakikat anlaşılamadığı (kalori değeri tam saptanamadığı) ifade kılınarak muahharen (daha sonra) celb kılınan kömürle tekrar vukû bulan tecrübede mezkûr İngiltere kömürünün en alâsından sekiz kantar bu kadar kıyye farkı (bir miktar hafif), evsatından (normalinden) onsekiz kantar şu kadar tefavüdü (bir miktar ağır) olduğu tebeyyün etmiş (anlaşılmış) ve yanışı dahi İngiltere'nin evsat kömüründen daha âlâ ve güzel olduğu ve kazan ve edevât-ı sâiresine (öteki âletlerine) aslâ dokunmayub (zarar vermeyip) lâyıkıyle kızdırdığı ve mâden-i mezbur imâl olundukça (madende üretim yapıldıkça) fark-ı küllî (büyük fark) bulunacağı evrak-ı melfûfe müddealarından (ekli belgelerdeki açıklamalardan) anlaşılmış olduğuna ve sâye-yi muvaffakiyet-vâye-i Hazret-i Mülûkâne'de (Padişahın sâyesinde) mâden-i mezkûr lâyıkıyle yoluna konulduğu hâlde (bu madenin işletilmesine düzen verilirse) pek külliyet üzere (çok miktarda) kömür çıkarılacağı bedihiyatdan (apaçık) ve kömür-ü mezkûrun ecnebi vapurlarında dahi istimâli esbab-ı lâzimesinin istihsâli (koşullarının yerine getirilmesi) Hazine-i Celile-i Şâhâne (Devlet hazinesi) ve eshâb-ı kumpanya (şirket ortakları) haklarında menâfiyi müstelzim olacağı vazıhatdan (yararlar sağlayacağı gerçek ve kesin) görülmüş idügine binâen husus-u mezbûrun (bu konunun) Takvim-i Vekâyi nüshalarına ve gazete evrakına derç ve ilâvesiyle neşr ü işâ'esi (yayınlanıp duyurulması) hususunda istizân-ı irade-i Seniyeyi şâmil (Sultanlık izni çıkarılmasını içeren) Mâliye Nâzırı Devletlü Paşa Hazretlerinin bir kıt'a takriri (yazısı) evrak-ı merkûme (sözü edilen belgeler) ile beraber manzûr-u mâ'li-mevfûr-u Cenâb-ı Şehinşâhî buyurulmak (Padişahın görüşüne sunulmak) için sevi-yi vâlâ-yı müşîrlerine irsâl kılınmış (yüce makamınıza gönderilmiş) ve vakıâ husus-u mezkûrun (bu işin) muhassenat-ı asr-ı âliden (bu ileri çağın güzelliklerinden) olmasıyle ber-minvâl-i muharrer (yazıldığı gibi) tâb ü ilânı (yayınlanıp ilan edilmesi) yolunda (uygun) görülmüş olmağla o veçhile icrâ-yı iktizâsı (gereğinin yerine getirilmesi) muvafık-ı irade-i Seniye-yi Hazret-i Padişâhî (Padişahça onaylanırsa) buyurulur ise iş'arı (bildirilmesi) manût-u himem-i behiyeleri idügi (buyruğunuza bağlı olduğu) beyanıyle tezkere-i senaverî terkımine mübaderet kılındı (bu yazımız yazıldı) efendim."

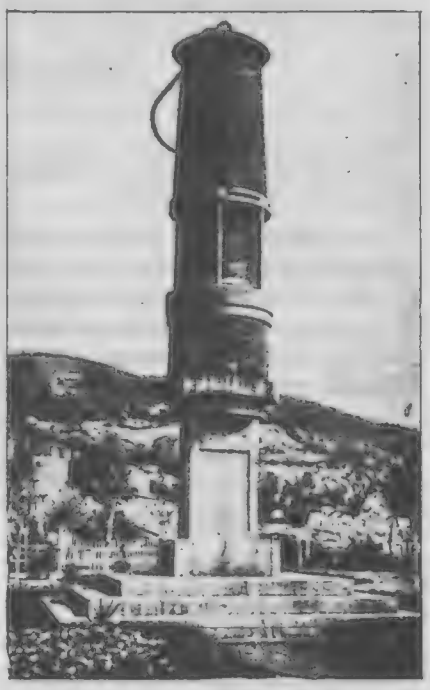

Uzun Mehmet Âbidesi/ Zonguldak

Sadrıazâm'ın bu yazısına Mâbeyin-i Hümayun'dan (Saray Başkâtipliği'nden) konan şerhte; konunun Padişaha sunulduğu ve aynen benimsemesi nedeniyle gereğinin yapılması için tezkere ile eklerinin geri gönderildiği bildirilmektedir.

Böylece, İstanbul'da iki kez denenen ve "âlâ" cinsten olduğunda kuşku kalmayan —o zamanki adı ile— vapur kömürünün, Ereğli-Amasra ocaklarında daha fazla üretilebilmesi için *Takvim-i Vekayi* ile özel gazetelerde ilânlara yer verilmesi konusunda Sultan Abdülmecid'in izni çıkmıştır. Görülüyor ki henüz Donanma için kömür sözkonusu değildir. Havzadan çıkarılan kömürün bir bölümü Tersane ve Tophane'de kullanılmakta, üst tarafı yeni yeni görülmeye başlayan buharlı ticaret gemilerinde tüketilmektedir. İstanbul'a un taşıyan buharlı vapur ise odun yakmaktadır. 1843'te yeterince rağbet görmeyen ve satış azlığı yüzünden şirket ortaklarını sıkıntıya sürüklediği anlaşılan maden kömürü için, daha 1829'da Padişahın, devletin, donanmanın telâşa düşmüş olması mümkün değildir; ama, Hicrî 1264 (Milâdi 1848)'de gerçek bir telâş başlayacaktır. Bu yıl havzaya gönderilen Kapıcıbaşı Ahmed Nazif Ağa, ilk "Maden Müdürü" sıfatı ile havzanın sınırlarını tespit ettirecek, Hazine adına ilk işletmeyi kuracaktır. İki yıl kadar bölgede kalan "Ereğli Kömür Madeni sabık Müdürü Nazif Ağa'nın hesap işlemlerine ve Amasra Memuru Hasan Efendi'nin madenden dolayı borçlarına" ilişkin çıkarılan emirler, 1850'lerde devletin konuya ciddiyetle eğildiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

H.F.İmer, Ereğli Maden Kömürü Havzası Tarihçesi, Zonguldak 1944.

Kâzım Saymalı, Ortaokul Sosyal Bilgiler I. İstanbul 1983 (s.117)

Sadreddin Enver, Zonguldak Kömür Havzamız. (Etibank yayını)

A.Karauğuz-A.Naim Çıladır, "Zonguldak Kömür Havzamız", Doğu Mecmuası, sayı 25, 26, 27 (Zonguldak 1945).

B.Sıdal, Uzun Mehmed Kömür Bayramı, Doğu Mecmuası, sayı 23, 24, Zonguldak 1944 (s.41 vd.)

Nurettin Artam, Behçet Kemal Çağlar, Uzun Mehmed, Doğu Mecmuası, sayı 35, 36, Zonguldak 1945, (s.52 vd.)

S.Sami Barım, Uzun Mehmed Kömür ve Demir, Doğu Mecmuası sayı 2, Zonguldak 1942 (s.21)

X.Hommaire de Hell, Voyage en Turquie et en Perse, Executé par ordre du gouvernemant Français pendant les annés 1846-1847 et 1848, Paris 1853 (s.50 vd.)

Schlehon, Versuch einer geognostischen Beschreibung der Gegend zwischen Amasry und Tyrla-asy an der Nord Küste von Klein-Asien, Zeitschrift d. Deutschen-Geol. Gesellschaft, IV. 1852 (s.96 vd.)

Saim Ali Dilemre, "Zonguldak Adı Hakkında", Doğu Mecmuası, sayı 7,8, Zonguldak 1943, (s.26)

Başbakanlık Arşivi, İrade-Dâhiliye No: 3874

Başbakanlık Arşivi, Meclis-i Vâlâ No: 6785

E.K.İ. Karbonifer Arşivi, (Numarasız), "Cennetmekân Abdülmecid Han'ın Hicrî 1264 tarihli vakfiyesinin bir sureti."

Batı'dan Yapılan İlk Edebî Çeviri

SERVER TANİLLİ

Edebiyatımızın, XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak, Batı'dan gelen yeni biçimler içinde yeni ufuklara yöneldiği, pek bilinen bir gerçektir. Bu yönelişte çevirilerin büyük etkisi oldu. Batı edebiyatından ilk çeviri diye de, genellikle Yusuf Kâmil Paşa'nın Fénélon'dan yaptığı *"Terceme-i Telemak"* kabul edilir. Oysa, bu çevirinin çıktığı 1862 yılından üç yıl önce, yani 1859'da, yine İstanbul'da yayınlanmış bir çeviri daha görürüz: Adı, *"Muhaverat-ı hikemiye"*dir kitabın. "Fransa hükemay-ı benamından Volter ve Fénélon ve Fontenel telifatından" diye bir kayıt da vardır adında. Çevireni de, "ez hülefay-ı Oda-ı Tercüme-i Babıâli", yani, Babıâli Tercüme Odası halifelerinden, *Münif Efendi*'dir.

Kimdir bu Münif Efendi?

Ne vardır "Muhaverat-ı hikemiye" nin içinde ve değeri nedir?

BİR OSMANLI AYDINLANMACISI: MÜNİF PAŞA

Bu Münif Efendi, hemen söyleyelim, *Münif Paşa*'dır; ünlü Antepli Münif Paşa.

Yenilik tarihimizde büyük bir yeri vardır onun.

Yandaki sayfada, onun, bir ansiklopediden, Meydan Larousse'dan alınmış yaşam öyküsünü okuyacaksınız. Ne var ki, o bilgiler, kuru bilgiler olmaktan ileri gitmezler. Onların bir anlam kazanabilmeleri için, belirtilmesi gereken önemli noktalar vardır.

Münif Paşa, bizde Avrupaî anlamda "hukuk"tan, "hukuk felsefesi" nden ilk sözeden kişidir. O zamanki Hukuk Mektebi'nde bu konularda dersler vermiş ve verdiklerini de yayınlamış. Sultan Abdülaziz zamanında olduğu gibi Abdülhamid döneminde de, milli eğitimle ilgili reformlarda ve yeni öğretim kurumlarının kurulmasında Münif Paşa'nın büyük rolünü görüyoruz. Nitekim, Abdülhamid'in "Dar-ül Fünun"u kurmak için ilk girişiminde Münif Paşa önayak olur; hâttâ, açış söylevini de, -o sıralarda İstanbul'da bulunan Cemaleddin Efganî'nin yanı sıra- o söyler.

İlginç bir öyküsü vardır o girişimin ve ayrı bir yazı konusudur.

Ama, Münif Paşa deyince, akla *"Mecmua-ı Fünun"* gelir. Paşa, 1863 yılında, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"yi kurar. Amacı ülkeyi aydınlatmaktır. "Mecmua-ı Fünun", işte o derneğin yayın organıdır.

Bizde ilk bilim derneğidir bu.

"Mecmua-ı Fünun" da ilk bilim dergimizdir.

"Mecmua-ı Fünun", Tanpınar'ın yerinde bir deyimiyle, tam bir "okul" dur aslında. Ve bizde, bir bakıma Diderot'nun Ansiklopedisi'nin XVIII. yüzyılda oynadığı rolü oynamıştır. Yalnızca çeşitli bilgiler değil, onların toplamı ve özü olan çağdaş ve pozitif görüşlerin yanı sıra, bilim ve felsefe dili, onun aracılığıyla tartışma alanına girer. Dergi, daha ilk sayısından başlayarak, tarih, astronomi, coğrafya, jeoloji ve iktisat, kısaca modern bilimin hemen tüm konularında yayına başlayacaktır. Kimi tefrika, kimi bağımsız makaleler halindedir bunların. Edhem Paşa, Cemil Paşa, Reşid Paşazade Halil Bey, Kadri Efendi (Paşa), Ohannes Efendi gibi, öğrenimlerini Avrupa'da yapmış, ya da İstanbul'da Fransızca öğrenmiş, mevki sahibi gençleri bir araya getiren dergi, o yılların -belki de- en yararlı girişimiydi.

Münif Paşa'nın büyük yol açıcı rolü bu dergi ile biter. Paşa, "Mecmua-ı Fünun"u 1882'de yeniden çıkarmaya girişirse de, ilk sayısına koyduğu "Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu" fıkrası, o sıralar artık bütünüyle Yıldız'a çekilmiş olan Abdülhamid'i kuşkulandırdığı için, dergi kapatılır ve basılmış nüshaları da toplatılır.

Fıkrayı merak ediyorsunuz değil mi?

O da şu: Bir yolcu, gece karanlıkta yolunu şaşırır. Uzakta bir yıldız böceği görür. Bunu fenerli bir kişi sanıp arkasından giderken, bir bataklığa saplanır. Adam kızıp, "Allah müstahakını versin, beni niçin böyle fena yerlere getirdin?" dediğinde, böcek; "sana benim ardımdan gel diyen oldu mu?" diye yanıt verir.

Anlamlı bir fıkra gerçekten.

Fıkranın altına:

Her ne gelirse sana senden gelir
Sen onu zannetme ki benden gelir

gibi kurtarıcı bir beyit konduğu halde, "Mecmua-ı Fünun" kurtarılamaz.*

İşte bu Münif Paşa'nın bir başka onuru da, Batı edebiyatından dilimize ilk çeviriyi yapmış olmasıdır.

İLK EDEBÎ ÇEVİRİ: "MUHAVERAT-I HİKEMİYE"

Paşa'nın "Muhaverat-ı hikemiye"

adını verdiği çeviri, diyaloglardan oluşuyor: Bunlardan sekizi Voltaire'e, biri Fontenelle'e, ikisi de Fénélon'a ait. Böylece, bu iki diyalog ile, Fénélon, "Terceme-i Telemak"dan üç yıl önce Türk okuyucularına tanıtılmış oluyor.

Paşa, çevirisinin "Mukaddeme"sinde, yani "giriş"inde, "diyalog"u tanımlar; ve hangi amaçla hareket ettiğini açıklar. Şöyle der:

"Edebiyat-ı garbiye aksamından, diyalog, yani muhavere tabir olunur bir usul vardır ki, iki veyahut daha ziyade eşhas beyninde mükâleme suretinde tahrir kılınır. Bu tarik, kudemay-ı Yunan'ın dahi mesluk-ü kıdem-i kalemi olup, hattâ Eflâtun'un bu vadide hayli âsârı mevcut ve meşhurdur. Ve hükemay-i müteehhirîn hikmet ve ulûm-ü saireye dair bazı müellefatlarını tarz-ı mezkûr üzere yazmışlardır.

Bu usulün iki büyük faydası olup, birisi beyan olunan madde hakkında varid olan itirazatı dahi defeylediğinden vuzuh-u tam ile istifade-i meram olunması, ve diğeri, mevzu-u bahis her ne kadar mesail-i amikadan olsa yine mucib-i kelâl olmayıp, şevk-u rağbetle, mütalea kılınmasıdır.

İmdi, "Muhaverat-ı hikemiyye", erbab-ı mütaleaya eğlence olduktan başka, tahsil-i ilm ü marifete dahi medar olduğu cihetle, hem mugaddi ve hem de leziz olan bir meyve-i hoşgüvara müşabihtir. İşbu usul-ü mehasin-şümul bizce meçhul olduğundan, bu babda ebnay-i vatana bir ilm-i icmalî vermek üzere, Avrupa hükemasından Volter ve Fénélon ve Fontenel'in bazı muhaverat-ı hikemiyyelerini türkçeye nakil ve tercüme eyledim."

Tahmin edersiniz ki, asıl metinde virgül, nokta, hattâ paragraf paragraf ayırmak bile yok. Bizde, "noktalama"yı ilk kez -o da az buçuk olmak üzere- Şinasî, sonra daha tam olarak da Direktör Âli Bey kullanmıştır. Burada ise, işaret olarak, yalnız parantez kullanılıyor: Bir "mukaddeme" başlığı, bir de ilk satırdaki "diyalog" kelimesi parantez içine alınmış. Öyle de olsa, dil önemli. Münif Paşa'nın dili, cümle yapısı, biçemi, çevirinin çıktığı yıllardaki en ileri dildir. İleriki sayfalarda daha da yalınlaşacaktır o dil ve Paşa, alışkanlıklardan doğan bazı aksayışlara karşın, öteki eserlerinde de sürdürecektir bu dili.

Fénélon'dan alınmış iki diyalogdan biri ve çeviride ilk olarak geleni, Yunan filozoflarından "Dimokrit" ile "Hiraklit" arasında geçiyor. Çeviri, şu satırlarla sunuyor bu diyalogu: "Hükemay-ı Yunan'dan Dimokrit, halk-ı âlemin etvar ve harekâtını mugayir-i akl ü hikmet görerek daima gülmeye melûf olduğundan ve Hiraklit halkın şu haline nazar-ı teessüf ve rikkatle bakarak bilâkis daima bükâ eylediğinden, bunların işbu meşreb-i mütehaliflerine dair beyinlerinde vukubulan muhaveredir".

İkinci diyalog ise, "Fransa'da meşhur Burbon familyasının reisi Şarl Dük dö Burbon" ile "Fransa zabitanından Kemal-i şecaat ve hüsn-ü siyretle muttasıf ve namdar" olan "Bayard" arasında geçiyor. Birincisi, Fransız kralı François'ya kızarak Cermen imparatoru Şarlken'e sığınmış ve imparator ordusuyla Fransa'nın üstüne yürümüştür. Dük, Fransızlar yenilince, savaş alanında yaralı düşen Bayard'a rastlar. Ona iyilik etmek ister; o da bir vatan hainin minneti altında kalamayacağı için şiddetle reddeder bu öneriyi.

Fontenelle'den yalnız bir diyalog alınmış: Yunanlılardan "Arostrat" ile "Dimitriyos" arasında geçiyor. Çevirinin geri kalanı hep Voltaire'e ait. Voltaire'den alınan diyaloglar sırasıyla şunlar:

"Kişmirli bir bostancı ile Hind filozofu". Kişmir halkı ülkelerini kalkındıramıyorlar; zengin değiller çünkü. Filozofla bostancı arasındaki diyalog şöyle başlıyor:

"Filozof- Siz zenginlik deyü neye dersiniz?

Bostancı- Çok para sahibi olmaya deriz.

F- Yanlışınız var, Amerikay-i Cenubî ahalisi bir zaman o kadar para sahibi idiler ki sizin hiç bir vakit o kadar şeye malik olmak ihtimaliniz yoktur. Lâkin, sınaatleri olmadığından, akçe ile tedarik olunabilecek şeylerden hiç birisine malik olmayıp hakikaten fakrü zarurette idiler.

B- Anladım, servet arazi-i münbite sahib olmaktan ibarettir demek istersiniz.

MEHMED TAHİR MÜNİF PAŞA'NIN YAŞAMÖYKÜSÜ

Türk bilgini ve devlet adamı Münif Paşa 1828'de Antep'te doğdu. İlköğrenimini Antep Nuruosmanî medresesinde yaptı. Kavalalı İbrahim Paşa'nın çocuklarına Farsça öğretmek için babasıyla birlikte Mısır'a gitti. Kahire, Kasrıâli ve Şam Emeviye medreselerinde yükseköğrenimini yaptı; Farsça ve Arapça öğrendi. Şam Eyalet Meclisi kalemine memur oldu (1851). Sonra İstanbul'da Babıâli Tercüme Odası'na tayin edildi (1852); Fransızca öğrendi. Berlin sefiri olan Kemal Paşa ile elçilik ikinci kâtibi göreviyle Berlin'e gitti (1855); burada üniversiteye devam etti. Kemal Paşa ile, Karadağ sınırının tespiti için, Hersek'e gönderildi (1858). İstanbul'a dönünce Tercüme Odası'na, sonra Ticaret Mahkemesi İkinci Reisliği'ne tayin edildi (1858). Aynı zamanda, *Ceride-i Havadis* gazetesinde yazılar yazdı (1861). *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin rekabeti üzerine, gündelik *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'i çıkardı. Başmütercim tayin olununca, Cemiyet-i İlmiye-i Osmani'yi kurdu ve *Mecmua-i Fünun* adlı, ilmi bir dergi yayımladı (1863-1865). Zaptiye Müsteşarı (1867), Temyiz Başkanı (1868), Maarif Meclisi Başkanı (1869), Tahran Elçisi (1872), Ticaret Nâzırı (1877), Maarif Nâzırı ve vezir (1878-1880), Sıhhiye Başkanı (1881), tekrar Maarif Nâzırı (1884-1892) oldu. Abdülhamid II tarafından, Tahran elçiliğiyle uzaklaştırıldı (1896). Kızının ölümü üzerine, izin alarak İstanbul'a döndü. 1910'da İstanbul'da öldü. Basılmış eserleri: *Destan-ı Âl-i Osman* (Osmanoğulları Destanı); *Telhis-i Hikmet-i Hukuk* (Hukuk Felsefesi Özeti); *Medhal-i İlm-i Hukuk* (Hukuk Bilgisine Giriş); *İlm-i Servet* (Ekonomi); *Hikmet-i Hukuk* (Hukuk Felsefesi).

Meydan Larousse, Cilt 9, s.145-146

F- Hayır, öyle de değildir. Çünkü, Ukren Tatarları (yani Ukrayna), dünyanın en ziyade münbit ve mahsuldar olan mevakiinden birisinde mütemekkin oldukları halde, kemal-i zaruret ve ihtiyaç üzere taayyüş ederler idi. Bir memleketin serveti, her türlü san'at ve meharet gibi, tabiat ve san'ate manuttur. Yani mücerred arazi sahibi olarak çalışmadan ibarettir."

Dildeki doğallık ve yalınlığa dikkat ediyorsunuz değil mi?

Bundan sonraki diyaloglar şunlar: "Madam Dömnitnun ile Matmazel Dölanklo". Madam, yoksul bir kızken, XIV. Louis'nin sarayına girer ve gözdesi olur kralın; kendi çocukluk, yani yoksulluk arkadaşı olan matmazeli saraya çağırıp onunla konuşuyor. Üçüncü diyalog, ilk çağdaki Lucretius ile Yunan filozofu Posidonios arasında geçer, Şöyle başlıyor konuşma:

"P- Sizin bazı eş'arınız pek âlâdır; fakat Epikür'ün hikmet-i tabiiyece efkârını hiç beğenmem.

L- Nasıl, zerrat kendiliklerinden teşekkül edip bu âlemin andan vücude geldiğini teslim etmez misiniz?

P- Bizim gibi ilm-i hesabla meşgul olanlar, ancak kavaid-i müselleme ile vazıhan sabit olan şeyleri teslim edebilürüz.

L- Benim kavaid-i esasiyem şudur: Hiç bir şey ademden hasıl olmaz ve hiç bir şey ademe ric'at eylemez ve bir cisme ancak diğer bir cisim lems eder."

Dördüncü diyalog, "Bir filozof ile bir maliye nazırı arasında"dır; beşincisi, "Amerikalı bir vahşi ile bir müderrisin muhaveresi"dir; altıncı diyalog "Akrotal ve Arist isimli iki şahıs arasında" geçer; yedincisi, "Bir kız ile ehibbasından bir kadının muhaveresi", sekizinci ve son diyalog da, "Bir horoz ile bir tavuğun muhaveresi"dir. Bir parçasını alalım:

"Horoz- Azizem, niçin böyle mükeddersiniz, neniz var?

Tavuk- Azizim, bana "neniz yok" diye sual etseniz daha münasip olur. Geçen gün bir kâfire hizmetkâr kız, beni kucağına aldı, ve mak'adıma bir uzun toplu iğne sokup rahmimi çekti, kopardı ve kedisine yedirdi.

H- Ah azizem, ben sizden daha ziyade mutazarrır oldum, bana bunun iki katı bir ameliyat-ı fecia ettiler (yani horozu hadım etmişler). Geçen gün bizim kümesin yanında iki İtalyalu papas konuşuyorlardı: Papanın huzurunda daha güzel bir sada ile türkü çağırmak için, meğer bu biçarelere dahi bize eyledikleri muameleyi eylemişler. Şu hal-i pürmelâlimde, bu biraz bana mucib-i tesliyet oldu. Bu papaslar, "âdemler ebnay-i cinslerini evvel hıtan ile başlayıp nihayet hadım etmekte karar kıldılar" diyorlardı. Ve su-i talilerinden ve nev-i beşerin zulm ü gadrinden çok şikâyet ediyorlardı.

T- Öyle ise bizi de güzel sadamız olmak için aizz-i âzâmızdan mahrum eylediler.

H- Hayır, anın için değildir. Bize semen gelsün ve etimiz daha lâtif olsun içindir."

Çevirinin bir ilginç yanı da, çizgili çerçeve içine dizilmiş olan asıl metinde açıklanması gereken noktalar gelince, bunların sağ ve soldaki açıklıklara yazılması; yani, bizim bugün sayfa altlarında gösterdiğimiz dip notlarını, o yanlarda gösteriyor. Örneğin, metinde geçen "mareşal" kelimesini parantez içinde bir numara ile şöyle açıklıyor: "Müşirlik rütbesine mukabil bir paye olup adedleri mahduttur. Evvelleri Fransa'da yirmi mareşal olup biraz vakittenberu on ikiye tenzil kılınmıştır" (s. 47). Metinde geçen "koloni" kelimesi de şöyle açıklanıyor: "Koloni, fransızca olup, bizde ana mukabil kelime bulunmadığından, hali üzere ikba olundu. Mânâsı, yine vatanlarına mensub oldukları halde, ziraat ve ticaret maksadile mahall-i ahara gidüp orada tavattun eden ahalidir. Meselâ, milel-i ecnebiyeden Dersaadet (yani İstanbul) ve İzmir'de ve mehal-i sairede bulunan Avrupalı'lar gibi" (s. 52).

"MUHAVERAT-I HİKEMİYE"NİN ÖNEMİ

"Muhaverat-ı hikemiye"nin "Terceme-i Telemak"dan üç yıl önce yayınlanmış olması nedeniyle, dilimize Batı edebiyatından yapılmış ilk çeviri olduğu bir gerçek. Böylece, bu alanda ilk çevirici olmak onuru Yusuf Kâmil Paşa'ya değil, Münif Paşa'ya ait olmak gerekir. Kaldı ki, "Terceme-i Telemak", teknik anlamıyla bir çeviri de değildi.

"Muhaverat-ı hikemiye"nin kültürümüze katkısına gelince.. Tanpınar'ın pek güzel belirttiği gibi, Türkiyeli okuyucular, ilk kez bu çeviri iledir ki, insanın yaradılışı, şöhret anlayışı, bireysel tutku, yurt sevgisi, toplum ahlâkı, genç kız ve kadınların eğitimi gibi önemli sorunlarla, bizde o zamana değin egemen olan görüş biçiminden farklı bir biçimde karşılaşırlar. Özellikle, genç okurların düşüncesinde, bu küçük kitabın bir ihtilâl yapmamış olması olanaksızdır. Aslında, çeviren de böyle bir etki yapmasını istiyordu onların. "Muhaverat-ı hikemiye", yenilik tarihimizde adı unutulmuş bir kahramana benzer. Abdülhak Hamid'in, hatta Namık Kemal'in piyeslerinde, bu düşünceler, -aşağı yukarı aynı çerçeveler içinde- yeniden ortaya konacaktır; aşağı yukarı, bütün bir kuşak, bu düşüncelerle kımıldanacaktır.

Münif Paşa, gerçekten bir "yol açıcı"dır.

Sonraki kuşaklar, ona çok şey borçludurlar. Başka hizmetleri bir yana, bizde ilk bilim derneğini kuran, bizde ilk bilim dergisini çıkaran, bize Batı edebiyatından ilk çeviriyi yapan insana, kültür tarihimizin bu unutulmaz, unutulmaması gereken çehresine, çok daha başka türlü bakmalıyız.

Bu yazımız, dileyelim ki bir çağrı olsun bu göreve.

---

* Bu konuda bak. C.Kudret, *Eski Dergiler Arasunda. Tarih ve Toplum*, sayı 9, Eylül 1984.

T*T

KAYNAKÇA

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973.

Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri.*

Mustafa Nihat Özön, *Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1941.

Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi, Altın Kitaplar Yayınevi, s. 224, İstanbul, 1962.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. bs., İstanbul, 1982.

Türk Ansiklopedisi, Cilt 25, s. 32.

Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. bs., İstanbul 1979.

Yurt Ansiklopedisi, cilt 4. s. 3079, İstanbul, 1982.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

Cesur Bir Hapishane Mektubu

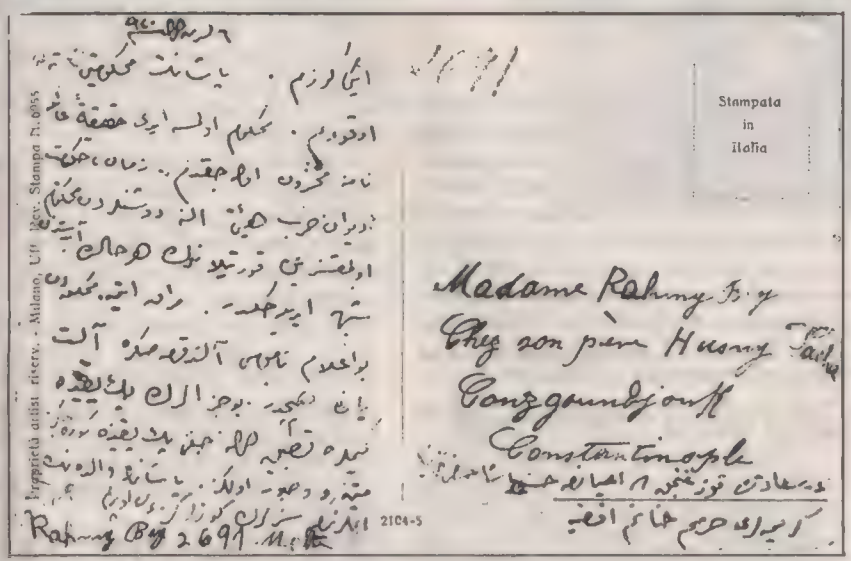

Dergimizin bir süredir yayımladığı Menü'ler, okuyucularımızın çok ilgisini çekti. Bundan cesaret alarak yeni bir köşe açmağa karar verdik.

Gerçekten, yalnız para, pul, madalya, menü değil, akla gelebilecek hemen hemen herşeyin koleksiyonu yapılmaktadır: fermanlar, hüccet belgeleri, makbuzlar, biletler, kartpostallar vb. Bunların bazıları, özellikle sosyal tarih için çok önemli ipuçları sağlayabilir.

Burada ilk olarak, 64 yıl önce Malta'dan İstanbul'a gönderilmiş bir kartpostalın arka yüzünü sunuyoruz. Sürgündeki, İttihatçıların ünlü İzmir Valisi (1914-1918) Rahmi Bey, karısına şunları yazmış:

Madame Rahmy Bey
Chez son pere Husny Pacha
Couzgoundjouk Constantinople

Dersaadet Kuzguncuk'ta Âyândan
Hüsnü Paşa Hazretleri Kerimesi
Hürrem Hanımefendiye
6 Teşrinievvel 920

İki gözüm. Paşanın mahkûmiyetini gazeteden okudum. Mahkeme olmasa idi hakikaten aile namına mahzun olacaktım. Zaman [geçince], hükûmet ve divan-ı harp heyeti eline düşenlerden mahkûm olmaksızın kurtulan[ların] herhalde aptestinden şüphe edilecektir. Merak etme, mahkemeden bu ilâm-ı namus alındıktan sonra altyanı hiçtir. Bu cezaların pek yakında kimlere tatbik olunacağını pek yakında göreceğiz. Metin ve cesur olunuz. Paşanın validesinin ellerinden sizlerin gözlerinizden öperim.

Rahmi Bey 2691 Malta

Sağ üst köşedeki silik damgada: *From Prison* (Hapishaneden) ve *Censored* (Görülmüştür) yazıları okunuyor.

Selânikli Evranos oğullarından gelen Rahmi Bey (Arslan: 1874-1947) Mason ve İttihat-Terakki ileri gelenlerindendi. 1908-1913 yıllarında Selânik mebusluğu, sonra da İzmir valiliği yaptı. Hürriyetin İlânından kısa bir süre sonra, Selânik'te -Hareket Ordusu'nun Mahmut Şevket Paşa'dan önceki komutanı- Hüseyin Hüsnü Paşa'nın kızı Hürrem Hanımla evlendi. (Hüseyin Hüsnü Paşa, dergimizin ilk altı sayısında, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'ndaki Dil Türkçülüğü ile ilgili yazılarını tefrika ettiğimiz Hasan Enver Celâlettin ve Ali Fuat Cebesoy'un babası İsmail Fazıl Paşaların bacanağıydı.) Rahmi Bey, aynı zamanda, İttihat ve Terakki Fırkası kâtip-i umumisi Mithat Şükrü Bleda'nın da kayınbiraderiydi.

Rahmi Bey, valiliği sırasında İthalât ve İhracat Anonim Şirketi'nin örgütlenmesine karışmış, Levazım Dairesi Reisi (topal) İsmail Hakkı Paşa ile de yakın olmuştur. Bu nedenle, fırkanın İzmir kâtib-i mesulü Celâl (Bayar) onunla mücadele etmiştir. Mütareke döneminin başlarında, Çerkes Ethem, adamlarını beslemek için Rahmi Bey'in oğlunu kaçırmış ve elli bin lira kurtulmalık (fidye) almıştır. Bak. (Haz.) Hayri Orhun ve başkaları, *50 Ünlü Vali* (Ankara; İçişleri Bakanlığı, Merkez Valileri Bürosu Yay., 1969), s. 341-352.

Kayınpederi Hüseyin Hüsnü Paşa, Mütarekede İttihat ve Terakki yerine kurulan Teceddüt Fırkası'nın (11 Kasım 1918-5 Mayıs 1919) reisiydi. Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, bu parti Heyet-i Vükelâ kararıyla kapatılmış (Bak. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken,* cilt 1, c. 58) ve Hüseyin Hüsnü Paşa Divan-ı Harb'te yargılanarak mahkûm edilmiştir.

Rahmi Bey de, Malta sürgününden döndükten birkaç yıl sonra, 1926 İzmir Suikast Girişimi'ne karıştığı gerekçesiyle, Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından 10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.

ESNAF SUÇ VE CEZALARI

Esnaf, Arapça "sınıflar" demektir. Türkçede öteden beri zanaatkâr (el sanatlarıyla uğraşan) veya perakende satıcı anlamına kullanılmaktadır. "Esnaf"ın asıl Arapça karşılığı *harîf*'tir (bizim "kaba adam" yerine söylediğimiz: herif). Osmanlı tarihinde (ve bugünkü yaşamda) "esnaf" *hırfet*'i (becerisi) olan kimselerdir: *erbab-ı hıref.*

Serbest esnaf, eskiden loncalar içinde örgütlenmişti (bu söz, İtalyanca loca *loggia*'dan geliyor). Kamusal esnaf *(ehl-i hıref-i hassa)* ise, doğrudan doğruya saraya bağlı zanaatçılardı. Ama özel girişim esnafının bile, askerî bir niteliği de vardı. Sefer sırasında, orducu olmak, yani askerlerin her türlü gereksinimlerini karşılamak üzere, belli işkollarından birçok esnaf orduya eşlik etmek zorundaydı.

Ayrı ayrı işkollarını temsil eden loncalar aynı zamanda dinsel tarikatlarla da ilgiliydi. Her birinin manevî bir koruyucusu vardı: Hz. Âdem çiftçilerin, Hz. İsa hekimlerin, Hz. Muhammed tüccarların pîr'iydi.

Loncalarda, yalnızca bağımsız işyerleri olan ustalar toplanırdı. Usta olmak için, bir işe önce çırak girilir, sonra kalfa olunur, sonra da özel bir törenle peştemal kuşanıp ustalığa yükselinirdi.

Her loncanın altı üyeli bir yönetim kurulu vardı. Bu "ihtiyar heyeti," birer *Şeyh, Kethüda, Yiğitbaşı, İşçibaşı* ve iki de *ehl-i hibre* (bilirkişi)'den oluşurdu. Lonca yöneticileri o işkolunda özdenetim yapar ve disiplin işlerine bakarlardı.

Osmanlılarda Esnaf örgütleri konusunda, dergimizin geçen sayısında tanıttığımız, Raphaela Lewis'in Osmanlı Türkiyesi'nde Gündelik Hayat *(İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1973) adlı kitabının 148-55. sayfalarına bakılabilir.*

Fasıl
Der Beyan-ı İhtisap

Etmekçilerin etmeği [ekmek] ve gerdecilerin gerdesi [pide] ve çörekçilerin çöreği gözlenüp çiği ve karası olmaya ve eğer eksik olursa kadı ta'zir edüp [dayak attırıp] dirhemine bir akçe cerime alına etmekleri büyük ve iyi ola ve eğer çiğ ve ekşisi olsa ya kepeklü olsa muhkem siyaset oluna ve bunların ehl-i hibresi [bilirkişisi] kendülerinden olmaya ahardan [başkalarından] ola ve çörek ekmeğinin nısfı [yarısı] işlene bir mud olsa yedi vukiye yağ konula ve yağsız çörek gerde narhına işleteler her zamanda kepeğini iyi üğüteler

Ve kasab'a tayin olunan narh üzerine bulduralar inat ettirmeyeler semizini saklayıp kötüsünü boğazlamayalar ve zamanında halka eti yetiştireler taallül edip [savsaklayıp] et bulmayan kasabın muhkem hakkından gelüp haps edeler ta et bulmaya razı olunca ve her kişinin muradı olduğu yerden kese özür ve bahane etmeye ve her kimesneye nazar bir ola [herkese eşit baksın, eşit davransın] ve narhtan eksik verse muhkem hakkından gelüp ta'zir olunup her dirhemine bir akçe cerime alına

Ve dahi aşçıların bişirdiği et çiğ olmaya ve aşı tuzsuz olmaya ve çanak kâseleri pâk olan ve kazganları [kazanları, tencereleri] kalaysız olmaya ve belindeki futası [önlüğü] pâk ola ve hizmetkârları kâfir olmaya bu zikrolunanlara muhalif olursa muhkem hakkından geline

Ve dana büryanı evvel suya ıslayup bişirirler imiş men' edeler evvel yahni edüp sonra büryan etmekten men' edeler suyunu ıslatmayalar ve etin cem-i aksamını [bütün parçalarını] bişireler ve dahi koyun büryanı kuzu büryanı eti narhının nısfı ola

Ve başçıların bişirdiği baş gözlene pâk tutalar ve eyi bişireler koyun başına ve kuzu başına göre narh vereler paçanın her zamanda dördü bir akçeye ola ziyade olmaya iyi pişe ve illâ [yoksa] muhkem haklarından geline

Ve işkembeciler gözlene temiz ve pâk suyula bişireler ve belinde futaları pâk ola

Ve bağarsakçılar gözlene barsağı yarmadan bişirmeyeler ve ciğer halt edip [karıştırıp] bişirmeyeler ayrı satalar ciğeri temiz edüp satalar

Börekcilerin koyun eti iki yüz dirhem olıcak türlü börek iki yüz dirhem ola ve yahnisi soğan ile olmaya ve koyun etinden gayri et halt olmaya ve soğanı çok eti az olmaya ve ekser yeri boş olmaya ve illâ muhkem haklarından geline

Ve dahi lokma işleyenler gözlene hamir eyi ola çiğ olmaya

Ve dahi bakkallar gözlene yaş ve kuru fevvake [meyve-sebze?] ve sair mekulât üzüm ve incir ve bunların emsali onun onbir üstüne narh olunduktan [yüzde on fire hakkı tanındıktan] sonra çürüdü deyu tekrar narh talep etmeyeler ve müşteri elinde eksik nesne satanın hakkından geline ve her zaman terazuları bir yanı uzun ve ağır olmaya iki canibi müsavi [iki yanı eşit] ola ve dahi vukiyeleri yoklana birbirinden tefâvüt [değişik] olmaya ve her nesnenin fenasın eyüsüne halt etmeyeler ve illâ ta'zir edüp men' edeler

Ve küfe ile gelen kavun ve karpuz ve üzüm ve enar ve turunç gözlene ve bazar yerinden gayri yerde satmayalar ve satanları ayıralar

Ve mahalle arasında arpa ve buğday satanların haklarından gelinüp ağaç başına bir akçe cerime alına sabıka esvakta nidadan [önce sokaklarda bağırıldıktan] sonra

KANUNNAME'DE ANILAN ELLİ TÜR ESNAF

FIRINCILAR
KASAPLAR
AHÇILAR
(Kebapçılar, İşkembeciler, Kokoreççiler, Ciğerciler, Börekçiler, Lokmacılar)
BAKKALLAR
MANAVLAR
PAZARCILAR
TAHILCILAR
YOĞURTÇULAR
HELVACILAR
ŞERBETÇİLER
TELLALLER
ESİRCİLER
CİLTÇİLER
SAHAFLAR
(Kitapçılar)
TERZİLER
ÇUHACILAR
ABACILAR
BEZZAZLAR
(Tuhafiyeciler)
HALICILAR
İPLİKÇİLER
BAŞLIKÇILAR
KAVAFLAR
ESKİCİLER
(Ayakkabı Tamircileri)
DERİCİLER
SARAÇLAR
KEÇECİLER
HALLAÇLAR
DEMİRCİLER
BAKIRCILAR
KALAYCILAR
NALBANTLAR
BIÇAKÇILAR
KUYUMCULAR
İNŞAATÇILAR
ÇANAKÇILAR
ÇÖMLEKÇİLER
YEMCİLER
MUMCULAR
SABUNCULAR
ODUNCULAR
AKTARLAR
BOYACILAR
HAMAMCILAR
BERBERLER
HEKİMLER
CERRAHLAR
DEĞİRMENCİLER
DERVİŞLER
DİLENCİLER
DOKUMACILAR

Eski İstanbul'da dilenciler

Ve yoğurtçuların yoğurdu gözlene mevsimine göre narh vereler ve helvacılar gözlene balın vukiyesi dörde olıcak helva altıya ola ve bademli helva yedi akçeye ola amma balı gayet eyü ola ve eyü pişe bademi yanmaya üzüm ve pekmez helvası vukiyesi dört akçeden tecavüz etmeye ve üzüm pekmezi helvasının vukiyesi üçer akçeye ola ve akidenin narhı üzüm narhına tâbidir üzümün nice alurlar ise onun onbir üzerine narh vereler amma pişmiş ola gövermiş [yeşillenmiş] olmaya

Ve şerbetçiler dahi gözlene kara üzümün vukiyesi bir akçeye olıcak şerbeti güllâbi ola ve leziz ola ekşi ve sulu olmıya karı ve buzu eyi ola .

Ve dahi terziler yoklana sof kaftan bir parmak nigendesi ola otuz akçeye dikilür ve zennane terlik onbeşe dikilür ve çuka kaftan kırk akçeye dikilür ve mağribi sof kaftan nigendeli ola yirmi akçeye ve zennane kadife kenar ola oturup yakalı otuz akçeye dikilür bâkisi bunlara kıyas olına çalıncıklar kaftanı ve civanî kaftanı ve onların emsali aşağı kaftan emeklerine göre kıyas olına işlemeyenlerin muhtesip yaklarından gele ve ta'kip tembih edeler ki vadelerine yetiştüreler ve ziyade iş alup vadelerine hilâf etmeyeler ve illâ siyaset oluna ve sair ehl-i hıref [sanat sahipleri] dahi aldıkları işi vaitlerin geçürmeyeler ve eğer bir kişinin libasını [giysisini] sakat eteseler yahut ödemeseler kadı marifetiyle hakkından geline

Ve çukacıların çukası gözlene ve bazarı terzülerin diktikleri kaftan gözlene çuka kaftan ve bugası kaftan bir boy ve iki etek ola zencefleri enli olmaya yakası nice ise zencefleri dahi öyle ola ve dahi düğmesiz satmayalar beli ve yeni âdetce ola sonra kaftan etmek kabil ola nida ve tembih dinlemeyen terzinin muhkem ta'zir edüp ağaç başına bir akçe cerime alına ve kendüsü dikmeyüp alup satana işlemezler ise ta'zir edüp iki ağaca bir akçe cerime alına ve çukayı ıslatup satalar ve astar ki şehirde işlenüp sekiz arşun ola bugasiki hariçten gelen yedibuçuk arşın ola

Ve abacılar gözlene abaları sık ve eyi ola ve dahi aldıklarından onun onbir üzerine satalar ve halıyı dahi bu uslup üzerine satalar.

Ve iplikçiler dahi gözlene iplikleri eyü ola ve bezzazlar (tuhafiyeciler) dahi gözlene şeritleri ve düğmeleri kalp olmaya yedi kenar düğme bir akçeye ve dokuz kenar bir buçuğa ve onbir kenar iki akçeye ola

Ve dellâllar dahi gözlene kim hizmet yerinde emanet ve istikamet üzere olalar kendülerinden bir matah arttırmayalar ve yalan karıştırmayalar ve hiç kimesneye meyletmeyeler (eğilim gösterip kayırmasınlar) sattıkları esbapta yüz akçeye bir akçe alalar ve at canbazları dahi bu uslûp üzerine edeler inat ederlerse haklarından geline

Ve dahi halayıkcılar sattıkları cariyenin yüzüne aklık ve kızıllık ve bilcümle tezyin eder nesne sürmeyeler ve satılan kul ve cariye ne libasla satılırsa soyup almayalar

Ve takyeci ve arakıyeciler gözlene diktikleri yeni kumaştan ola ve dikişi eyi ola astarı ziyade dikişli olmaya onun onbirden tecavüz etmeyeler

Ve kavaflar dahi gözlene kırmızu çizmenin âlâsı otuz akçeye ve evsatı (orta iyilikteki) yirmi sekiz ednası (sıradanı) yirmi akçeye ola ve şirvani başmak âlâsı yirmiye evsatı on sekize ednası ondörde ola

Ve dahi mücellitler ve sahaflar gözlene mücellitlerin işi eyü ola sahaflar kitabı onun onbirden ziyadeye satmaya

Ve eskicilerin işleri gözlene eyi ola ve yamaları eyi gönden ve eyi sahtiyandan ola karın olmaya dikişi eyi ola

Ve dahi gön tacirleri gözlene öküz ve tosun derisinin gönü elli altı ve evsat otuz iki ve edna otuz akçeye ola ve ham deri olursa debbağlardan kimesneye satmayalar debağat edenler işleyenlere satalar yabana alup gidenlere vermeyeler meğer ki şehir olmaya işlemez ise muhkem hakkından geline ve dahi keçi derisi kırmızı ola âlâsı yirmi ikiye evsatı on sekize ednası on ola ve kasapların koyun derisi âlâsı yirmi ikiye evsatı yirmiye ve ednası on sekize ve inek derisinin âlâsı on üçe ve evsatı ona ve ednası dokuza verile

Ve sağrıcılar (eyer yapımcıları) gözlene gayet eyi ola ham komıyalar kemali ile olduralar ve saraçlar dahi al sahtiyan ede akınca iri çiçek ola yüz akçe vereler ve şol eğer ki kavledip ziyade emek çekilse kavline göre ola amma başlığı şakakları ola ve iki kat ola âlâsı yetmişe evsatı altmışa ednası elliye ola ve dahi bulgari şakaklı oyanın âlâsı kırk beşe evsatı kırka ednası otuz beşe ola ve yuların gayet eyüsü iki kat ola zencürlü ola âlâsı yediye evsatı altıya ednası beşe ola

Keçeciler gözlene bir keçe beş akçeye bir vukiye yün bir akçeye ola ve siyah at çulunun uzunu on iki karış ola ve eni sekiz karış ola ve yakalu ola gayet eyüsü yirmi altı akçeye ola ve şol çul ki uzunu on karış ola eni yedi karış ola yirmi akçeye ola ve siyah at torbası gayet eyüsü beş akçeye ola evsatı dört ednası üçe ola

Ve hallaçlar gözlene yüz elli dirhem panbuğu bir akçeye atalar ve demirciler gözlene işleri kalp olmaya ve kazgancılar dahi gözlene kazganın kulpunu demirden etmeyeler bakırdan edeler kalay ve demir ve bunların emsali nesnelerden onun onbirden narh vereler ve ekseri dahi onun onbir üzerine ola

Ve nalbantlar dahi gözlene yüz eyü nalı yetmiş akçeye alıcak ikisi beşe nallana ve bazı nal var imiş ki altmışa alınur imiş anın emsali dört akçeye nallana ve himar (eşek) üç buçuk akçeye nallana ve davara ve ata mıh değirüp acıtsalar nalbant üzerine ola taallul ederlerse haklarından geline

Ve dahi bıçakçılar gözlene Dımışkî (Şam işi) deyu Frengî (Avrupa işi) işlemiyeler ve satmayalar âlâ kılıç kını altmışa evsatı elliye ednası kırka ola ziyade olmaya

Ve kuyumcular gözlene emin kimesneler olan işi sadesine dirheme bir akçe ala dökme işi ve kılıç kabzaları ve anın emsali var ise iki dirhemine bir akçe alalar ve altun yüz işinin dirhemine yüz akçe ala

Ve neccarlar (inşaatçılar) dahi gözlene uzun günde taamiyle on akçeye işleyeler gün doğarken gelüp gün batmadan gitmeyeler

Ve çanakçılar ve çömlekçiler dahi gözlene iyi işler çiğ olmaya ve tahıl pazarı yoklana buğday ve arpa ve sair hububat ne ki satulursa kesimli olmaya satanlar gözlene ki alefleri ve arpaları iri olup samanlı olmaya ve eksik tutmayalar eksik kile tutanları yoklayup haklarından gelüp ağaç başına bir akçe cerimeleri alına ve kileri damgalı ola

Ve mumcular dahi gözlene mumları gayet iyi edeler çökelü ve kırık olmayup pak ve safi yağdan ola ve sabun dahi iyi pişmiş ola kalp olmaya

Ve oduncular dahi gözlene katır yükünün uzunu üçer karış ve deve yükünün altı karış ve eşek yükünün iki buçuk karış ola eksik olmaya

Ve attarlar (aktar) dahi gözlene her ne metâ' ki satalar onun onbirden ziyadeye satmayalar ve bir baş şekere üç kattan ziyade kâğıt sarmaya ve kim şekeri eyü tam satmaya muhkem hakkından geline

Ve bezzazlar dahi gözlene kim ibrişimi eyüsüne halt etmeyeler ve arşunları eksük olmaya eğer eksik arşun tutarlarsa haklarından gelinip ağaç başına bir akçe cerime alına

Ve boyacılar dahi gözlene her ne renk ederlerse eyü edeler kalp etmeyeler ve bezi taş üzerinde döğüp zarar etmeyeler ve boyalı bezi yol üzerine asmayalar ve yol üzerine taş koyup bez döğmiyeler

Ve hamamcılar dahi hamamları pak ve temiz tutalar ve suyu mutedil ve suyu ısı ola ve tellâkları cüst ve çelâk ola ve usturaları keskin ola ve baş traş etmede kâmil kimesne zahmet çekmeye ve nâzır olan futaları pak ve temiz ola kâfire verdüğü peştemalları Müslümanlara vermeye kâfir peştemalının ayru alâmeti ola inat ederse muhkem hakkından geline

Ve dahi berberler gözlene kâfir başı traş ettiği ile Müslümanın başın traş etmeye ve kâfir yüzünü sildiği bez ile Müslüman yüzün silmeye ve ustura eyi ola

Ve tabipler dahi gözlene bimarhane (hastahane) tabiplerine göstereler imtihan edeler kabul etmediklerin men'edeler ve cerrahlar sanayiinde (işinde) kâmil olmadan kimesneye el urmıyalar

Ve değirmenciler dahi gözlene değirmende tavuk besleyüp Müslümanın ununa ve buğdayına zarar vermeye vakit bilmek için ancak bir horoz besleyeler ve unu eyi öğüteler hile ve illet etmeyeler ve kimesnenin buğdayını tebdil etmeyeler (değiştirmesinler) ve âdetten artuk hak almayalar alurlarsa haklarından geleler

Ve âlemdar ve sair ehl-i derviş düşembe (Pazartesi) ve pençişembe günü devran etmeyeler ve cevamide (camilerde) sâil taifesi (dilenciler) durup cer'etmeyeler (sadaka toplamasınlar) ve şehir içinde cüzzam taifesin yürütmeyeler

Ve bilcümle ehl-i hırfet almasında ve satılmasında muhtesip nâzır ola eksiği satanları tutup dirhemine eyice bakıla ve her kimesnenin hasılını (ürününü) görüp sermayesin ve zahmetin görüp onun onbir buçuk üzerine narh vereler ve gayet emeklü ve zahmetlü olursa onun onikiden tecavüz etmeye ve kile ve arşun tutanlar damgasız etmeyeler kâh kâh kilelerin ve arşınların ve vukiyelerin yoklıyalar ki tamamiyle alup eksik ile satmayalar

Ve dokumacılar taifesi bezi ve gayri dokudukları nesneyi eyi dokuyalar kalp et-

Yanlış ağırlık ve ölçü kullananın cezalandırılması.

meyeler ikisini tebdil ve gayr etmeyeler ve illâ muhkem haklarından geline sümmel kelâm

Manisa Mahkemesinde amel olunan Kanunname-i Sultanîden ihraç olunınuştur Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Kanunları (1299-1730)* (Ankara, 1965), s. 145-48. Dresden Kütüphanesindeki bir yazmadan çevrilen bu metnin, aynı kitapta "mealen" bir çevirisi de verilmiştir (s. 58-62).

KLÂSİK OSMANLI DÜZENİNDE "OTEL" İŞLETENLERİN SORUMLULUĞU

Kervansaraycılar

"Kervansaray işletenler emin ve güvenilir kişilerden olur. Kervansaray halkına her sabah gerekli müsaadeyi vermeden önce, yolculardan sorarak kimsenin mallarında ve elbiselerinde hırsızlık ve kayıp olmadığı belirlendikten ve araştırıldıktan sonra, kervansaray kapıları açılır. Yolcuların çıkmasına izin verilir. *Eğer* kervansaraycı bu işlemleri yaptıktan ve izin verildikten sonra, kervansaray halkından birisinin bazı şeyim gitti veya çalındı diye itiraz etmesi geçerli değildir. Kervansaray halkından birisinin kaybolduğunu söylediği için araştırma yapılır. Kusurlu görülürse, kervansaraycıya zorla ödetilir. Eğer kervansaraydan çalınan şey dışarıdan kervansaray delinmek suretiyle alınmış ise, suçlu ve zanlı olanlar tutulup hırsız bulduruluz. Çalınan şey şer'i kanunlara göre ödetilir. Eğer kervansaray içinde olanlardan bazısının dışarıda olan hırsızla işbirliği yaptığı şüpheli ise, oda oda şer'i usulle araştırılıp hırsız buldurulur. Bu şekilde de bulunmazsa ve kervansaray mahalle içinde ise, o mahallede oturanlar da araştırılıp hırsız bulunur." (s. 75)

KASAPLARIN YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Kasapların Ahvali

"Bir kimse bir şehirde kasap yazılı olsa, madem ki bunu kabul etti, kış ve yaz yeteri kadar koyun bulundurması kanun gereğidir. Elbette şehirliye güçlük çıkarmaması gereklidir. Ancak İstanbul, Edirne ve Bursa'dan başka şehirlerde kasaplık yapmakta olanlardan kendi isteği ile çekilenlerin kasaplıkta kalmaları zorlanamaz. Üç şehirden kasap yazılması için hüküm verilmesi uygun değildir." (s. 34)

"Kasaplar erkek ve dişi koyun ve keçi etini birbirine karıştırıp satmayalar. Dört mevsimde ki: 1. Mart-Nisan-Mayıs, 2. Haziran-Temmuz-Ağustos, 3. Eylül-Ekim-Kasım, 4. Aralık-Ocak-Şubat ayları için ayrı narh verilir. Bu narh üzerine her an et bulundurup keyfi fiyat istemeyeler. Semizini saklayıp, arığını kesmeyeler. İhmal ederek et bulundurmayan kasaplar ağır ceza ile cezalandırılır. Bunlar et bulunduruncaya kadar hapsedilir. Her şahsın isteğine göre et verip, küçük ve büyüklere eşit davranmalıdırlar. Eğer verilen narhtan fazla satarlarsa, kadı hükmü ile cezalandırılarak her dirhemine bir akçe alınır." (s. 88)

(Hazırlayan) Abdullah Uysal
Zanaatkârlar Kanunu - Kanunname-i Ehl-i Hıref (Ankara: Kültür ve Turizm Bak.Yay., 1982), 1000 Temel Eser Dizisi: 85.

[Kıyafetnâme. İmzasız, tarihsiz 1650 dolaylarında. İtalyanca açıklamalı. 14×8.4 cm.]

ESNAFLARIN CEZALANDIRILMALARINA 1180/1766-67 YILINDAN ÖRNEKLER

İstanbul Kadı Sicili 25

Bütün kasaplara paylaştırmadan, kendi hesabına koyun alıp satan celepler

Kasabbaşı Ali Ağa, Kasablar Kethüdası Mehmet ve kasab ustalarından dört Müslüman usta ve çeyrekçi ustalarından dört Müslüman Mahkeme-i Şer'de Yenicami çeyrekçilerinden Mustafa bin Salih'ten şikâyette bulundular. Dersaadet'e gelen koyunları her sürüsünden evvelâ ihtiyar ustalar ve kasabbaşılar marifetiyle çeşni tutulup her tarafın hisseleri verilegelub, bu Mustafa nizamımızı bozmak ve kendi celb-i menfaati için üç gün önce 200 res' (başkoyun) Rumeli tarafından gelip ve tevzie ithal olunacak koyunları, başlı başına müstakilen sahibinden iştira ve çeyrekçilere tevzi eylediğin bugün ikrar etmiş iken, işbu Mahkeme-i Şer' de inkâr eylediğinden maada cümle ustalara ve ferman-ı alişana bir vechile itaati yoktur deyu suihalini ihbar ve tedib ve inkiyad için mezbur Mustafa izzetlû Yeniçeri Ağası marifetiyle Seddülbahir kal'asına vaz' olunmak bâbında ferman-ı âlileri sudurunu istida eyledikleri iltimaslarile huzur-u âlilerine ilâm olundu bâki emr ü ferman veliülemrindir.

23 Muharrem 1180/2 Temmuz 1766 (s. 86)

Eksik gramajlı ekmek çıkaran fırıncılar

Arzuhal iden Sultan Selim kurbinde (yakınlarında) etmekçi Hüseyin, derkenar olunduğu üzere 14 gündenberu Seddülbahir kal'asında tedib olunub ve hasta ve alil olmağla, fimabad noksan işlememek üzere Etmekçiler Kethüdası Mehmet Emin ve Molla Ahmet ve Hasan Usta vs. nizam ustaları kefil olmalarile kefaletleri tescil olunub, mezburun afv ve ıtlakını (salıverilmesini) istida eyledikleri ber-ferman-ı alişan huzur-u âlilerine ilâm olundu.

7 Ramazan 1180/6 Şubat 1767 (s. 126)

Arzuhal iden Altımermer etmekçisi Hasan derkenar olunduğu üzere 73 gündenberu Boğazkesen kal'asında tedib olunduğu ve fimabad noksan işlememek üzere taahhüdünü nizam ustaları ve Kethüda badel-ihbar (bildirdikten sonra) bundan böyle noksan işlememek üzere nefsine Nişancı ustası Hasan ve Sarıger ustası Abdullah ve Bıçakçılar ustası ustayandan herbiri kefil olmalarıyla kefaletleri tescil olunmağın Hasan'ın afv ve ıtlakını istida eyledikleri ilâm olundu.

17 Ramazan 1180/16 Şubat 1767 (s. 133)

60'ıncı Cemaatin yoldaşlarından (yeniçeri) Bekir, Kadırga limanında etmekçi olup daha evvel iki defa 7 ve 15 dirhem noksanıyla ahz ve haps olundukta, eksiksiz yapacağı taahhüdü ve esnafın kefaletiyle sebil-i tahliye olunmuş iken, şimdi 20 dirhem noksanı ile ahz olundu... Boğazkesen kal'asına kalebend olunması için arz olundu.

3 Muharrem 1180/12 Haziran 1766 (s. 66)

(Yukarıdaki metinler yer yer mealen verilmiştir)

LONCA YÖNETİCİLERİNİN İZNİ OLMADAN KOYUN ALIP SATAN CELEPLER

Ma'rûz

Hâlen Kasapbaşı Ali Ağa ve Kasaplar Kethüdâsı Mehmed kulları Yeni Cami' i şerîf havlusı çârikçileri celeplerinden el-hâc Hasan ibn Mustafâ'yı meclis-i şer'-i hatîre ihzâr ve muvâcehesinde: "Mezbûr el-hâc Hasan kendi hâlinde olmayup nizâm-ı kadîme mugaayir hareketde olmağla ötedenberü kasapbaşılar ve kethüdâ ve ihtiyâr ustalar ma'rifetleriyle gelen koyunların her sürüsünden çâşni tutulup kimseneye hazer ve himâyet olunmayarak bâ-fermân-ı âlî tevzî oluna gelmiş iken mezbûr el-hâc Hasan' bir gün mukaddem Rumeli cânibinden getürdiği üç yüz re's koyunları çârikçilere tevzî edüp bu makuule mugaayir-i nizâm ve hilâf-ı fermân-ı âlî hareketi müstetbi' olup mezbûr el-hâc Hasan te'dib olunmadıkça sâ'ire sirâyet ve nizâmımızın ihlâline bâdî olur" deyü teşekkî etdüklerinde mezbûr el-hâc Hasan dahi vech-i meşrûh üzere mugaayir-i nizâm ve hilâf-ı fermân-ı âlî hareketini ikrâr ve i'tirâf etmeğin sâ'ire mûceb-i ibret içün mezbûr el-hâc Hasan Boğazkesen kal'asında izzetlü Yeniçeri Ağası ma'rifetiyle te'dîb olunmak bâbında fermân hazret-i men lehü'l-emründür.

Fî 21 Muharrem sene 80 (s. 83)

Sunuş

Şimdiki Kasapbaşı Ali Ağa ve Kasaplar Kethüdası Mehmet Kulları, Yenicami avlusu çeyrekçi celeplerinden Mustafa oğlu Hacı Hasan'ı yüce şeriat meclisine getirip ve yüzüne karşı: "Adı geçen Hacı Hasan, kendi halinde olmayıp geleneksel kurallara aykırı hareket ettiğinden, öteden beri kasapbaşılar, kethüdalar ve yaşlı ustalar aracılığıyla gelen koyunların her sürüsünden çeşni tutulup kimseden çekinilmeden ve kimseyi korumadan yüce padişah buyruğuna göre dağıtılmakta iken, adı geçen Hacı Hasan, bir gün önce, Rumeli dolaylarından getirdiği üç yüz baş koyunu çeyrekçilere dağıtmıştır. Buna benzer düzene aykırı padişah fermanına uymayan hareketleri sürekli yapmakta, adı geçen Hasan uslandırılmadıkça, bu başkalarına da geçerek düzenimizin bozulmasına neden olur" diye şikâyette bulunduklarında, adı geçen Hacı Hasan da, açıklandığı üzere kurallara aykırı ve padişah fermanına uymayan hareketini ikrar ve itiraf ettiğinden, başkalarına ibret olması için adı geçen Hacı Hasan'ın Boğazkesen Kalesi'nde değerli Yeniçeri Ağası aracılığıyla uslandırılması konusunda ferman, buyruk sahibi hazretlerinindir.

29 Haziran 1766

GEÇİMSİZ KAYIKÇININ ESNAFLIKTAN ÇIKARILMAYA KALKIŞILMASI

İstanbul Kadı Sicili-80/87 b

Ma'rûz

İstanbul'da Samatya İskelesi'nde kayıkçı esnâfından sâhib-i arzıhâl es-seyyid Mehmed Beşe bin es-seyyid Mehmed meclis-i şer'-i münîrde derûn-ı arzıhâlde isimleri mezkûr iskele-i merkuume kayıkçıları kethüdâsı Ali Ağa tarafından vekil İbrâhim Beşe ve ihtiyârlarından Halil Beşe ve Mûsâ Beşe ve Veliyüddîn Beşe ve Mehmed Beşe ve Ömer Beşe ve Halîl Otabaşı ve İbrâhîm Beşe ve Salcı İbrâhîm ve sâ'irden iki nefer kayıkçılar muvâcehelerinde:

"Ben iskele-i mezbûrede kadîm kayıkçı olup bir müddet âhar maslahatıma mübâşeret birle kayıkçılık etmeyüp şimdi kadîm san'atım olan kayıkçılık işlemek murâd eylediğimde vekîl ve hâzırûn-ı mezbûrûn: "sen fî'l-asl gemici esnâfından olup ve hâlen san'at-ı mezbûreden gediğin dahi vardur" deyü mümâna'at ve bana kayıkçılık işletmeyüp ızrâr-ı dâ'iyesinde olmalarıyla hâzırûn-ı mezbûrûnun ber vech-i muharrer hilâf-ı şer'-i şerif ve mugaayir-i nizâm hareket birle olan müdâhaleleri men' ü def' olunmak matlûbumdur" dedikde, hâzırûn-ı mezbûrûn istintâk olunduklarında:

Müdde'î-i mezbûr san'atları erbâbından olup iskele-i mezbûrede nevbeti ve yeri olup, ancak es-seyyid Mehmed lisânını hıfz eylemeyüp ba'zı nâ-hemvâr kelimât tefevvühüyle ekserisini rencîde eylemek mu'tâdı olduğını ihbâr ve iştikâ ve kayıkçılık san'atına müdâhale etmeyüp diger san'atıyla iktifâ eylemesini istid'â eylediklerinde mezbûr es-seyyid Mehmed fî-mâ-ba'd kimesneyi hilâf-ı şer'-i şerîf ızrâr ve rencîde etmemeğe ta'ahhüd ve eger hilâf-ı ta'âhhüd hareket eder ise te'dîbe râzı olmağla hâzırûn-ı mezbûrûn dahi merkuum es-seyyid Mehmed' in iskele-i mezbûrede kayıkçılık san'atını işlemesine râzılar olup bu vechile beynleri ıslâh olduğı İstanbul Mahkemesi'nden huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 28 min zî'l-hicce sene 218

Sunuş

İstanbul'da Samatya İskelesi'nde kayıkçı esnafından dilekçeci seyyit Mehmet oğlu seyyit Mehmet Peşe, aydınlık şeriat meclisinde, dilekçede adları anılan, adı geçen iskele kayıkçıları kethüdâsı Ali Ağa vekili İbrahim Beşe ve ihtiyarlarından Halil Beşe, Musa Beşe, Veliyüddin Beşe, Mehmet Beşe, Ömer Beşe, Halil Odabaşı, İbrahim Beşe, Salcı İbrahim ve başkalarından iki kayıkçı ile yüzyüze olarak:

"Ben adı geçen iskelede eski kayıkçıyım, bir süre öteki işime başlayarak kayıkçılığı bıraktım. Şimdi eski mesleğim olan kayıkçılığa dönmek istediğimde vekil ve adı geçen hazır bulunanlar: 'Sen gerçekte gemici esnafındansın ve şu anda bu sanatta gediğin de vardır' diyerek engelleyip kayıkçılık yaptırmayarak zarar vermek istediklerinden adı geçen, meclisteki kişilerin, yazılı olarak bildirildiği üzere, kutsal şeriata uymayan, göreneklere aykırı hareketle el koymalarının yasaklanıp kaldırılmasını istiyorum" dedi.

Adı geçen hazır bulunanlar sorguya çekilince, adı geçen dâvâcının sanatları erbâbından olduğunu ve iskelede nöbeti ve yeri olduğunu, ancak seyyîd Mehmet'in dilini tutamayıp birtakım yakışık almayan sözcükler ağzına alarak çoklarını incitmek alışkanlığında olduğunu bildirip şikâyet ettiler. Kayıkçılık mesleğine karışmayıp öteki mesleğiyle yetinmesini istediler. Adı geçen seyyit Mehmet, bundan böyle kimseye kutsal şeriata aykırı bir biçimde zarar vermeyeceğine, kimseyi incitmeyeceğine söz verdi ve sözüne aykırı hareket ederse uslandırma cezasına çarpılmaya razı oldu. Hazır bulunanlar da adı geçen seyyid Mehmet'in bu iskelede kayıkçılık yapmasına razı oldular. Böylece aralarının düzeldiği İstanbul Mahkemesi'nden yüce katlarına bildirildi.

14 Şubat 1809

MANAVIN KEFALETLE SALIVERİLMESİ

Ma'rûz

Mezbûr Manav İsmâ'îl der-kenâr oldığı üzere Boğazkesen kal'asında Rebîü'l-âhirin yigirmi altıncı güninden berü te'dîb oldığı fî-mâ-ba'd narh-ı rûzî üzere bey'edeceği Çukurçeşme'de Toğramacı Ali ve Taşçı Osmân ve Nakkaş Mustafâ ve İbrâhîm ihbâr u nefsine kefîl dahi olmalarıyla mezbûr İsmâ'îl'ün afv u ıtlâk buyurulmasını istid'â eyledikleri iltimâslarıyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 12 Cemâdâ'l-evvel sene 180 (s. 195)

Sunuş

Adı geçen Manav İsmail yannotta yazıldığı üzere Boğazkesen Kalesi'nde rebiülâhirin yirmi altıncı gününden beri uslandığını ve bundan böyle günlük narh üzerinden satacağını, Çukurçeşme'de Doğramacı Ali ve Taşçı Osman, Nakkaş Mustafa ve İbrahim bildirmişler ve kendisine kefil olmuşlardır. İsmail'in bağışlanıp salıverilmesini diledikleri ve rica ettikleri yüce katlarına bildirildi.

15 Kasım 1766

MESLEKÎ OLMAYAN SUÇ NEDENİYLE ESNAFLIKTAN ÇIKARILMA İSTEMİ

Ma'rûz

Mahmiyye-i İstanbul'da sağrıcı esnâfından el-hâc Alî meclis-i şer'-i hatîrde yine esnâf-ı mezbûreden Memiş bin Mustafâ mahzarında:

"Mezbûr Memiş, bir gün mukaddem kendi dükkânımda bana bıçak çeküp ve yumruk ile başıma darb ve anama ve avratıma cimâ' lafzıyla şetm ü ırzımı hetk etdi" deyü eylediği da'vâsını yine esnâf-ı mezbûreden Ahmet bin Mehmed ve Mehmed bin Mustafâ nâm kimesneler şehâdetleriyle ba'de'l-isbât esnâf-ı mezkûrenin Kethüdâları Abdulkerim ve Yiğişbaşıları Mehmed ve ustalarından Molla Ahmet ve Abdi ve Süleyman ve İbrahim ve es-seyyid Ahmed ve el-hâc Alî ve Bekir ve Abdullah ve Hüseyin meclis-i şer'-i şerîfe hâzırûn olup:

"Mezbûr Memiş kendi hâlinde olmayup şâb u emred şâgirdlerimizi ızlâl ve nush u pend olundukda bu misillü hetk-i ırz âdet-i müstemirresidür" deyü muvâcehesinde sû-i hâlini ihbâr ve te'dîben içlerinden ihrâç olunması bâbında fermân-ı âlî sudûrını istid'â eyledikleri iltimâslarıyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 7 min şevvâl sene 1179 (s. 262)

Sunuş

İstanbul ilinde sağrıcı esnafından Hacı Ali, yüce şeriat meclisinde yine bu esnaftan Mustafa oğlu Memiş'in önünde:

"Adı geçen Memiş, bir gün önce kendi dükkânında bana bıçak çekip ve yumruk ile başıma vurup, anama avradıma söverek namusuma dokundu" diye dâvâ eyledi. Yine adı geçen esnaftan Mehmet oğlu Ahmet ve Mustafa oğlu Mehmet adlı kimselerin tanıklıklarıyla ispat edildikten sonra, bu esnâfın kethüdaları Abdulkerim ve Yiğitbaşıları Mehmet ve ustalarından Molla Ahmet ve Abdî ve Süleyman ve İbrahim ve Seyyit Ahmet ve Hacı Ali ve Bekir ve Abdullah ve Hüseyin kutsal şeriat meclisinde hazır olup:

"Adı geçen Memiş, kendi halinde olmayıp genç ve yeniyetme çıraklarımızı azdırıyor. Kendisine öğüt verildiğinde bunun gibi ırza dokunucu sözler söyleyerek sövmek sürekli âdetidir" diye yüz yüze kötü durumunu bildirdiler ve uslandırmak için içlerinden atılması konusunda yüce ferman çıkarılmasını diledikleri istekleri üzerine yüce katlarına bildirildi.

19 Mart 1766

YALANCI MUMCUNUN ESNAFLIKTAN ATILMASI İSTEMİ

Ma'rûz

Mahmiyye-i İslambol'da mumcılar esnâfı kethüdâsı İbrahim ve Hüseyn ve yiğitbaşıları diğer İbrâhim, Eğri Kapuda mumcı olup, meclis-i şer'-i şerîfe ihzâr etdürdükleri Peço veled-i Hıristo nâm zimmîden:

"Kendi hâlinde olmayup müzevvir ve hilekâr olmağla ba'zılarının gediklerine "benimdür" deyü sâhib çıkup ve ba'zılarından akçe alup, "gediğüm vardur" deyü müzevvir temessükler peydâ ve irhân ve ba'dehu inkâr ve ba'zılarına iftirâ edüp esnâfımız beynine nizamımızın hilâfı ilkaa-yı fesâd etmeğle şerr ü mazarratından bir vechile emniyyetimiz olmayup, hattâ merkuum Peço yedimizde olan müte'addid i'lâmlar mantûkınca bundan akdem te'dîb içün üç def'a küreğe ve birkaç def'a zindâna vaz' olunup bir vechile te'dîb olmamağla ef'âl-i sâbıkasında musırr u mukibb olduğı ecilden bu def'a dahi hareket-i nâ-marziyesine bir tarîkıla tahammülümüz kalmamağla şerr ü mazarratı def' olunmak içün esnâf-ı mezkûreden tard u ib'âd olunmak matlûbumuzdur" deyü teşekkî ve mumcı ustalarından Osmân ve Yûsuf ve Molla Ahmed ve Ya'kuub ve Halîl ve Hasan ve Kaasım ve Süleymân ve diğer Osmân ve Hüseyin ve diğer Hüseyin ve Alî ve Eyublu Mehmed ve diğer Süleymân ve Sâlih ve Kaasımpaşalı Süleymân meclis-i şer'-i şerîfe hâzırûn olup fî'l-hakîka merkuum Peço müfsid ve müzevvir olup yed ü lisânından adem-i emniyyetlerini muvâcahesinde ihbâr ve içlerinden ihrâc olunmasını istid'â eyledikleri iltimâslarıyla huzûr-i âlilerine i'lâm olundı. Me'men-i emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-evveldür.

fî 7 Safer sene 1180 (s. 95)

Sunuş

İstanbul ilinde mumcular esnafı kethüdası İbrahim ve Hüseyin ve yiğitbaşıları öteki İbrahim, Eğrikapı'da mumcu olup kutsal şeriat meclisine getirttikleri Hıristo oğlu Peço adlı gayrımüslimden:

"Kendi halinde olmayıp fitneci ve hilecidir, kimilerinin gediklerine (iş yeri açma izni) "benimdir" diye sahip çıkmakta, kimilerinden para almakta, "gediğim vardır"diye yalan borç senetleri göstermekte ve rehine koymakta, sonra inkâr etmekte, kimilerine kara çalıp esnafımız arasına göreneklerimize aykırı fesat sokmaktadır. Kötülüğünden ve zarar vermesinden güvenliğimiz kalmamıştır. Dahası bu Peço, elimizde olan birçok ilâmlardan anlaşılacağı üzere bundan önce uslandırılmak için üç kez küreğe ve birkaç kez zindana konmuştur. Eski eylemlerinde ısrar edip direndiği için uygunsuz eylemlerine dayanacak gücümüz kalmamıştır. Kötülüğünü ve zararlarını ortadan kaldırmak için adı geçen esnaftan atılıp uzaklaştırılması dileğimizdir" diye şikâyette bulundular.

Mumcu ustalarından Osman, Yusuf, Molla Ahmet, Yakup, Halil, Hasan, Kasım, Süleyman, başka Osman, Hüseyin, başka Hüseyin, Ali, Eyuplu Ahmet, başka Süleyman, Salih ve Kasımpaşalı Süleyman, kutsal şeriat meclisinde hazır bulunup: gerçekten adı geçen Peço'nun fesatçı ve yalancı olduğunu, elinden ve dilinden rahatları kalmadığını yüzüne karşı bildirdiler ve içlerinden çıkarılmasını istediler. Durum yüce katlarına bildirildi, buyruk ve fermânın kaynağı yüce katlarıdır.

15 Temmuz 1766

EKSİK TARTAN ODUNCULARIN HAPSEDİLMELERİ

Ma'rûz

Bundan akdem Bağçekapusı'nda olan çekiler bu dâ'îleri tarafından vezn olundukda otuz vukıyye noksân gelmeğle kapucı ahz ve Ağa Kapusı'nda habsile te'dîb olunmuş iken yine bu def'a ahâlîsi iştikâsına binâen bârgir ile giden odunlardan iki hamlini ayak nâ'ibimiz dâ'îleri vezn içün Bağçekapusı kantarcısı Velî Mustafâ nâm kimesneye vezn etdürdükde yüz toksan tokuz vukıyye getürmeğle tekrâr gümrük kantarıyla vezn etdürdükde yüz yetmiş altı vukıyye olan bir çekisinden yigirmi yedi vukıyye nâkıs gelmeğle tekrâr çekiler dahi vezn olunup yigirmi yedişer vukıyye nâkıs gelüp merkuum kantarcı Velî Mustafâ yedinde olan kantarın topını tagyîr ile bu hîleyi irtikâb etdiğinden merkuum kapucı Feyzullâh ile ma'an Ağa Kapusında habs olunup lâkin bu esnâda ibâdullâhun kesret üzere odun ve kömür iştirâ edeceği vakit olmağla sâ'ire ibreten Boğazkesen kal'asına habsile te'dîb olunmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emründür.

fî 11 rebî'ü'l-âhir sene 118 (s. 155)

Sunuş

Bundan önce Bahçekapı'daki çekiler bu duacılarınca tartıldığında otuz okka eksik geldiğinden kapıcı tutuklanmış ve Ağa Kapısı'nda hapsedilerek uslandırılmıştı. Yine bu kez ahalinin şikâyeti üzerine beygirle giden odunlardan iki yükünü duacınız ayak nâibimiz tartmak için Bahçekapı kantarcısı Veli Mustafa adlı kimseye tarttırdığında yüz doksan dokuz okka getirdiğinden, yeniden gümrük kantarıyla tartıldığında yüz yetmiş altı okka olan bir çekisinden yirmi yedi okka noksan geldiğinden öteki çekiler de tartılmış ve yirmi yedişer okka eksik gelmiştir. Adı geçen kantarcı Veli Mustafa, elinde olan kantarın topunu değiştirip bu hileyi işlediğinden Kapıcı Feyzullah ile birlikte hapsolunmuştu. Ancak bu sırada halkın bolca odun ve kömür alacak olmaları göz önüne alınarak, başkalarına ibret olmak üzere Boğazkesen kalesine hapsedilerek uslandırılması konusunda buyruk ve ferman buyruk sahibi hazretinindir.

23 Temmuz 1706

Ortaçağ'da Yaşam, Aşk ve Ölüm

FATMAGÜL BERKTAY

The Waning of the Middle Ages'in yazarı Johan Huizinga, 1872'de Hollanda'da doğdu. Groningen ve sonra da Leiden Üniversitelerinde Tarih profesörlüğü yaptı. 1942'de Naziler tarafından tutuklandı ve 1945'te ölünceye dek gözetim altında tutuldu. Huizinga, asıl ününü 14. ve 15. yüzyıllarda Fransa ile Hollanda'daki yaşamı ve düşünüşü incelediği, ilk kez 1924'te yayımlanan bu kitabı (Ortaçağın Sönüşü) ile kazanmıştı. Bir tarih klâsiği olan bu eser, canlı ve sürükleyici üslûbuyla aynı zamanda bir edebiyat ürünü de sayılır.

Huizinga'nın öteki yapıtları, *Erasmus, In the Shadow of Tomorrow* (Yarının Gölgesinde) "çağımızdaki huzursuzluğun bir çözümlemesi"; ve kültürdeki oyun öğesini incelediği *Homo Ludens*'tir.

Sona ermekte olan Ortaçağ kültürünü, her türlü yazılı belge ve sanat ürününden (özellikle de Van Eyck kardeşlerin resimlerinden) yola çıkarak bütün yönleriyle inceleyen "Ortaçağın Sönüşü"nün üç tema'sını sunuyoruz.

Huizinga'ya göre TARİH, her zaman, çöküşe ve gerilemeye ilişkin sorunlardan çok, başlangıç ve doğuş sorunlarıyla ilgilenmiştir. Herhangi bir dönem incelendiğinde, hep o dönemin neye gebe olduğu araştırılır. Ortaçağ tarihinde de araştırılan, daima, modern kültürün kökenleri olmuştur; bu nedenle, Ortaçağ çoğu zaman yalnızca Rönesansa bir giriş'miş gibi gözükür. Ne ki, tıpkı doğada olduğu gibi tarihte de ölüm ile doğum aynı ölçüde dengelenmiş durumdadır ve uygarlığın iyice olgunlaşmış biçimlerinin çürüyüşü, yeni biçimlerin gelişmesi kadar heyecan verici bir görünüm sunabilir. Böylece o zamana dek yeniliğe gebeymiş gibi görünen çağ, birden kendini bir çöküş ve yokoluş dönemi olarak gösteriverir.

İşte, *The Waning of the Middle Ages* (Ortaçağ'ın Sönüşü) bu anlayış doğrultusunda, 14. ve 15. yüzyılları Ortaçağ'ın sonu olarak, bir çağın kapanış dönemi olarak ele alıyor. Huizinga'ya göre bu dönemin uygarlık ürünlerini; sanatçıların, teologların, şairlerin, vak'anüvislerin, prenslerin, devlet adamlarının yapıtlarını, sözlerini ve eylemlerini yerli yerine oturtabilmemiz için onları, yeni bir kültürün muştucuları olarak değil de, eski kültürü yetkinleştiren ve tamamlayan şeyler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Egemen olan kurum ve kavramlardan yola çıkarak Ortaçağ kültürünün bütünsel görünümünü çizer Huizinga, kitabında, artık geride kalmış gibi görünen (ama yer yer bizlere hiç de yabancı gelmeyen!) bir çağın duyuş ve düşünüşünü, hayatın neredeyse elle tutulabilir dokusunu, rengârenk freskini sunuyor.

HAYATIN ŞİDDET DOLU TINISI

500 yıl önce dünyamızda herşeyin kesin ve belirgin çizgileri vardı; keder ile neşe, ıstırap ile mutluluk arasındaki karşıtlık akla kara gibi açıktı. İnsanlar bütün deneyimleri, tıpkı çocuklarda olduğu gibi, dolaysız ve mutlak bir biçimde algılıyorlardı. Her olay, her eylem aşırı ve dinsel biçimlere bürünüyor, bir dinsel tören düzeyine çıkarılıyordu. Herşeyi kutsal bir esrar perdesi sarıyor, en basit olaylar bile binlerce formaliteyle örülüyordu. İnsan zihnine böylesine şiddetli karşıtlıklar ve etkileyici biçimler halinde yansıyan bütün bu olgular, günlük hayata bir heyecan ve tutku rengi katardı. Böylece, Ortaçağ'ın özelliği olan, ıstırap ile aşırı neşe, acımasızlık ile dinsel merhamet arasındaki o sürekli gelgit yaşanırdı.

Hastalık ile sağlık, zenginlik ile yoksulluk arasındaki karşıtlık bugünküne göre daha çarpıcı, kışın soğuğu ve karanlığı daha ürkütücüydü. Hayattaki herşey tantanalı ve acımasız bir açıklıkla cereyan ederdi: Soylular sokaktan, borazanlar eşliğinde alaylar halinde geçerler, dilenciler sefalet ve sakatlıklarını kiliselerde sergilerlerdi. Her sınıf ve tabaka, her meslek mensubu giysileriyle ayırdedilir, büyük lordlar korku ve haset uyandıracak kılıklarda dolaşırlardı. İdamlar, işkenceler, düğünler, cenazeler, eşya satışları hep çığlıklar, haykırışlar, şarkıcılar ve müzik eşliğinde, alâyişle olurdu. Âşık, sevdiği kadının renklerini giyer, erkekler mensup oldukları birliğin, hizmetkârlar da efendilerinin armasını üzerlerinde taşırlardı.

Sürekli çan sesleri, bütün diğer sesleri bastırır ve herşeyi dinginlik ve ulviyet alanına çekerdi. Günlük hayat içinde çanlar, iyi ruhlar gibiydi; bildik sesleri insanları bir an yas tutmaya, bir an sevince çağırır, başka bir an ise tehlikeyi haber verir ya da onları imana davet ederdi. Sıradan halkın manevî gıdası içinde, dinsel alayların yanısıra, idamların yarattığı zalimce heyecan ve merhamet duygusu önemli bir yer tutuyordu: Brüksel'de yakılan genç bir katilin, kendisini seyredenlere yalvarışını nakleden bir vak'anüvis, "ve sözleriyle onların kalplerini öylesine yumuşattı ki, hiç kimse gözyaşlarını tutamadı ve bu adamın ölümü en güzel idamlardan biri oldu"! demektedir. Gezginci rahiplerin günlerce süren vaazları da coşkuyla dinleniyor, bunların parayı ve lüksü yeren sözleri büyük yankı uyandırıyordu. İnsanlar paralarını, mücevherlerini, değerli neleri varsa getirip ateşe atıyorlardı. O dönemde hayatın ne denli şiddet dolu olduğunu anlamak için duyguların, gözyaşlarının, manevi değişimlerin böylesine kolay ve bol oluşunu akılda tutmak gerekir.

Ortaçağ'da partizanlık, taraf tutma en aşırı noktasına varmış durumdaydı, herkes herşeyi sonuna kadar savunurdu. Efendiye ya da kendi "partisine" gözü kapalı bağlılık, doğrunun yalnızca kendi tarafında olduğuna inanmak, "doğru" nun mutlak ve değişmez bir şey olduğunu düşünen Ortaçağ insanının belirgin özelliğiydi. Ona göre adalet, haksızlığı sonuna dek koğuşturup cezalandırmalıydı. Kökeninde pagan olan ve ilkel barbarlık toplumunun anlayışını yansıtan bu aşırı adalet isteği, Ortaçağ'ın Hıristiyan telâkkisiyle kaynaşmıştı. Kilise, bir yandan merhamet ve bağışlayıcılık vazederek bu katı adalet anlayışını yumuşatmaya çalışıyor, öte yandan ilkel cezalandırma isteğine "günah"ın dehşetini katınakla bu adalet duygusunu kışkırtıyordu. Ve şiddete yatkın, heyecanlı insanlar için günah, çoğunlukla, kendi düşmanlarının yaptığı şey anlamına geliyordu. Fanatizm de, barbarca misilleme -göze göz, dişe diş- anlayışını şiddetlendiriyordu. Suçlunun ceza görmesi gerektiğinden bir an bile şüphe

edilmiyor, halkın adalet duygusu daima en hunharca cezaları haklı görüyordu. İşkence ve idamlar büyük bir eğlence olarak kabul ediliyor, üstelik ölecek olan suçluya günah çıkarmak vb. yasaklanarak ölüm korkusu, sonsuza dek lânetlenmenin kesinliğiyle daha da arttırılıyordu. Günümüzde adalet duygusunu ve hükmünü daha ılımlı kılan her türlü düşünce, yani suçlunun sorumluluğuna ilişkin kuşkular -bireyin suçluluğunun sorumlusunun belli ölçüde toplum olduğu fikri, acı çektirmek yerine suçluyu düzeltmek fikri, ya da adlî hata işlenebileceği fikri- Ortaçağ'a tümüyle yabancıydı. Zulüm ile merhametin elele olduğu bu çağda, ya en hunharca ceza ya da toptan bağışlama vardı. Yoksullara, delilere, hastalara karşı bir yandan derin bir acıma duyuluyor, diğer yandan da onlarla zâlimce alay edilip hunharca davranılıyordu. Vak'anüvis Pierre de Fenin, bir kaç tane soyguncunun öldürülüşünü anlatırken, "halk seyrederken gülmekten katıldı, çünkü hepsi de yoksul insanlardı" demektedir.

Hayat öylesine renkli ve öylesine şiddetle doluydu ki, hem kan, hem de gül kokardı. O dönemin insanları cehennem korkusu ile en çocuksu neşe, hunharlık ile şefkat, hayattan eletek çekmenin en katı biçimiyle dünya nimetlerine en aşırı tutkunluk, nefret ile iyilik arasında sonsuz bir gel-git yaşıyorlardı.

Herkesi bir yaklaşan felâket duygusu sarmış gibidir. İnsanların hayatı müthiş bir güvensizlik içindedir. Kronikler hep cinayetleri, tecavüzleri, işkenceleri vb. aktarmaktadır. Böyle bir ortamda, insanların kendi kaderlerini ve dünyanın kaderini, birbiri ardınca gelen felâketler dizisi olarak görmelerinden doğal ne olabilir? Yaşamın fonu, tümüyle karanlıktır. Her yerde kin alevleri yükselmekte ve adaletsizlik hüküm sürmekte, kasvetli bir dünyayı Şeytan'ın karanlık kanatları örtmektedir. Ortaçağ ozanı Eustache Deschamps,[1] yaşadığı çağı öyle dile getiriyor:

Acı ve günah zamanı
Gözyaşı, haset ve çile çağı

Bezginlik ve lânetlenme zamanı
Sonuna dayanmış çöküş çağı

Herşeyi sahte olan dehşet zamanı
Yalan dolan, çalım ve kin çağı

Onursuzluk ve adaletsizlik zamanı
Yaşamı zehir eden ıstırap çağı

Huizinga, Ortaçağ'dan kalma herhangi bir kroniği, şiiri, vaazı, hatta hukuki bir belgeyi okuduğumuzda tümünden derin bir hüzün yayıldığını hissederiz diyor. Sanki bu dönem geriye şiddetten, açgözlülükten ve ölümcül nefretten başka bir şey bırakmamıştır. Ve taşkınlığın, gururun, zulmün sağladığı eğlenceden başkasını bilmemiştir. Ama unutmamak gerekir ki, 15. yüzyılda dünyayı ve hayatı uluorta övmek ayıp sayılırdı. Yalnızca ıstırabı ve üzüntüyü görmek, her yerde çöküşü ve yaklaşan sonu bulmak, kısacası içinde yaşanılan zamanı mahkûm etmek ve hor görmek modaydı. Soyluluk arasında genel bir melankoli havası yaygındı:

Her türlü sevinç yokolup gitti
Bütün yürekleri hüzün ve ıstırap fırtınası sardı

Huizinga, bu tür kötümserliğin din ile pek ilgisinin bulunmadığını, yalnızca terminolojisini dinden aldığını, temelinde umutsuzluk ve can sıkıntısının yattığını söylemektedir. Toplum ne denli ilkel olursa, hayatı bir ideal standarda uydurma ihtiyacı da o denli artar. Modern insan, çalışan insandır. Onun ideali çalışmak olmuş, yani idealin kendisi demokratikleşmiştir. Oysa aristosratik çağlarda kişi gerçek bir kültürün temsilcisi olduğunu halitavrı, kılığı, mevkii ile onurlu, bilgili, nazik bir kahraman olduğu imajını yaratarak kanıtlamak zorundaydı. İdealinin içeriği, muhayyel bir geçmişin mükemmeliyetine dönüşmüştü. Geçmişin hayali, hayatı ve onun biçimlerini soylulaştırıyor, güzellikle donatıyordu. Hayat, böylece, soylu bir oyunmuş gibi düzenlenmeye başlanıyordu. Bu sanatsal oyunun standardını tutturabilenler ise, ancak küçük bir aristokratik grup olabilirdi. Boş zaman ve zenginlik olmadan, hayata epik ya da idillik bir renk katmak olanaksızdır. Böylece, Ortaçağ'ın sonunda din-dışı kültür ideal biçimlerle bezenmiş, yaldızlanmış bir aristokratik hayat görünümündedir. Yüksek kültür, en dolaysız ifadesini seremoni ve etikette bulur. Prenslerin davranışları, en gündelik ve sıradan olanları bile, hep yarı-sembolik bir biçime ve gizemli bir havaya büründürülür. Doğum, ölüm, evlenme olayları hep alabildiğine ciddi ve yüceltilmiş formalitelerle sarıp sarmalanmış durumdadır ve bütün bu seremoniler "seyirlik" niteliktedir.. Eski dinsel (önemli ölçüde pagan) ya da büyüsel özelliklerin yerini, burada, estetik değerler almıştır. Her olay, özel ilişkiler bile, dışa dönük "temaşa" özelliği taşıyan bu formalitelere bürünmüştür, herşey "dışarıya karşı bir gösteri" niteliğindedir.

Hayatın zâlim yüzünü görünüşte bir uyum tülüyle örten bütün bu incelmiş biçimler karmaşası, Ortaçağ'da hayatı bir sanat haline getiriyordu. Bu dönemde sanatla moda da içiçedir; sanat henüz "yükseklerde" değil, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Giyim kuşam da sanatla biraradadır ve giyim, toplum düzenini daha da vurgulayıcı bir işlev yüklenmiştir. Giysilerin şaşırtıcı olağanüstü lüksü, sanatın tek başına tatmin edemediği bir estetik hevesinin ifadesi olarak görülebilir. Ortaçağ'da bütün ilişkilerin, onur-

"YAŞAM, AŞK VE ÖLÜM"

lu işlerin, davranışların, duyguların kendine göre bir üslûbu vardır. Huizinga, toplumsal bir işlevin ahlâkî değeri ne kadar yüksekse, onun ifade biçiminin de o kadar saf sanata yakın olduğunu söylemektedir. En olağanüstü güzellik biçimleri ise hayatın üç alanına, cesaret, şeref ve aşk alanlarına ayrılmış durumdadır.

HATIRLA Kİ ÖLÜM HERKESE

15. yüzyıl kroniklerini ve edebiyat eserlerini okuyan birisi, bunlarda soyluluğun ve şövalyeliğin, o çağ hakkındaki genel izlenimimizi çok aşacak biçimde yer tuttuğunu görür. Bu oransızlığın nedeni, devlette ve toplumda soyluluk ile feodalizm gerçekten en önemli unsurlar olmaktan çıktıktan çok sonra bile, zihinlerde egemen yaşam biçimleri olarak yer etmiş bulunmalarıdır. 15. yüzyılın insanı, siyasal ve toplumsal gelişmenin gerçek itici güçlerinin, savaşçı ya da saraylı soyluluğun eylemlerinin dışında aranması gerektiğini anlayamazdı. Soyluluğu en önemli toplumsal güç olarak görmeye devam ediyor ve daha aşağı sınıfların önemini tümüyle gözardı ederek soyluluğu muazzam abartıyordu.

Öyleyse onların bu anlayışı yanlış, bizimki doğru diye düşünebilirsiniz diyor Huizinga ve bu, bir çağın ruhunu anlamak için o çağın yanılsamalarını, hayallerini ve hatalarını değil de yalnızca onun gerçek ve gizli güçlerini bilmek yeterli olsaydı, kabul edilebilirdi diyerek devam ediyor: Oysa uygarlık tarihi için, bir çağın kendi kendisi hakkındaki her türlü görüşü ve kuruntusu önemli bir olgu değerindedir. 15. yüzyılda şövalyelik, dinin arlından, en önemli ahlâkî kavramdır. Ayrıca Ortaçağ'daki genel dinsel anlayışa göre, tanrı tarafından yaratılmış olan toplum katmanları sürekli ve değişmezdir. Toplum kavrayışı da dinamik değil statiktir ve kroniklerin çağlarını kavrayışı da tümüyle bu yanılsamaya dayanmaktadır. Soyluluğun çöküş sürecinde olduğunu hiç biri görmediği gibi, "üçüncü sınıf"ı da kendi içinde ayırmazlar. *Tümünü* aşağı gördükleri için, onlara yalnızca, tevazu, çalışkanlık, krala boyun eğme, toprak sahiplerinin buyruklarına gönüllü itaat gibi "erdemler" yakıştırırlar. Sönmekte olan çağın bu "ideologları" -kroniklerı yeniyi görmezlikten gelmektedirler.

Soyluluğun halka karşı iki tutumu vardır: Biri ve esas olanı, halkı hor görme ve aşağılama; diğeri ise, iyilikçilik. Aristokratik ahlâk, ezilen ve savunmasız insanlara karşı duygusal bir acıma da telkin eder. Halk ise, savaşların, sömürünün ve zulmün baskısı altında feci bir durumda yaşamaktadır:

Masumların, açlığını çekip öldükleriyle
Koca kurtlar karınlarını doyuruyorlar
her gün;
Onların yüzlerle ve binlerle yığdığı
hazineler
Buğdaydır, mısırdır, kandır,
Kemikleridir toprağı işleyen fakirlerin.
Bu yüzden Tanrıya yakarır durur ruhları,
İntikam için, kahrolması için beylerin.

Yüz Yıl Savaşları, bu durumu daha da kötüleştirir. Reformdan yana kilise büyükleri, devlet adamları, şairler halkın durumunu dile getirirler, ama halka dönük bu acıma duygusu hiç eyleme dökülmez. Hatta, reform programlarında bile yer almaz. Şövalyelik "raconu"nda da, bu halka acıma duygusunun bulunması gerekir; zaten şövalyenin görevi "zayıfları korumak" değil midir? Gene şövalyeliğin temelinde, gerçek soyluluğun erdeme dayandığı ve insanların eşitliği fikri yatar. Ancak bu iki fikir de teorik birer klişeden ibarettir ve önemleri abartılmamalıdır. Ortaçağ'da eşitlik fikri, başkaldırma ruhunun bir göstergesi değildir; kökeninde radikal reformculuk yoktur. Kilise babalarının Cicero ve Seneca'dan devraldıkları bu fikir, ahlâkî bir önermeden ibarettir. *Ölümün herkes için* olduğunu hatırlatan bir şey belki, ölümün sağladığı bir eşitlik, bir tür *memento mori*. Bu tür bir eşitlik anlayışı, aynı zamanda bu dünyadaki eşitsizliğin sorgulanmasını önleyen bir araçtır da. Gene de ezilen halk, geçmişin eşitlikçi toplumunun anılarını, bir özlem olarak belleğinde yaşatmaya devam eder. Eustache Deschamps'ın balladında, ölümün eşitleyiciliği, geçmişteki altın çağa da bir göndermedir:

Çocuklar; benim, Adem'in çocukları
Beni Tanrı yarattı,
Sizler de benim kaburgamdan ve
Havva'dan oldunuz,
O sizin ananızdı.
Öyleyse nasıl olur da biriniz köylü[2]
Öbürünüzse soylu der kendine?
Aynı deri hepinizin üzerinde.
Demek ki erdemdir yalnızca kaynağı
soyluluğun,
Köylülüğünse kötülük.

Çamurdan yaratırken Tanrı,
Ben ölümlü, zayıf, biçare adamı
Ve benden de Havvayı,
Çırılçıplaktık biz.
Ama bize ilham verdi ruhumuz,
Ondan sonra hep aç-susuz kaldık.
Çalıştık, acı çektik, eziyetler içinde
kıvrandı çocuklarımız
Günahlarımız yüzünden hep, doğururken
Acı çeker kadınlarımız.
Nereden gelir öyleyse bu aşağılayıcı
köylü damgası?
Hepimizin üzerindeki deri aynı!

Yüce krallar, kontlar, dükler
Halkın efendileri, egemenleri
Doğduklarında ne vardı üzerlerinde?
Hep aynı kirli deri değil mi?
Öyleyse prens, yoksulları hor görmeden
önce,
HATIRLA Kİ ÖLÜM HERKESE...

KAHRAMANLIK VE AŞK DÜŞÜ

Ortaçağ düşüncesine damgasını vuran, Hıristiyanlıktır. Aynı şekilde, daha sınırlı bir alanda, sarayda ya da şatolarda yaşayanların düşüncesine de şövalyelik anlayışı damgasını vurur. Laik yaşamın yüceltilmiş bir biçimi olarak şövalyelik, etik bir ideal görünümündeki estetik bir ideal olarak tanımlanabilir. Temelini, kahramanlığa dönük bir duyarlık ve romantik bir duygusallık oluşturur. Öte yandan, Ortaçağ'da, soylu yaşamın ideal biçimlerinin dinsel düşünceden bağımsız olması da mümkün değildir; bu nedenle dine bağlılık ve erdem, şövalyenin yaşamının özü olmak zorundadır. Ne ki, şövalyelik bu ahlâkî işlevini hiçbir zaman yerine getiremez, dünyevî kökeni onu hep "aşağılara" çeker. Zaten kronikler bile şövalyelikten çok açgözlülükten, zulümden, çıkarcılıktan, hilekârlıktan sözederler, ama bir yandan da şövalyeliği göklere çıkartmaktan geri kalmazlar.

Saf ve güzel bir yaşam özleminin ürünü olan şövalyelik ideali, yüzyıllar boyunca hem bir enerji kaynağı, hem de şiddete ve çıkara dayanan bir dünyanın üzerine örtülen bir tül oldu. Huizinga, şövalyeliğin şefkat, sadakat, adalet gibi dinsel unsurlarını tümüyle yüzeysel saymanın haksızlık olacağını söylemektedir. Üstelik şefkat, fedakarlık ve sadakat yalnızca dinsel değil, aynı zamanda erotik duygulardır. Şövalye ile "hanım"ı (*"lady"*si) ya da aşkın hizmetindeki kahraman motifi, erotik fantazinin değişmez başlatıcısıdır: Kendini feda etme, cesaretini gösterme,

Sağda, "Ya aşk ya ölüm!" 15. yüzyıldan resimli bir Flaman tören kalkanı (British Library Board).
En sağda, 12. yüzyıldan itibaren feodal saraylardaki eğlenceler inceleşmiş, troubadour*'lar ortaya çıkmıştır. (Heidelberg'teki bir 13. yüzyıl el yazmasından.)*

tehlikeye atılma, güçlü olma ve aşk için ıstırap çekme arzularına dönüşmüş cinsel güdü! Erkek yalnızca ıstırap çekmekle sınırlı kalmak istemeyecek, arzusunun nesnesini tehlikeden ya da acı çekmekten kurtarmak isteyecektir. İşte bu noktada, başlangıçtaki motife daha şiddetli bir uyarıcı eklenir: Başlıca özelliği, tehlikeye düşmüş bekareti korumak haline gelir; başka bir deyişle, rakibi safdışı etmek!

Edebiyatın doyuramadığı çağın romantik muhayyilesi, daha etkileyici ifade biçimleri arıyordu. İşte soyluların spor gösterileri, turnuvalar, mızrak döğüşleri biraz da bu amaca hizmet etmekteydi. Sportif mücadeleler her zaman güçlü bir dramatik ve erotik unsur içeriyor, hatta daha sonraki dönemlerin dram sanatının yerini tutuyordu. Bu erotik unsur, en fazla, turnuvalara katılan şövalyenin "hanım"ının giysilerinden birini kendi üzerinde taşımasında belirginleşir. Ortaçağ romanslarından *Perceforest*'de, bir turnuvayı seyretmekte olan hanımların, üstlerindekileri teker teker çıkarıp yarışan şövalyelere atmaları nakledilir. Öyle ki, mücadelenin sonunda hanımların başlarında ve üst kısımlarında fazla bir şey kalmamış olur! *Des trois Chevaliers et del Chainse* (Üç Şövalye ile Gömlek hakkında) adlı şiirde ise, bu motif olanca canlılığıyla işlenir: Çok eliaçık, ama savaşmaktan pek hoşlanmayan bir aristokratın karısı, kendisine aşk uğruna hizmet eden üç şövalyeye, kocasının düzenleyeceği turnuvada aralarından birinin giymesi için gömleğini gönderir. Ancak, gömleği giyen şövalye içine zırh giymeyecektir. Birinci ve ikinci şövalyeler özür dileyerek reddederken, yoksul olan üçüncüsü gece gömlek kollarında olduğu halde yatar, ertesi gün de turnuvaya bu gömleği giymiş ve zırhlanmamış olarak çıkar. Kötü bir şekilde yaralanır, kanlı gömlek paramparça olur. Olağanüstü cesareti nedeniyle ödül ona verilir, "hanım"ı da ona kalbini sunar. Ama şövalyenin de bir isteği vardır. Kanlı gömleği kadına geri yollayarak son geceki ziyafette onu giymesini ister. Kadın, gerçekten gömleği törende giyer. Orada bulunanların çoğunluğu kadını ayıplar, kocası yerin dibine geçer, ve ozan da sorar: sevgililerden hangisi diğeri için daha büyük fedakarlığa katlanmıştı dersiniz?

Ortaçağ'ın savaş sporları, Eski Yunan ya da modern çağdaki atletizm sporundan daha karmaşık ve daha az doğal olması yönünden farklıdır. Yarışmaya gurur, aşk ve sanat gibi öğeler de karışır. Formaliteler, süsler ve gösterişle yüklü olan bu mücadeleler, yalnızca edebiyatın tatmin edemeyeceği kadar güçlü romantik ihtiyaçların dile getirilmesine hizmet ederler. Aristokratlar işe gizem ve melankoli örtüsü örtmeye bayılırlardı. Şövalye tanınmamalıydı. Ona, "Beyaz Şövalye", "Meçhul Şövalye" adı verilirdi, ya da Lancelot'un veya Palamedes'in arınasını taşırdı. Gözyaşı Çeşmesi Örgütü şövalyelerinin kalkanları beyaz, eflâtun ve siyah olur, üzerlerinde de beyaz gözyaşları bulunurdu; Şarlman'ın Ağacı Örgütü'nün şövalyelerinin kalkanı ise, siyah ve eflâtundu, üzerinde de altın rengi gözyaşları vardı. Kral René, kızı Margaret'in İngiltere'ye gidişi şerefine yapılan törende baştan aşağı siyahlar giyinmişti, atının koşumları, mızrağının tahtası bile gene aynı renkti.

Cesaret, şeref ve sadakat idealleri turnuvaların dışında, şövalyelik örgütlerinde de bir diğer ifade aracına kavuşuyordu. Turnuvalar, şövalyelik törenleri gibi bunlar da eski pagan âyinlerinden kaynaklanır. Çeşitli örgütler, bizzat şövalyeliğin *(knighthood)* değişik biçimleri, şövalyelik ise, girişin bir tür eriştirme töreniyle yapıldığı "kardeşlik birliği"dir (*brotherhood*). Bu örgüte üyelik, "kardeşler" arasındaki biricik ve kutsal bağdır. Her örgütün bir yemini vardır. Şövalyeliğin kökeninin ilkel uygarlıkta olduğunu ortaya koyan bu yemin, onun bütün barbar karakterini açığa vurur. Bunlarda, bir kez daha şövalyelik idealinin altında yatan çilecilik ile erotizmin bir karışımını buluruz. Tour Landry Şövalyesi, kızları için yazdığı İlginç Ögütler Kitabı'nda, kendi gençliğinde Poitou ve diğer yerler-

"YAŞAM, AŞK VE ÖLÜM"

de rastladığı soylu erkek ve kadınların oluşturduğu garip bir tarikatten sözetmektedir. Bunlar, kendilerine "Galois" ve "Galoise" diyorlardı ve "çok vahşi kuralları" vardı. Yazın kürkler içinde dolaşıyor ve ocağı yakıyorlar, kışın ise kürksüz ince bir ceketten başka hiç bir şey giymiyorlardı. Yılın en soğuk zamanında ocağın önünü, yapraklarını dökmeyen ağaçların dallarıyla kapatıyorlar ve incecik yatak örtüleri kullanıyorlardı. Birçoğunun soğuktan ölmüş olması pek şaşırtıcı olmasa gerek! Bir Galois kadınının kocası, evine konuk gelen Galois erkeğine evini ve karısını teslim etmek zorundaydı. Huizinga bunun, ilkel toplumun bir kalıntısı olduğunu ve yazarın, aşkı çileci heyecanla yüceltmek şeklinde bu garip sapkınlığı abartmış olsa bile, kendi kafasından uydurmuş olmasının mümkün olmadığını söylemektedir.

Ortaçağ'ın sonlarında, şövalyelik kültürünün biçimlerinden biri olarak, yemin de artık ölmeye yüz tutmuştur. Ve herşeyden nasibini alarak iyice doygunlaşmış bir aristokrasi, kendi idealiyle alay eder duruma gelmiştir: Kendi kahramanlık düşünü fantazya, sanat ve zenginliğin bütün kaynaklarıyla bezedikten sonra, kendi kendine, gene de hayatın pek o kadar güzel olmadığını düşünmekte - ve gülümsemektedir.

KALIPLARA SOKULMUŞ AŞK

12. yüzyılda, trubadur denilen gezginci şarkıcılar, tatmin edilmemiş arzuyu şiirsel aşk anlayışının merkezine yerleştirdiklerinde, uygarlık tarihinde önemli bir değişiklik oldu. Antik çağlarda da aşkın ıstırapları terennüm edilmişti, ama Antikite aşkı, yalnızca bir mutluluk beklentisi ya da acıklı bir son olarak algılamıştı. Buna karşılık, saray aşkı arzuyu esas tema haline getirerek aşk anlayışına olumsuz bir ton katar: Yeni şiirsel ideal, tensel aşkla bütün ilişkiyi koparmaksızın, her türlü ahlâkî emeli kucaklayacak bir biçim alır. Aşk artık, bütün ahlâkî ve kültürel biçimlerin mükemmelleştiği bir fidelik haline gelir. Saraylı âşık, aşkından ötürü, arınmış ve erdemlidir. Manevî unsur giderek daha fazla egemen olmaya başlar ve nihayet Dante ile arkadaşlarının *dolce stil nuovo*'sunda ("güzel yeni üslûp") dinsel ve kutsal bir ruh durumu yaratmaya dek varır. Saray aşkının yapay sistemi kısa zamanda terkedilir ve erotik şiirin yeni biçimleri ortaya çıkar.

Ancak, erotik kültürün Fransa'daki evrimi daha karmaşık olmuş, saray aşkı anlayışı o kadar çabuk terkedilmemiştir. Sistem ortadan kalkınakla birlikte, biçimin yeni bir içeriğe kavuşturulduğu Fransa' da erotik düşüncede çığır açan *Roman de la Rose* olmuştur. 1240'dan önce Guillaume de Lorris tarafından başlatılıp 1280'den önce Jean Chopinel tarafından bitirilen ve en az iki yüzyıl büyük bir etki yaratan bu eser, sönmekte olan Ortaçağ' ın aristokratik aşk anlayışını yansıtır.

Aşkın formelleştirilmesi, daha önce törensel ve kahramanca ifade biçimlerini gördüğümüz, hayatın güzelleştirilmesi idealinin en üst düzeyde gerçekleşmesidir. Güzellik, gurur ve güçten daha fazla, aşkta bulunur. Aşkın formelleştirilmesi, ayrıca, hayattaki vahşet unsuru ne kadar fazlaysa o kadar artan bir sosyal ihtiyaçtır. Tutkunun aşırı şiddeti, aşkın bir âyin düzeyine yükseltilmesini gerektirir. Barbarlıktan, ancak, şiddetli duyguları dizginleyecek bir biçimler ve kurallar sistemi oluşturulduğu zaman kaçınılabilir. Aşağı sınıfların vahşiliği ve serbestliği her zaman Kilise tarafından şiddetle, ama hiçbir zaman yeterince etkili olmaksızın, bastırılmıştı. Aristokrasi ise, kendine özgü ayrı bir kültüre sahip olduğu için dinsel kurallarla pek bağlı değildi. Edebiyat, moda, hitap ve konuşma biçimleri vb. aristokrasi için erotik yaşamı düzenleme ve inceltme araçları yerine geçiyordu. Gerçekten bir işe yaramasalar bile, en azından, onurlu bir saray aşk hayatı görüntüsü yaratmaya hizmet ettikleri açıktır. Çünkü gerçekte, yüksek sınıfların cinsel yaşamı şaşırtıcı derecede kaba olmaya devam etmiştir.

Ortaçağ'ın erotik anlayışında birbirinin karşıtı iki akım vardır: Geleneklerde ve edebiyatta kendini gösteren, sefihlik diyebileceğimiz şey ile aşırı formalizm ya da iffetlilik taslama. Bu ikisinin yanyana olması, cinsel ilişkilerde en utanmazca davranışları gösterenler ile saray aşkı idealini yüceltenlerin aynı kişiler olması, ikiyüzlülüğün yansıması mıdır? Huizinga'ya göre bu, daha ziyade, saray geleneğinin yanısıra ilkel erotik biçimlerin gücünü her zaman koruyagelmiş olmasının göstergesidir. Bütün bir düğün kültürü, uzak bir geçmişin mirası sayılabilir. İlkel kültürde cinsel ilişki ve evlilik, tek bir kutsal ve gizemli ritüelin parçalarıdır. Sonradan Kilise, evliliğin kutsal ve gizemli yönünü kendine alıkoyup bir ritüelin tamamlayıcı unsurlarını halk geleneğine bırakır. Ve burada, kutsallığından arınmış olsa bile bütün eski töreler olanca canlılıklarıyla yaşamaya ve dallanıp budaklanmaya devam ederler. Ne Katolik disiplini, ne Püriten Reformu, 17. yüzyıla dek zifaf yatağının yarı-açık niteliğini ortadan kaldırabilmiştir. (Bizdeki, "gerdek gecesi" ile ilgili bütün töreleri hatırlayalım!)

Müstehcen sembollerin, işaretlerin,lâstikli lâfların vb. eski gizli mezheplerin, artık oyun ve eğlenceye dönüşmüş kalıntıları olduğunu da unutmamalıyız. Din ile cinsellik de her zaman içiçedir; cinsel temalar kolayca dinsel allegoriler biçimini almakta, günah çıkarma ve kutsamaya ilişkin terimler müstehcen anlamda kullanılmakta, bol bol müstehcen kelime oyunları yapılmaktadır (örneğin, *saint*-aziz- ile okunuşu aynı olan *seins* -göğüs-, bunların en yaygınlarından biridir). Bütün bunlar, sanki Kilise'nin koparmış olduğu, cinsel olanla kutsal olanın bağını yeniden kurma ihtiyacının bir ifadesidir...

ROMAN DE LA ROSE[3]

Temel erotik temasının tutkulu niteliği ile saray aşkının incelikli sistemini birleştiren *Roman de la Rose*, çağın erotik anlatım ihtiyacını tatmin etmiştir. Metinde, hem saray aşkı anlayışı, hem de en gözüpek cinsel kinizm vardır. Bakirelik mahkûm edilir ve Doğa'nın yasalarına uymak gerektiği savunulur. Görüldüğü gibi erotik şiirin merkezine, bir kez daha, cinsel motif oturtulmuş, ama sembolizm ve gizemlilikle donanarak kutsal bir kılığa bürünmüştür. Huizinga, Hıristiyan idealine bundan daha cesur ve bilinçli bir meydan okumayı düşünmenin zor olduğunu söylemektedir. Aşk düşü, tutkulu olduğunca artistik bir biçime de kavuşmuş durumdadır. Ve bütün allegori zenginliğiyle, Ortaçağ muhayyilesinin ihtiyaçlarını karşılamaktadır.

EROTİK BİÇİMLERİN GERÇEK HAYATLA İLİŞKİSİ

Edebiyat bize bir çağın erotik düşünce biçimlerini sunmaktadır ama, bunları toplumsal yaşamın işlevsel unsurları olarak da zihnimizde canlandırmaya çalışmalıyız. O zamanların aristokratik sohbetlerinde, bütün bir âşıkâne kavramlar ve de-

yişler sistemi egemendi. Daha sonraki çağların yitirdiği ne çok aşk işareti ve sembolü vardı! *Aşk* tanrısının çevresi, *Roman de la Rose*'un tuhaf mitolojisi ile sarılıydı. Giysilerde renk, çiçek ve mücevher sembolizmi gizli anlamlar ortaya döker, saray sohbetlerinde "aşk ahlâkı" tartışmaları büyük yer tutardı. Aşka ilişkin sorunlar belirli kurallar içinde tartısılırdı.

Ne var ki, gerçek hayatta nişanlanma, evlenme gibi konularda aşkın lâfı bile edilmezdi. Burada ne saray aşkının ince biçimlerine ne de *Roman de la Rose*'daki açık kinizme rastlayabilirdiniz. Evlilik, işbilir soylu aileler arasındaki bir sözleşmeden ibaretti. Dolayısıyla da saray aşkı anlayışının hiçbir zaman gerçek hayat tarafından sınanması mümkün olmadı. Bu anlayış, aristokratik sohbetlerin konusu olabilir, edebî bir eğlence ya da hoş bir oyun zevki verebilirdi, ama işte o kadar! Gerçek hayatın sürekli yalanladığı aşk idealinin, bu haliyle, içsel olarak sahte bir biçim dışında hayata uygulanması mümkün değildi. Din, olanca gücüyle, aşkın dünyayı mahveden lânet olduğunu yayıyordu. Piçler, kardeşin kardeşe kastetmesi, doğmadan öldürülen çocuklar, bunca nefret ve zehirin kaynağı başka nedir diye haykırıyordu din adamları. Kadınlar da bu koroya katılıyordu: Bütün aşk oyunları erkeklerin icadıdır; idealist bir biçime büründüğünde bile, erotik kültür, baştan aşağı erkek egoizmiyle doludur; evliliğe, kadına ve onun zayıflığına yönelik o sonu gelmez hareketlerin nedeni, bu egoizmi maskelemek ihtiyacından başka ne olabilir? Christine de Pisan[4], bütün bu kadın düşmanı kepazeliklere verilecek tek bir cevabın yeterli olduğunu savunur: Kitapları yazanlar, kadınlar değildir!

Gerçekten de, Ortaçağ edebiyatında kadınlara ilişkin pek az gerçek acıma, aşkın kadın açısından taşıdığı tehlikeler ve ıstırap için pek az ilgi vardır. Acıma, şövalyenin bâkireyi kurtarması imgesinde klişeleşmiş ve yapay bir biçim alır. *Quinze Joyes de Mariage* (Evliliğin Onbeş Zevki) kitabının yazarı, kadınların bütün hatalarıyla alay ettikten sonra, çektikleri acıları da anlatacağına söz verir. Ama sözünü tuttuğunu bilen yoktur!

Uygarlık her zaman aşk idealini düşlerle sarıp sarmalamak, yüceltmek ve inceltmek, böylece zâlim gerçeği unutmak ihtiyacını duymuştur. Maskeledikleri hayatın bütün kabalığı onları yalanlasa da, sadık şövalyenin ya da âşık çobanın törensel ve incelikli oyunu, saray allegorilerinin incelmiş imgeleri hiçbir zaman çekiciliklerini ve ahlâkî değerlerinin tümünü yitirmemişlerdir.

Ortaçağın sonunda, aristokratik kibarlık idealine gene aristokratik bir tepki olarak pastoral biçimler modası gelişti. Şövalye aşkının karmaşık formalizminden bıkan soylular, bu sefer de kır hayatını övmeye başladılar. Oysa bu sırada kentli

"İdeal Evlilik"- Jean Mansel'in elyazması bir yapıtından: Les Epoux (Bibliotheque Nationale, Paris).

zenginler, soyluluğu taklit etmekle meşguldüler. Şövalyelik oyununun sahteliği artık gözlerden gizlenemez, oynayanların kendisini bile sıkar bir duruma gelince, başka bir ideal, basitlik ve sükûnet ideali moda oldu. İnsanlar, çobanın saf ve doğal yaşamının zevklerini, gerçekte olmasa bile zarif bir oyun olarak taklit etmeye yöneldiler. Böylece köylü, bir ideal tip haline geldi. Doğaya duyulan bu yeni heves, sahici bir gerçeklik duygusu, hatta çalışmaya karşı samimi bir hayranlık anlamına bile gelmiyordu. Yalnızca, kibar tavırları çiçeklerle süslemek, Lancelot ve Guinevere'cilik yerine çobancılık oynamaktan ibaret kalıyordu. Sadık çoban, sadık şövalyenin kardeşi gibidir. Sonuç olarak saray aşkının başka bir mizansene aktarılması, şövalyeliği tamamlayan bir unsur olunca da, yeni bir maske ortaya çıkmış olur. Herkes peynir, elma, soğan, kara ekmek yiyip pınar suyu içmek ve bir oduncunun özgür ve tasasız hayatını yaşamak için can atıyordu, ama aristokrasinin hayatının buna benzer hiçbir yanı yoktu. Üstelik, idealin sahteliği, maskenin ardından biraz fazla sırıtıyordu!

ÖLÜM DANSI

Hiçbir çağ, Ortaçağ'ın sonları kadar ölüm fikrini vurgulamamıştır. Hayat, hiç sonu gelmeyen *memento mori* (ölümü hatırla!) çınlamasıyla doludur. Daha önceki çağlarda da din, sürekli ölüm fikrini işlemişti, ama onun sesini yalnızca, dünyadan elini eteğini çekmiş olanlar duyuyordu. 13. yüzyıldan itibaren ise, dilenci tarikatları bu çınlamayı bütün dünyaya yaydılar. 15. yüzyıla doğru, bu ürkünç düşünceyi insanların zihnine daha iyi kazıyabilmek için yeni bir araç ortaya çıktı: yaygın tahta baskılar. Geniş kalabalıklara hitap eden iki ifade aracı, vaazlar ile tahta baskılar, ölümü basit, ve çarpıcı bir ilkel imge olarak sunuyorlardı. Bu canlı imge, sanki yalnızca bir tek düşünceyi, herşeyin geçici olduğu düşüncesini somutlamaktadır. Ortaçağ insanı, ölümün bu yönünden başka bir şeyi görmüyor gibidir.

Dünyevî mutluluğun geçiciliği fikrinin anlatıma kavuşmasında üç ayrı motif ayırdedilebilir. Birincisi, "bütün o şanlı şerefli kişiler şimdi nerede" sorusunda billûrlaşır; ikincisi, insan bedeninin çürüyüşünün korkunç görüntüsü, üçüncüsü ise ölüm dansıdır: Her yaştan ve her konumdan insanı acımasızca çekip alan ölüm!

Diğer iki motifle karşılaştırıldığında, birincisi, zarif ve hüzünlü bir iççekişten başka bir şey değildir:

Nerede şimdi o görkemin ey Babilon,
Zâlim Nebukadnezzar,
Güçlü Darius, ünü dillere destan Kirus
nerede?
Neredeler dersiniz Regulus, Romulus
ya da Remus?
Geçmiş günlerin gülü nedir bir isimden
başka?
İsimler kalır bize yalnızca...

Ama bu, hayatın geçiciliği fikri, ölümün yarattığı şiddetli korkuyu ifade etmeye yetmez ve Ortaçağ ruhu aradığı çarpıcı görüntüyü "çürüyen ceset" imajında bulur. Bütün kaba gerçekliği içinde verilen bu dehşet verici çıplak ceset görüntülerini 16. yüzyıla dek mezarların başucuna koymak adetti. Bir adım ötesini, ya-

"YAŞAM, AŞK VE ÖLÜM"

ni çürüyen cesedin toprağa karışıp üzerinde çiçekler açacağını görmeyen çağın muhayyilesi, bu ürkünç görüntülerle tatmin oluyordu.

1400'lere doğru ölüm fikri, sanat ve edebiyatta hayali ve fantastik bir biçime bürünür. İlkel ölüm korkusuna yeni ve canlı bir dehşet unsuru eklenir: Ölüm dansı (*danse macabre*). Ölüm dansı fikri, ilkönce Fransız edebiyatında 13. yüzyıldan itibaren görülen bir motifle başlar; üç genç aristokrat ansızın, kendilerine geçmişte yaşadıkları görkemli hayatı anlatıp onları bekleyen feci sonu hatırlatan üç ölüyle karşılaşırlar. Resim ve heykel sanatı kısa zamanda bu temayı devraldı, minyatürler ve tahta baskılar da her yere yayılmasını sağladı. Üç ölü ile üç yaşayan adamın karşılaşması, cesedin çürümesinin dehşetiyle ölüm dansını birleştirir. Ölüm dansı, hem resimlerin konusu olmuş, hem de sahnelenmiştir. Canlıları çekip götürmek için 10 kez sahneye gelen dansçı, başlangıçta, ölümün kendisini değil, bir cesedi temsil ediyordu: Yaşayan insanın, bir adım sonra alacağı şekli! Danseden kişi, gelecekteki şekli içinde yaşayan insanın kendisi, kendi kendisinin korkunç bir kopyasıdır. Bu dehşet verici görüntü, bütün izleyicilere, "bak işte, ben sen'im" demektedir. Cesedin, Holbein'in tasvir ettiği gibi bir iskelete dönüşmesi uzun yıllar sonradır. Böylece, tek tek ölülerin yerini Ölüm almış olur.

Ölüm dansı, bir yandan izleyicilere dünyevî olan herşeyin geçiciliğini hatırlatırken, bir yandan da Ortaçağ'ın anladığı anlamda toplumsal eşitlik fikrini yayar: Her konumdan insanı yokoluşta eşitleyen Ölüm! Ve bu ölüm imgesi, şefkat ya da acıma ve avutma gibi duyguları bağrında taşımaz. Sevilenleri yitirme korkusunu değil, kişinin kendi ölümünden duyduğu korkuyu dile getirir. Ortaçağ ruhu, "ıstırabın tanrısal derinliğini" bilmez, ya da yalnızca İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ilgili olarak bilir. Edebiyatın yarattığı egemen düşünce, ölüm konusunda da gene iki aşırı uç arasında gidip gelir: Ya her türlü dünyevî sevincin ve zevkin kısalığına ağıt yakmak, ya da ruhun kurtuluşu gerekleştiği için bayram yapmak! Bu ikisi arasında kalan bütün o duygular karmaşası, acıma, özlem, avutma ifade edilmeden kalır ve ölüm imgesinin çarpıcı dehşetinden erir gider. Yaşayan duygular, iskeletler ve solucan tasvirleri arasında donup katılaşır.

Zaten, Huizinga'ya göre, Ortaçağ her türlü düşünceye somut bir biçim verme merakındadır. Böylece imajlarda somutlaşan düşünce katılaşır ve kişinin gördüğü doğrudan inanç olur. Canlı bir muhayyilenin, çocuksu idealizmin ve güçlü duyguların egemenliğindeki zihinler, görsel olarak algılayabildikleri her kavramın gerçekliğine kolayca inanırlar. Bir düşünce isimlendirildiği ve bir biçime kavuşturulduğu anda, doğruluğu da onaylanmış demektir. Her özel durum için yapılan herhangi bir açıklama öylesine çabuk kabul görür, ve sonra da zihinde hiçbir direnme ile karşılaşmaksızın öylesine kök salar ki, yanlış yargılara varmaktan kaçınmak mümkün değil gibidir.

Eleştiri ruhundan böylesine yoksun bir çağın zihniyeti, inanılmaz derecede yapay ve zayıf bir görünüm sunmaktadır. Olayların karmaşıklığını gözardı etme "yeti" si gerçekten şaşırtıcıdır. Bir tek örnek üzerinden derhal genellemelere gidiliverir. Savrukluk, sunuları sorgulamadan kolayca inanma, bir fikri mantıkî sonucuna götürmede sebatsızlık ve, tutarsızlık Ortaçağ muhakemesinin ortak özellikleridir. Bu zihinler için her durumun ya da olayın bir tek açıklaması vardır; bu da, isteğe göre, en genel, en dolaysız ya da en kaba olanıdır. İnsanlar her tartışmada, önemini keyiflerince abarttıkları bir kaç yön dışındaki bütün yönleri görmezlikten gelirler. Dolayısıyla, Ortaçağ insanının zihninde bir olgunun algılanması, daima, tıpkı güçlü ve basit çizgileri ve son derece belirgin konturları ile ilkel bir tahta baskısı gibidir...

Huizinga'nın, Ortaçağ'ın son demlerini gerçek bir derinlikle anlattığı ve temalarından ancak birkaç tanesini aktarabildiğim kitabını okurken bir yandan da hüzün duymamak mümkün değil. Huizinga, 15. yüzyılda artık yerini başka şeylere bırakmakta olan olguları ve düşünce özelliklerini inceliyor. Oysa, Türkiye'de bizler, zulüm ile gözüyaşlı merhametin elele olduğu hayatımızın "şiddet dolu tınısı"yla; tanıdığı her kadının "namus" undan kendisini sorumlu tutup "rakibi saf dışı" etmeye hazır erkeklerimizin şövalyece aşk anlayışıyla; gittikçe ağdalaşan arabesk zevkimizin renk kattığı özel yaşamımızın, magazinlerde ortaya dökülen "seyirlik" niteliğiyle; rütbe, hiyerarşi ve seremoni merakımızla; bir aşırıdan diğerine savrulan ruhumuzun, "doğru"nun yalnızca kendi "tarafında" olduğuna inanma eğilimiyle; ve nihayet, genellemelere yatkın, sunuları sorgulamamaya alışmış zihnimizin eleştirel düşünceye uzaklığıyla... sanki hâlâ "Ortaçağ'ın Sönüşü" nü yaşar gibiyiz!

---

[1]Huizinga, "yapay bir ozan ve iyice vasat bir zekâ" dediği Deschamps'ın, tam da bu nedenle zamanının genel eğilimlerini sadık bir biçimde yansıttığını söylemektedir.

[2]*Vilein, villein, villain* gibi şekillerde yazılabilen kelime, Avrupa Ortaçağ'ında orijinal olarak köylü, toprağa bağlı köylü, serf ya da yerine göre serfin bir türü anlamlarına geliyordu. Kelimenin, "kötü adam", "haydut", "suçlu" anlamlarını kazanması, feodal aristokrasinin köylülüğe bakış tarzının bir yansıması ve ürünüdür. Yukarıdaki şiirin yazıldığı tarihte, bu anlam çiftleşmesi artık gerçekleşmiştir ve ozan, "villain" kelimesinin geçtiği her yerde bu çift anlam üzerinde kelime oyunu yapmaktadır.

[3]300'den fazla elyazması bulunan *Roman de la Rose* (Gül'ün Romanı), 13. yüzyılda yazılmıştır. 21.000 dizelik bu eserin ilk 4000 dizesi Guillaume de Lorris'indir. Metinde, bir genç kızın baştan çıkarılması anlatılır. Kız, Tomurcuk Gül olarak sembolize edilir; bu Gül, sarayı simgeleyen bir Bahçenin ortasındadır. Aktörlerin çoğu, sevilen kadının zihninin çeşitli eğilimlerini temsil eder. Örneğin *Bel Accueil* [Hüsnü Kabul], kızı âşıkane yönelten eğilimdir. Bahçenin dışında ise, saray hayatında olmadığı farzedilen kötülük, açgözlülük, haset vb. tasvir edilir.

Efendisi *Deduit* (Zevk) olan âşık, *Amor* (Aşk)'un oklarıyla yaralanmış olarak Bahçeye girer. *Bel Accueil* onu Gül'e götürür. *Male Bouche* (İftira) ve *Honte* (Utanç) âşıka engel olurlar. *Kıskançlık, Bel Accueil*'i kuleye hapseder. Oykünün sonu konusunda rivayet muhteliftir; önceki versiyonlarda, aşık önüne çıkan engelleri altediyor gibi görünse bile, sonunda saray aşkının katı kuralları emeline nail olmasını önler. Jean de Meun'ün 1280'de yazdığı versiyonda ise, âşık Gülü ele geçirir. Jean de Meun, *Venüs, Doğa* ve *Dehâ*'nın ağzından en cesur tensel haz savunusunu yapar.

[4]14. yüzyılda yaşamış ve 15 yaşından önce evlenip 25 yaşında dul kalarak üç çocuğunu kalemiyle geçindirmek için zorlu bir mücadele vermiş olan Christine de Pisan, hem ilk kadın "yazar", hem de ilk feministlerden sayılır. *La cité Dames* adlı eserinde, kadınların erdemlerini ortaya koyan öyküleri toplamıştır. *Les Livres des Trois Vertus* ise, toplumun farklı katmanlarından kadınların görevlerine ilişkin eğitici bir kitaptır. Ayrıca, *Roman de la Rose*'a, özellikle J. de Meun'ün versiyonundaki açık kadın düşmanlığına cesur eleştiriler yöneltiği şiirler çok ünlüdür. (Burada yeri gelmişken, C. de Pisan'ın, Sibel Özbudun'un "Niçin Feminizm Değil" adlı broşüründe iddia ettiği gibi *Roman de la Rose*'un yazarı olmadığını belirtelim).

Şâire Leylâ Saz Hanım

Yûşa Tepesi

ALİ NEYZÎ

Anneannem Feride Hanım sofranın başında otururdu. Sanırım sofrasının başında otururdu desem daha yerinde olacak. Tüm köşk halkını, günde iki kez, sofrasında bir araya getirmek, anneannemin yarattığı bir töreydi. Elinde kepçesi, önüne uzatılan her tabağa, yiyecek kişiye uygun ölçüde yemek koymağa dikkat eder, sofrasına topladığı herkesin yemekten gönlünce pay almasına özen gösterirdi. Önceden izin alınmadan Feride hanımın sofrasına katılmamak akla bile gelmezdi.

Yemek dağıtırken, Feride hanım bir ara, yanına dönüp "Eh, Damat bey, bu yaz Yûşa Tepe'ye çıksak mı, ne dersiniz?" diye sorunca, sofranın en dibinde oturan biz çocukların nefesi kesilirdi. Ailece geziye çıkılması, yaz aylarının en önemli eğlencesiydi. Hele Yûşa Tepe gibi uzak bir yere gidilecekse tüm gün ve gece başımıza buyruk kalacağız demekti. Böyle gezilerde köşkün erken yatma kuralı da biz çocuklara uygulanmazdı. Herkese o denli iş düşerdi ki, dadılar bile peşimizden koşmaktan vazgeçerlerdi. Önce "Aman kalabalık olmasın" denilirdi ama misafir davetinin önü alınamaz, mutlaka kalabalık bir grup oluşurdu. Böylece kalabalık arasında, büyüklerin rakı sofrasına sokulup, içki değil ama, herhalde mezelerden atıştırmak olasılığı doğardı bizlere.

Yûşa Tepe'ye son gidişimizde, ya beş ya da altı yaşındaydım. Aradan yarım yüzyıl geçti. Tepe'nin Beykoz taraflarında olduğundan başka bir şey anımsamıyorum. Umarım girişken bir inşaatçı, o güzelim tepeye, bir (S.S.K.lı çalışanlar kooperatifi) oturtmamıştır. Belki "Askerî Bölge" içinde kalmıştır da sözüm ona "imar" olmaktan kurtulmuştur. Dedim ya, o günlerden beri çıkmadım Yûşa Tepe'ye.

"Damat bey" diye çağrılan babam, araya başka söz karışmasına vakit bırakmadan "Yerinde olur efendim" diyerek kayınvalidesinin görüşünü destekler ve ardından "Uygun bir tarihi şimdiden tesbit etmek lâzım, değil mi?" diye yanıt verirdi. Babamın bu önerisi enistemin söze katılmasına kapı açardı. Nedeni basit. Herkes bilirdi ki, hava koşulları konusunda köşkün en bilgili kişisi, anneannemin ikinci damadı Doktor Bey'di. Belleği öylesine güçlüydü ki "Efendim, bin üç yüz sekizde, Berdûl-acüz (o dönemdeki adıyla kocakarı soğuğu anlamına gelen sayılı bir fırtına) gününden iki gece evvel bastırmıştı "İstanbul'u" veya "1320'nin Eyyam-ı bahur'u (en sıcak yaz günleri) nasıl da kasıp kavurmuştu" deyince herkes onun bu açıklamalarını onaylamak zorunda kalırdı.

Yelek cebinden, meşin kaplı "kalenderiye"sini çıkaran Doktor bey, önce yaz aylarında, mehtabın ondördünün hangi gecelere düştüğünü saptardı. Ardından o günlere rastlayan sayılı bir fırtınanın olup olmadığı araştırılırdı. Ağustos mehtabı fazla sıcak yapabilir, buna rağmen Temmuz mehtabında ise yağmur olasılığı vardır, denilirdi. Bu tartışma biraz sürerdi. Çocukluğumda hava koşullarını önemsemenin Osmanlı İstanbullusuna özgü olduğunu sanırdım. Yıllar sonra bir süre İngiltere'de yaşadım. Hava koşullarını önemsemenin daha çok bir İmparatorluk alışkanlığı olduğu kanısına varmıştım. Ya da yaşlanmış bir imparatorluk halkının alışkanlığı demek daha doğru olacak. Alaycı bir dostum "Şu hava konusu da olmasa, İngilizlerle konuşacak lâf bulamazsın" derdi. Dilleri ve dinleri başka da olsa, yaşam koşulları birbirini andıran topluluklarda sanırım benzer sosyal alışkanlıklar oluşuyor.

Günü saptanan gezi için gerekli araçların seçimi ve bağlantıların yapılması görevini babam üstlenirdi. O dö-

YÛŞA TEPESİ

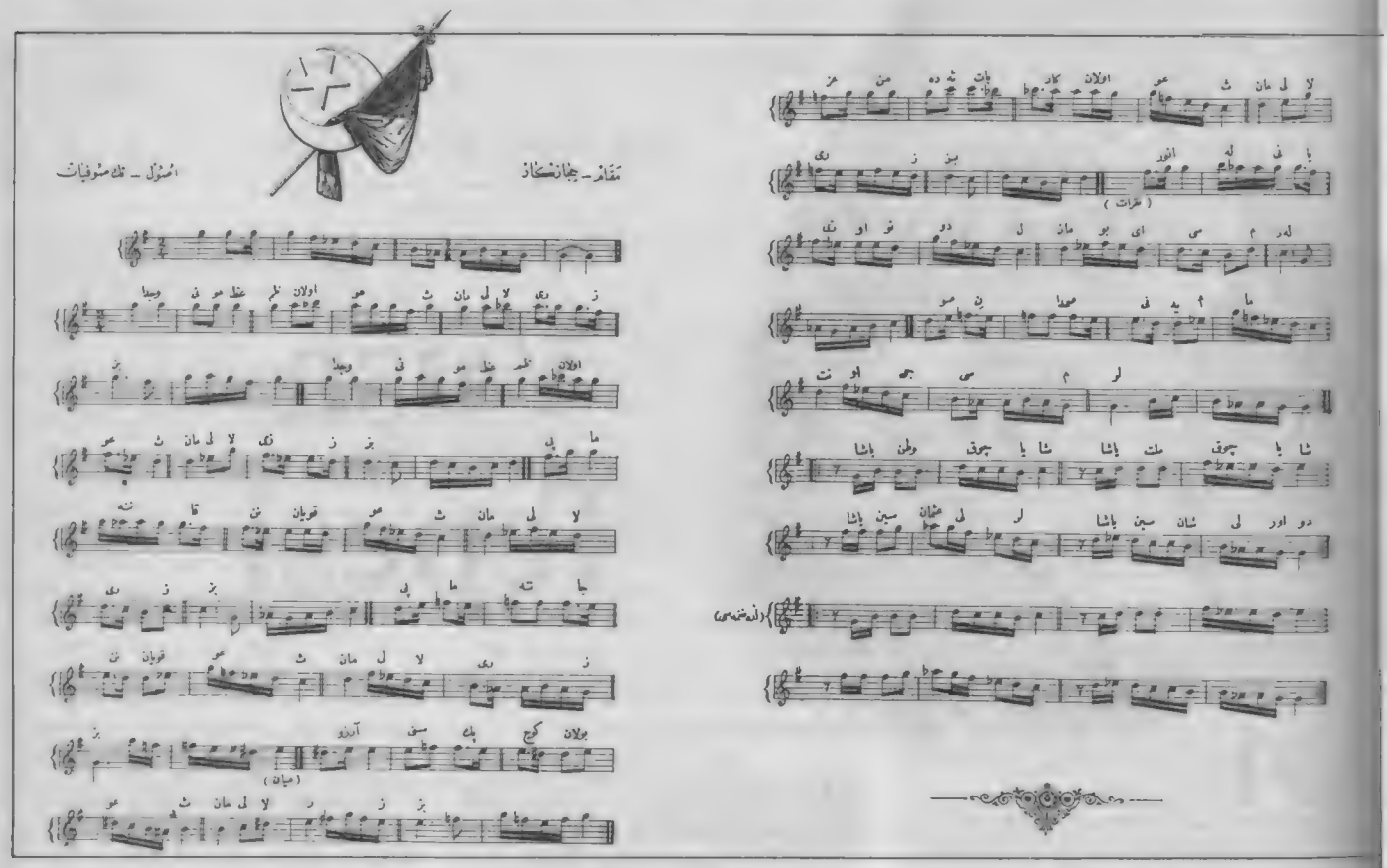

Üstte: Leylâ Hanımın Hürriyetin İlânından hemen sonra bestelediği "Millî Şarkı", altta; Leylâ Hanımın Birinci Dünya Savaşı yıllarında günlük basında tefrika edilen anı ve anlatısının yakınlarda kitaplaştırılmış hali.

nemde, 930'lu yıllarda, Kızıltoprak'tan Yûşa Tepe'ye, kalabalık bir grubun götürülüp getirilmesi çok yönlü bir düzenleme gerektirirdi. Günümüzde dolmuş motoru olarak çalışan tekneler, o yıllarda Galata köprüsüne bağlı dururlardı. Babam onları teker teker "teftiş" ederdi. "Motoru sağlam olmalı, bizi yarı yolda bırakmasın. Oturacak yerleri ve kabini temiz olmalı, hanımlar sinirlenmesin. Kaptan ağır başlı adam olmalı, patırtı çıkaracak deli-fişek genç adama güven olmaz. Ailece gezilecek, küçükler de katılacak, teknenin miço ve yamaklarının da söz dinler, saygılı çocuklar olmalarına dikkat etmeli."

Leylâ Hanımefendi geziye katılmayı "kabul etmişlerse" başka önlemlerin de alınması gerekirdi. Anneannemin annesi, Leylâ Hanımefendi geziye yalnız katılmazdı. Mutlaka saz arkadaşlarını da yanında isterdi. En azından udî İbrahim Efendi ile kemanî İsmail Efendi ve "kendileri serbest ise" hanende Hikmet hanım da geziye davet olunurlardı. Bu durum, kiralanacak motorun arkasının mutlaka geniş olmasını gerektirirdi. "Öyle ya, hem sofra kurulacak, hem de saz takımının yerleşeceği kadar yer bulunacak" Leylâ hanımefendi'nin çalmaktan hoşlandığı "erganun"un da geziye götürülmesi ayrı bir sorun yaratırdı.

Çocukluğumda bu müzik aletini ufak bir piyano sanmıştım. Armonium da denilen bu âlet ufak bir "org" imiş. Leylâ hanımefendi pedallarına basarak hava geçişini ayarlar ve istediği yarım ya da çeyrek notaları elde edermiş. Bu nedenle köşkte genellikle "erganun" diye anılan bu âleti piyanodan üstün tutarmış. Boyutları ufak bir yemek masasını aşmamakla birlikte bu çalgı hem ağırdı hem de nazik. Köşkten Kadıköy rıhtımına taşınacak, orada motora yerleştirilecek, sonra Boğaz sahilinde tekrar karaya indirilecek ve tepeye çıkarılacak! Sağlam yapılı, çam yarması denilen iki ya

Vicdanı muazzam olan Osmanlılarız biz
Peymânına kanın koyan Osmanlılarız biz
Arzusunu pek güç bulan Osmanlılarız biz
Azminde sebatkâr olan Osmanlılarız biz

Nakarat

Enver'le Niyazi unutulmaz bu isimler
Sun samadaniye emanet o cisimler

Osmanlılığın şanı hamiyyetle sadakat
Zîynet bize min ba'd musavatla uhuvvet
İkram-ı mükâfat ise icra-yı adalet
Hürriyetin ilânı bize tac-ı saadet

Eyzan

Birçoklarını mahv u harab eyledi amma
Korkutmadı Osmanlıları mahbes-i menfâ
Milyonlara vicdanımızı satmadık aslâ
Düşmanlara namusumuzu etmedik ihdâ

Eyzan

Güftesi — Beste
Fehime Nüzhet hanımın — Leyla hanımın

Makam: Hicazkâr
Usul : Tek sofyan

Zellic matbaası — 11 Ağustos 1324 (24 Ağustos 1908)

da üç "sırık-hamalının" tüm geziye katılması demekti bu. Tabiî, bu adamların da "helâl süt emmiş, eli yüzü düzgün" kişiler olmasına dikkat edilmeliydi.

Anneannem, kızları, damatları, torunları derken ailece on iki kişilik bir grup oluşuveriyordu. Leylâ hanımefendi ile saz arkadaşları, geziye katılacak akraba ve misafirler, hizmet edecek evlâtlık kızlar ve kalfa kadınlar ile sırık hamalları da eklenince sayımız kolayca otuz kişiyi aşıyordu. Bunca kalabalığı hep birlikte, vaktinde köşkten alıp Kadıköy rıhtımına ulaştırmak için en azından dört ya da beş çek-çek arabası ile bir tane de üstü açık yük arabası tutulmuş olmalıydı. Öğleden sonra saat üç sularında köşkten çıkılır, ertesi sabah saat beşe doğru Kadıköy rıhtımına dönülürdü. Bu nedenle aynı arabaların sabahın ayazında bizi rıhtımda beklemesi gerekirdi. Demek ki gezi on iki ya da on dört saat sürermiş.

Otuz kişinin sabaha kadar ağırlanması, motorun baş tarafına, kaptan ve diğer çalışanlar için ikinci bir sofra kurulması, çocuklara su ya da şerbet, büyüklere ise çeşitli içkilerin sunulması, yerine getirilmesi gereken görevlerdendi. Yaz sıcağında buz bulunması her zaman sorun yaratırdı. Birkaç gün önceden Kadıköy çarşısına varılıp buz kalıplarının ısmarlanması, ardından bunların motora yüklenip yüklenmediğinin kontrol edilmesi gerekirdi. Buz alınmadan yola çıkılırsa Boğaz'da iskelelerden buz almağa çalışmak hem geziyi aksatır, hem de çoğunlukla buzsuz kalınmasına yol açardı. Buz kalıplarının kırılıp ufalanması görevi de bir miçoya yüklenirdi. Yine de kalıpların hepsi birden kırılmamalı. En az bir kalıbın gece yarısına kadar bütün saklanmasına dikkat edilmeli ki sabaha karşı bile kadehlere buz konulabilsin.

Gezi gününden iki gün önce anneannem alışverişe çıkar ve o geceden başlayarak bahçedeki mutfağın lâmbası, bizler yola düzülene kadar sönmezdi. Patlıcan ve biber dolmaları "dinlenmeliydi." Pirincin harcına mutlaka beyaz çam fıstığı ile siyah kuş üzümü katılmalıydı. Kebaplar şişe dizilmiş, hazır olmalı, üzerleri kekiklenmeli, etlerin aralarına soğan, biber ve domates dilimleri geçirilmiş olmalıydı. Üç ya da dört tepsi börek tepsisi fırına verilirdi. Kıymalı, peynirli, sade ve hatta reçelli börek bile yapılırdı. Mutfaktaki döküm sobanın fırını yeterli görülmez ve birkaç börek tepsisi Kızıltoprak'taki çarşı fırınına yollanırdı. Bu işin zamanlaması da önemliydi. Öylesine ayarlanmalı ki, geçen arabalardan biri sıcak börek tepsilerini çarşı fırınından alıp motora getirebilmeli.

Erik, elma, armut gibi ufak meyveler önce yıkanır, kurulanır, sonra tülbentlere sarılarak ufak sepetlere yerleştirilirdi. Buzu bol bulursa, zamanını ayarlayıp tülbentlerin üzerine buz parçaları atan ve sofraya soğutulmuş meyveler sunan kalfa kadın, gezinin sonunda özel bir bahşişi "hak edeceğini" bilirdi. Gezi süresi on dört saati aşmasa bile, gezi için yapılması gereken ve tümünü burada anlatamadı-

Erganun'u çalan Leylâ Hanımefendi solundaki bey Udî İbrahim Efendi, sağındaki Hanende Hikmet hanım, beyaz elbiseli hanım ise, komşulardan İhsane hanım.

ğım hazırlıklar en azından üç gün sürerdi. Böylece biz çocuklar için gezi öncesinden "bayram" başlamış olurdu. Herkes üzerine düşen görevle uğraşmak zorunda kaldığından kimse bizimle ilgilenemezdi ve alabildiğine özgür kalırdık.

Nerdeyse gezi kadar eğlenceli olurdu, biz çocuklar için, bu gezi öncesi hazırlık günleri. Yıkanmış erik sepetini ya da dinlenmeğe bırakılmış kadayıf tepsisini bulmak ve üzerinden hırsızlama atıştırmak tadına doyulmaz bir işti. Böyle davranacağımız önceden bilindiğinden, tatlı tepsileri özenle değişik yerlere saklanırdı. Bu kez onları köşkün içinde aramak ayrı bir yarış konusu olurdu. Arada anneannem söylenir "Yahu ne aceleniz var, gezide hepsi sizin olacak" derdi. Onu kızdırmamağa çok dikkat ederdik. Genelde bu köşe-kapmacadan eğlendiğini sezinlerdik. Evlâtlık kızların sakladığı şeyleri bizim bulmamız, bulduğumuz anlaşılınca yerlerinin değiştirilmesi, derken bizim yeni baştan aramağa çıkışımız, aslında eğlendirirdi anneannemi.

Ancak, hakikaten kızacak olursa, felâket! En büyük tehlike! "Çocuklar geziye katılmayacak" diye bir kararı ancak anneannem verebilir ve uygulayabilirdi. Bizi uslu tutmak için, gezi gününe daha bir ay kala bu uyarı kullanılınağa başlanırdı. Tabiî anneannemin ağzından böyle sözler çıkmazdı. Etraftakiler, dadılar, evlatlıklar "Hanımefendi duymasın, yoksa sizi geziye götürmez" dediler mi, bizde hemen yelkenler suya inerdi. Aslında Feride hanımın bizleri içtenlikle sevdiğini bilirdik. Torunlarını geride bırakmayacağına da emindik. Yine de, çocukluk işte, bu uyarı yapılınca, korkmadan edemezdik.

Annem kurgulu gramofonu ile bir bölüm plâğını mutlaka yanına alırdı. Saz vardı, ama nihayet çalanların da dinlenmesi gerekirdi. Yemek yenilirken müziğin gramofonla sürdürülmesi de doğaldı. Gramofon iğneleri hep sorun yaratırdı. O dönemde, üç ya da dört plâk çalındıktan sonra iğnenin değiştirilmesi gerekirdi. Böyle yapılmazsa hem ses cızırtılı çıkar hem de plâk çizilirdi. Bir kez, nasılsa yemek tabağına düşen çelik iğneyi çocuklardan biri yutmuş, ya da yuttuğunu sanmış ve tüm gezinin tadını kaçırmıştı. Bu nedenle annem iğneleri teneke, küçük bir kırmızı kutuda tutar ve kendi el çantasında saklardı. Bizler gramofona yaklaştırılmazdık. Çok yalvarırsak, en fazla, gramofonun kurgu kolunu çevirebilirdik.

Yûşa Tepe'ye çıkmamızla ilgili olarak unutamadığım bir anım da, Leylâ hanımefendinin tepeye taşınması olayıdır. Motorda, Kız Kulesi'nden Beykoz'a kadar saz faslı sürmüş, gün batımına doğru tepenin altına varılmıştı. Bu süre içinde tabiî rakı sofrası kurularak "demlenilmiş" ve birçok şarkılar okunmuştu. Sahilden tepeye dar patikalardan çıkılıyordu. Araba yolu yoktu. Zaten araba da bulunmazdı bu sahilde, Leylâ hanımefendinin motorda kalması ise tüm ailenin tepeye çıkmaktan vazgeçmesini gerektirirdi. Sanırım babam, hamallara hatırı sayılır bahşişler vaad etti. İki adam önce erganunu sırtlayıp tepeye çıkardılar. Sonra da hasır koltuğunda oturan yaşlı hanımefendiyi yükleniverdiler.

Anneannemin annesi o günlerde herhalde seksen yaşına varmıştı. Kısa boylu, ufak tefek bir hanımdı. Elleri, ayakları hep minik ve incecikti. Buna karşın kızacak olursa oturduğu yerde dikleşir ve birden dev boyutlara ulaşırdı. Bunca yıldır, oturduğu köşede kendine saygı duyurtmasını böylesine bilen bir kişiye daha rastlamadım. Evimde asılı resmini gören Batılı dostlar, hep, "Kraliçe Viktorya'yı andırıyor" derler. Hammalların havalandırdığı hasır koltukta, korkmak şöyle dursun, çam yarması adamların bile saygısını kazanarak tepeye taşındı Leylâ Hanımefendi. Gün ışıyana kadar da kendini doğanın güzelliklerine kaptırıp kesintisiz erganun çalmış. Ben çocuktum. Çimenlere serilen bir kilimin üstünde uyuya kalmışım. Babam kucağında taşımış beni tepeden aşağı. Sonraları hep düşümde gördüm:

Leylâ Hanımefendi, tepeyi saran beyaz bir buluta oturmuş, ay batar güneş doğarken, yaşından ve çevresindekilerden arınmış, erganunun pedallarına basa basa, müziğiyle doğayı eşleştirmekte.

Hayali cihan değer!

Doç. Dr. PARS ESİN

ET Mİ, YOKSA BALIK MI?

Aristophanes'e Bakılırsa...

Komedia, daha doğrusu "komoidia" "komos şarkısı" ya da "komos alayında söylenen şarkı" anlamına gelir. Etimolojisi *tragedia*'nınkinden daha açıktır,* çünkü "komos" nedir, onu bilmekteyiz. Aristoteles, "Komedia, phallos şarkılarını söyleyenlerden doğdu" diyor. Phallos erkek cinsel organıdır, ama aynı zamanda verimlilik ve bereket simgesidir. Öyleyse komedia, verimlilik ve bereket şarkılarını söyleyenlerden ileri gelmektedir demek, yanlış olmaz.

Üstelik "komos" Attika'nın şehir ve özellikle köylerinde yapılan bir alayın adıdır. Dionysos bayramlarında halk bol şarap içtikten sonra, tuhaf kılıklarla sokaklarda dolaşır, başta flüt çalan bir adamın arkasından, alay halinde açık saçık türküler söyleyerek, kaba ve müstehcen hareketlerle çılgınca oynayarak, yolda ona buna sataşıp şehrin ya da köyün ileri gelenlerini tiye alarak yürürdü. Bu gelenek Avrupa ve Amerika'nın karnaval alaylarında bugün de yaşar. "Komos"a dönersek, burada Attika komedyasının en önemli iki unsurunu buluruz ki bunlar koro ve hicivdir.

İşte koroyu da,hicvi de kullanan Yunan komedi yazarı genellikle köy kökenliydi; zevkleri yalnızca Attika'lı çiftçilerin zevkini yansıtmakla kalmıyordu, komedileri de yiyecek ve içeceklerin tasvirleriyle dolu oluyordu. Aristophanes'e gelince, Atinalı yani şehir kökenli olduğu bilinmekle beraber, yazdıklarından köy ve çiftçi hayatını yücelttiği ortaya çıkıyor. Köy geleneği, çiftçi âdetleri (iyi olsun kötü olsun) oyunlarında yapsıtılmıştır. İ.Ö. V. ilâ IV. yüzyıl arasında yaşamış olan Aristophanes, oynanış sırasıyla ilk eseri olan (İ.Ö. 425) "Akharnai'lılar" adlı komedisinde bizi kömürcü-çiftçi Dikaiopolis'le tanıştırır.

Sahne, Pryx'da Atina vatandaşlarının toplantı yerini gösterir. Şafak sökmektedir, toplantıya daha kimse gelmemiştir. Dikaiopolis tek başına bekler. Hemşehrilerinden yana yakıla şikâyete koyulur. Tam o sırada içeriye Amphitheos adlı birisi girer. Atinalılara barışı sağlamaya söz verir, fakat meclis onu dalavereci diye dışarı attırır, sonra yabancı elçileri kabule başlar. Oturum sona erince Dikaiopolis Amphitheos'u bulup, ondan otuz yıllık bir barış satın alır. Kendisi ve ailesi için elde ettiği bu barışın şerefine şenlikler düzenler. Kır tanrısı Dionysos şerefine yaptığı alay, komedianın kaynağı sayılan "komos" alaylarından biridir.

Sahnelenen oyunda açlık da vardır; Peloponnessos savaşları Atina halkını etkilemiş olmalıdır. Dikaiopolis içeri bağırır: "Çocuklar, kızlar hâlâ anlamadınız mı? Ne yapıyorsunuz orada? Tavşanı kaynatın, gerektiği kadar çevirerek kızartın, çekin ateşten, çabuk!"

Demek ki önce haşlamak, sonra kızartmak! Bu işlem bugünün ahçısına feci gelebilir; çünkü kızartmada ilke, etin özsuyunu kendi içinde yoğunlaştırarak muhafazaya dayanır. Oysa haşlama işleminde özsuyun usul usul ortama, yani haşlama suyuna yedirilmesi söz konusudur. Başka bir deyişle et kızartılıp kebap edilmeden önce haşlanırsa, kızartmanın sağladığı yarar yok olur, çünkü özsu kaynatma suyuna karışmıştır. Gelgelelim, bu çifte pişirmenin altında yatan nedeni Arkhestratos'ta bulmak mümkün. Gerçekten halkların çoğu kanlı et yemeyi iğrenç bulur; bu yüzden de geleneklerine bağlı köylüler kanlı et yemekten çekinirler. İşte bu önyargıya karşı savaş açan Arkhestratos şu tarifi verir: "Tavşanı pişirip yemeğe hazırlamada birçok yol vardır, ama en iyi yöntem şudur: önce kızartın, hâlâ hafif kanlıyken şişten çıkartın, üzerine tuz serpip acıkmış misafirlerinize eti sunun. Etten sızan kanlara burun kıvırmayın; aksine eti bekletmeden hemen yiyin. Bana göre tavşan pişirmeye ilişkin bütün öteki yöntemler saçmadır." Ne var ki, Arkhestratos'un sadeliğe dönüş sadedinde ileri sürdükleri, aslında incelmiş bir saflığa ya da rafine bir ilkelliğe dönüş an-

lamındadır; çünkü, biliyoruz ki, ateşte kızartmaya göre haşlama pişirmenin evriminde ileri bir adımdır. Athenaeus'a bakılırsa, "Homeros sığırları kurban ettiğinde etin özsuyuna önem vermiyordu; onun için ne etin ne de beynin özsuyu önemliydi. O kadar ilkeldi ki barsaklara varıncaya değin kızartıyordu." Demek ki, eski Yunanlılar için kızartma ya da aynı anlama gelmek üzere ızgara, barbarlara özgü bir yöntemdi. (Bu arada belirtelim ki, kullandığımız ızgara sözcüğü, eski Yunanlıların "eskhara" sözcüğünden gelmedir.)

Birçok anti-demokratik yazar gibi Platon da kendi ülkesinin yozlaşmasının nedenini, başka şeyler meyanında, yeme ve içmedeki lüzumsuz lükste bulup, *Devlet*'inin vatandaşlarına, çekiciliklerinin ayrıntılarını verdiği, daha erkekçe bir rejime dönüşü salık vermektedir: "Tabiî onların tuz, zeytin, peynir gibi katıkları da olacak. Soğan, lahana gibi köy yemekleri de pişirecekler. Önlerine incir, nohut, bakla gibi çeşitli çerezler de koyacağız. Bir yandan mersin yemişi ile palamudu küle gömecekler, bir yandan da azar azar içecekler." Bu ilkel düzen Aristophanes'in tasvibine ulaşmayacaktır. Çünkü onun oyunları kekik kokuları, nar gibi kızarmış güvercinler, Atina'nın kuzeyindeki Kopais gölünün ünlü yılan balıkları, peynirli çörekler, susamlı ekmeklerle doludur.

"Barış" adlı eserinde savaşa giden askerin, azığından kurtulup erişmek istediği yiyeceklere de değinilir: "Aman ne sevinç, mığferden, peynir ve soğandan kurtulmak! Sevdiğim şey harbetmek değil, ateş başına çöküp dostlarla yarışırcasına kafayı çekmektir; yazın topraktan söktüğüm kütükleri, odunlarımın en kurusunu yakıp bir yandan nohut kızartmak, palamut taneleri pişirmek, bir yandan da, karım hamamdayken, beslemeyi becermektir." Bunlar da yetmez, "Evden de ardıç kuşu ile iki ispinoz getirsinler. Bizde kesik süt suyu ile dört parça tavşan olacak..." Tavşansız öğünün geçiştirilmiş bir öğün olacağı da ileri sürülebilir. Çünkü süt domuzu ile tavşan eski Yunan ve Roma'da en beğenilen etlerdendi. Çok daha sonraları, Roma İmparatorluğu'nun doruk

Küçük bir balık ızgarası

döneminde ünlü Roma'lı hicivci Martialis şöyle diyecektir: "Ardıç eğer kuşlar arasında ilk sırayı alıyorsa, tavşan da dört ayaklılar arasında aynı yerdedir."

MUTFAK SANATI

Eski Yunan yazınında mutfak sanatına ilişkin değinmeler ve tasvirlerin ötesinde, tıpkı günümüzdeki gibi, mutfak sanatında uzmanlaşmış kitapların da olduğunu biliyoruz. Üstelik bu kitapları doğa bilimleriyle, tarımla, perhiz yöntemleriyle ve tıpla uğraşan kitaplardan ayrı tutmak gerekir. Demek ki, sorun sadece bir beslenme sorunu değildir. Ne yazık ki, mutfak sanatı diyebileceğimiz ve dilimize "şikemperverlik" deyimiyle çevirebileceğimiz gastronomi ile ilgili hiçbir eski Yunan kaynağı bütünlüğüyle elimize ulaşmamıştır. Platon'un sözünü ettiği Mithaikos, bizim için sadece bir isim olmaktan öteye gitmez. Arkhytas, balık konusunda uzman Taranto'lu Hegesippos, her ikisi de Sirakusa kökenli Heraklides'ler de aynı konumdadır. "Tanrılara sunulabilecek kadar leziz" ımığrı balığı pilâkisi pişirmesini bilen Sakız adalı Nereos, bir tür sebzeli et kavurmasını icad eden Lamprias, taze kan, tuz ve unla yapılan bir tür çöreği akıl eden Aphtonitas da bu meyanda sayılabilir. Gelgelelim, bu gibilerin bazı yemek tariflerini, bu tariflerin yanısıra bazı özlü sözleri de toparlayıp İ.S. III. yüzyılda *Deipnosophistes* (Sofistlerin Şöleni) adıyla yayınlanan Mısır kökenli gezginci Athenaeus eliyle zamanımıza ulaşmıştır. Perikles döneminde yaşayan Arkhestratos aracılığıyla da bazı tarifleri öğrenmek mümkün olmaktadır. Sicilya'da Gela şehrinde doğan Arkhestratos bir ahçı olmaktan çok gezginci ve meraklı bir şikemperverdir. Eskilerden Hesiodos gibi, özdeyişlere önem veren şairleri taklid edip tiye alan bir nazire yazıp deneyimlerini yansıtmıştır.

BALIKLARA GELİNCE...

Şimdi bunlar ne diyor, onlara bakalım.

"Ton balığı: geniş ve kutsal Samos (Sisam) adasında pek iri, adına *orkinos* denen ton balığından bulacaksın; fiyatı ne olursa olsun hemen satın al. Bizans'ta, Sicilya denizinin ünlü adasında da bu balık enfes olur; Kefalù ve Tyndaris kıyılarının beslediği tonlar da en iyilerin arasındadır. Ama bir gün İtalya'nın ünlü şehri Hippona'ya gidersen eğer, oranın yerlileri olan, etrafı denizle çevrili Brutii'lerin ton balıkları bütün ötekilerin iyisidir, bunların eşi menendi yoktur. Bizim

kıyılara gelenler, eğer yollarını şaşırıp bu ülkeden bize gelmişlerse, fırtınalı ve engin bir denizi geçmiş olduklarından, avlandıklarında artık iyi sayılmazlar. Bu balığın kuyruğuna yakın kısmı pek övülür."

"*Yazılı orkinos* ya da dişi ton balığı özellikle Bizans'ta bulunur. Bunlardan birinin kuyruk kısmını alın, kuşbaşı doğrayın ve iyice kızartın, üzerine tuz ekmeyin, iyice zeytinyağladıktan sonra çok tuzlu salamuraya koyun; eğer bu balığı sossuz yemek isterseniz, bu tanrıların iştihasını kabartacak bir yemek olur; ama üzerine sirke dökerek sunarsanız balığın bütün özelliğini yok edersiniz."

Öte yandan tuzlamalar ve sebzeler üzerine eser verdiği bilinen Euthydemos'a bakılırsa, "Bizans tuzlu tonun, salamura uskumrunun ve pek besleyici kelerin anayurdudur. Gelgelelim, (Marmara denizinde Lâpseki yakınlarında) küçük Pario kenti berlâm balığının saygıdeğer vatanıdır. İtalya' daki Abruzzi ve Campania bölgelerinin tüccarları ve güzel Taranto'lular Cadiz'e (İspanya), üçgen parçalar halinde büyük küplerde salamuraya bastırılmış orkinos aramaya giderler."

Şimdi tekrar Arkhestratos'la Athenaeus'a dönelim.

Kum kayası: "Atina dışında avlananlarına kulak asmayın; bunların en ufaklarını, İonyalıların "deniz köpüğü" dediklerini kastediyorum. Phalerum koyunda avlananların en tazelerini satın almak gerekir. Rodos kıyılarında avlananları da oldukça lezzetlidir, ama bunların gerçekten kumsal kıyılarda avlanmış olması gerekir. Bunları yemek isterseniz, kızartma tavasına deniz anemonlarıyla zeytinyağında bekletilmiş kokulu çiçek tozunu da eklemeniz gerekir. Kum kayası ateşi görmemelidir, tavadaki içinde bulunduğu yağ göz göz olduğunda pişmiş demektir."

Karagöz: "Orion yıldızı gökyüzünde kaybolduğunda (Kasım) ve bize şarabı getiren asma, yapraklarını döktüğünde kendine fırınlanmış karagöz bul; peynirle bezenip donatılmış, hem büyük hem de sıcak olsun. Üzerine sirke dök. Bu balık doğal halinde yağsız olduğundan, sert dokulu balıkların hazırlandığı gibi hazırlanmak gerekir. Ama doğuştan lezzetli, yani eti yumuşak ve yağlı olduğunda, fırınlanmış karagöze sadece tuz serp ve sonra da üzerinde zeytinyağı gezdir."

Kefal: "Milet'e gittiğinde ya pulaterina (bir tür kefal) ya da Geson boğazının (Pirene ile Miletos arasındaki bu deniz girintisi ve boğaz bugün Büyük Menderes'in getirdiği alüvyonlarla kaplıdır) has kefalını veya tanrıların evlâdı, levreğini satın al. Çünkü bu balıklar hem oraların balığı olduğundan hem de nitelikleri gereği enfestir. Bu balıkları yumuşacık yemek istersen pullarını temizletmeden kızarttır, sonra bunları örtecek kadar hafif tuzlu salamuraya koydur. Bu balıkları sakın ola ki, Sicilyalıya ya da İtalyana hazırlattırma; çünkü bunlar bu balıkları zevkle yenecek şekilde terbiye etmesini bilmezler, aksine peynirle sunarak, sirkeyle ya da haşlanmış ve tuzlu şeytan boku otu suyuyla ıslayarak herşeyi berbat ederler."

Yılan balığı: "Yılan balığının her türü övgüye değer, ama (Messina boğazında) Reggio'da avlananlar tercihe şayandır; üstelik Kopais gölünde ve Strymon'da (Makedonya'da Struma nehri) avlananları da yüksek kaliteleri nedeniyle ün kazanmışlardır. Bunlar pek toplu ve iri olurlar. Her hâl ve kârda sunulabilecek bütün yemeklerin en göğüs kabartanı, doğal olarak kısır tek balık olan (?), yılan balığıdır. Pancar yaprağına sarılarak pişirilir. Bu balık Nil'de de bulunur."

TARİFLERDEN NE ÇIKIYOR?

Elde kalan tarifler, görülüyor ki, balık yemekleriyle, balığın hazırlanışıyla, balığın geldiği yerlerle ilgili. Muhakkak ki, yazarların balıkla ilgili olmayan tarifleri de olmalıdır, ama yalnızca balık tariflerinin elimize ulaşması sadece bir rastlantı olmamalıdır. Gerçekten de, eski Yunan mutfağında balık giderek önemi artan bir yer tutmuştur. Homeros'ta balık yendiğine rastlanmaz, ama İlyada ve Odysseia'nın kahramanları, soyluları et ve av eti tüketirken, yoksullar hem o sıralar hem de daha sonraları giderek artan miktarlarda ve türlerde balık yemeğe başlamış olmalıdırlar. Aslında, belki Yunan mutfağında balık ve deniz ürünlerinin zamanımız ortalama mutfağından daha fazla bir yere sahip olduğunu ileri sürmek, bir abartma da değildir.

Verilen tariflerde dikkati çeken bir başka nokta da balıkla peynirin bir arada olabilmesi. Ama hatırlamak gerekir ki, eski Yunanlılar tereyağından haberdar değillerdi. Üstelik kullandıkları süt yalnızca keçi ve koyun sütüydü. İnek sütündense, garip bir şekilde, iğrendiklerini biliyoruz. Kullandıkları sütlerden yapılma taze ve yağlı peynirler tereyağının yerini tutmuş olmalıdır.

Tariflerden çıkarabileceğimiz bir başka sonuçsa, balıkların geldiği yerlere verilen özel önem oluyor. Ama bu durum eski Yunan -ve belki de Roma- mutfağının değişmez özelliklerinden biridir. Bir hayvanın avlandığı yer, belli bir sebze ya da meyvanın yetiştirildiği bölge özenli mütalâaların konusu ve hatta yemeğin hazırlanma ve pişirme yöntemlerine göre daha bir önem verilen bir nokta olmuştur. Eski Yunanlılar belki de toprağın ya da belli bir yerin denizinin verebileceği tada, farklı denizlerin ya da toprakların değişik niteliklerine karşı kesin bir duyarlık geliştirmişlerdi denilebilir.

Pirene ve Miletos arasındaki boğazda avlanan has kefallerin açık denizde ya da başka yerlerde avlananlardan daha iyi ve leziz olduğuna ilişkin iddia kılı kırk yarmak diye nitelendirilebilir, ama bugün hâlâ bizde niye Beykoz'un kalkanı, Boğaz'ın lüferi, Ayvalık'ın papalinası, Mersin'in gridası, Bafa gölünün yılan balığı, vb. meşhurdur acaba?

* Tragedia'nın *tragos-oide*, yani "keçi şarkısı" sözcüklerinden geldiği sanılıyor. T*T

KISA BAŞVURU

Forbes, R.J., "Food and Drink"*in* Charles Singer *et al.* (Eds.) *A History of Technology*, Vol. II, Oxford, 1956, pp. 103-46.

McLeish, Kenneth, *Food and Drink (Greek and Roman Topics: 7)*, George Allen and Unwin, Londra, 1977.

Revel, Jean François, *Un festin en paroles*, Pauvert, Evreux, 1979.

Prof.Dr.İng.Dr.med.habil.
ARSLAN TERZİOĞLU

Saray-ı Hümâyûn'da Teknik Eğitim

Osmanlı Türk Devletinin 14., 15., ve 16. yüzyıllarda çabucak gelişerek üç kıt'aya yayılan, tarihin en büyük imparatorluklarından biri haline gelmesinde rol oynayan en önemli âmillerin başında, koca imparatorluğun devlet teşkilâtı ile ilim, teknik ve kültürüne yön verecek olan genç kuşakların yetiştirilmesi için çok yönlü bir eğitim sisteminin uygulanması gelir. Osmanlı eğitim sistemini ana hatları ile şu dört bölüme ayırmak mümkündür:

I- Kadı, hekim, müfti, nişancı, defterdar, müderris yani hoca vs. gibi sivil nitelikteki devlet memurlarının yetişmesi için aynı Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'devrinde 11. yüzyılda kurulmaya başlayan Nizamiye Medreseleri gibi medreselerin İznik, Bursa, Edirne, İstanbul ve İmparatorluğun diğer önemli kültür merkezlerinde tesisi.[1]

II- Sanatkârlar ve çeşitli esnaflık mesleklerinde kaliteli genç elemanların yetişmesi için, Ahilik teşkilâtı ve Sedefkârlar Kârhanesi, Neccarân-ı Mimârân Kârhânesi gibi çeşitli loncalar vasıtasıyla, usta, çırak esasına dayalı disiplinli bir eğitim sağlanması.[2]

III- Osmanlı Ordusunda askerî mahiyette çeşitli teknik mesleklerle ilgili eğitimin sağlanması.

IV- İmparatorluğun geleceğini garanti altına almak gayesiyle, devleti idare edecek devlet adamı ve çok yönlü kültürlü insanlar yetiştirmek için, Osmanlı Hükümdarlarının Edirne ve İstanbul'daki Saraylarında askerî bir "Saray Üniversitesi" niteliğindeki Enderûn-u Hümâyûn'un ve onun alt basamağını teşkil eden diğer saray okullarının tesisi.

Fetihlerle gitgide büyüyen koskoca imparatorluktaki çeşitli imâr faaliyetleri ve bilhassa ordunun süratle geçmesini temin gayesiyle mükemmel köprüler ve yollar, Akdeniz'de hâkimiyeti sağlayan donanmaya gemiler inşaası için gerekli mühendis ve mimarların yetişmesinde bu saydığımız dört türlü eğitim müesseselerinin de büyük rol oynamasına rağmen Saray-ı Hümâyûn'daki yüksek Saray okullarındaki teknik eğitimin bilhassa Osmanlı Yükseliş dönemindeki önemi daha büyüktür. Zira, Kanunî devrinde Mimarbaşı Koca Sinan'ın inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi'ndeki bir üniversite niteliğindeki medreselerden Dar ül-hendese'de mühendis ve mimar yetiştirildiği bazı Osmanlı kaynakları ile Graf Marsili gibi ecnebilerin notlarına dayanılarak kabul edilse bile[3], bundan önceki Osmanlı medreselerinde hatta tam teşekküllü bir üniversite niteliğindeki, 1470'de tesis edilen İstanbul'daki Fatih külliyesine ait medreselerde bile mimar ve mühendis yetiştirildiğine dair elimizde sarih belgeler bulunmamaktadır.[4] O halde bilhassa ordu ve saray yani devlet teşkilâtı için lüzumlu mimar ve mühendisler nerede ve nasıl yetişiyorlardı sorusuna, eldeki yerli ve yabancı kaynaklar ışığında verilecek cevap, Osmanlı kuruluş ve yükseliş devrinde orduda ve Saray-ı Hümâyûn'daki Enderûn ve buna bağlı olarak acemi oğlanların eğitildiği diğer saray okullarında verilen teknik eğitim neticesinde olduğu şeklindedir ki, bunun mevcut kaynaklar ışığında incelenmesi bu makalemizin esasını teşkil etmektedir.

Osmanlı Devletinin kuruluşunda daha Osman Gazi devrinde yaya ve müsellem denilen piyâde ve suvarilerden oluşan ordu, oğlu Orhan Gazi devrinde daimi ve maaşlı bir yaya süvari ordusuna dönüştürüldü. Böylece Yeniçeri, Cebeci ve Sipahi denilen Kapıkulu Ocakları meydana geldi.[5]

Yeniçeri, Topçu, Cebeci ocaklarında ve diğer bazı hizmetlere kaynak teşkil etmek üzere esir ve devşirme Hıristiyan çocuklarından müteşekkil bir acemi oğlanlar ocağı Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında tesis edildi.[6] Yeniçeri Ocağının tesisinin de, Acemi Oğlanlar Ocağının tesisinden biraz önce 1362 yıllarında olduğu bazı kaynaklarda belirtilmektedir.[7]

Ordunun Kapıkulu teşkilâtında acemioğlanlar ihtiyaç nisbetinde istihkâm ve mimar hizmetlerini görüyorlardı. Lağımcılar da bunların yardımcıları idiler.

Feth edilen bölgelerden devşirme usûlü ile Hıristiyan ahalinin 8-15 yaşlarındaki çocukları Yeniçeri Ocağı vasıtasıyla toplanarak Türk dili ve geleneklerini öğrenmeleri için bir süre Türk Çiftçi ailelerine dağıtılıyorlardı. Türklerin hizmetinden geldikten sonra Acemi Ocağına kaydedilen efrat, odalarındaki hizmetlerle, gemi hizmetlerinde, inşaat ve sair hizmetlerde bulunurlar, bir kısmı da devamlı surette hizmet etmek için Topçu, Cebeci ve diğer hizmetlere verilirlerdi.[8] Bir kısmı da Edirne ve İstanbul'daki saraylara verilirdi. Devşirilen çocuklardan Türk hizmeti için Türk ailelere dağıtılmadan önce, doğrudan doğruya saray için seçilenleri, saraydaki okullarda ve bilhassa Enderûn mek-

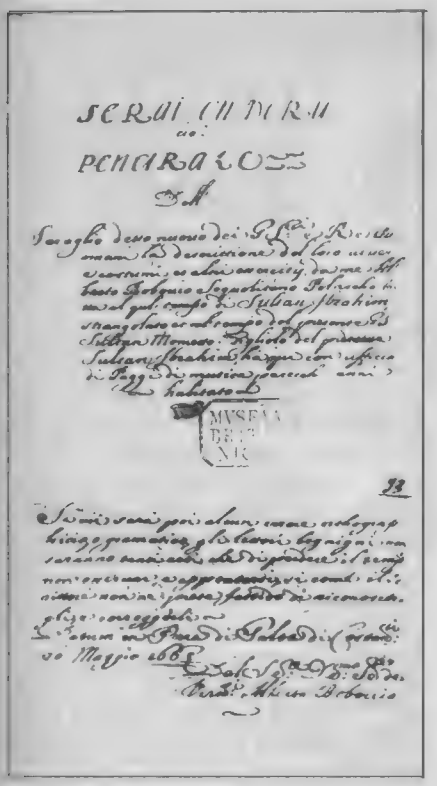

Musiki tarihimizde Ali Ufkî Bey olarak bilinen Enderûn'dan yetişmiş Polonya asıllı Alberto Bobovio'nun 1665'te İstanbul'da Pera'da İtalyanca olarak yazdığı Topkapı Sarayı'ndaki Enderûn'u tarif eden ve Arslan Terzioğlu tarafından Londra British Museum'da keşfedilen İtalyanca el yazma eserin baş ve son sahifesi.

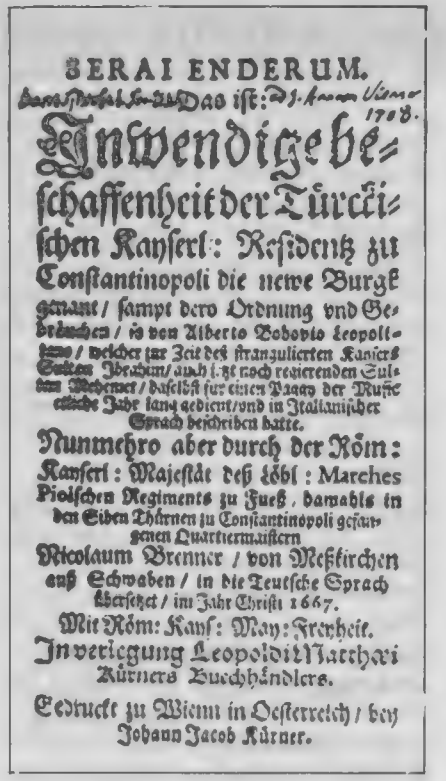
SERAI ENDERUM.

Das ist: 1708.

Inwendige beschaffenheit der Türckischen Kayserl: Residentz zu Constantinopoli die newe Burgk genant / sampt dero Ordnung vnd Gebräuchen / so von Alberto Bobovio Leopolitano / welcher zur Zeit deß strangulierten Kaysers Sultan Ibrahim / auch biß noch regierenden Sultan Mehemet / daselbst fur einen Pagen der Music etliche Jahr lang gedient / vnd in Italianischer Sprach beschrieben hatte.

Nunmehro aber durch der Röm: Kayserl: Majestät deß löbl: Marches Piolischen Regiments zu Fueß / damahls in den Sieben Thürnen zu Constantinopoli gefangenen Quartiermeistern Nicolaum Brenner / von Meßkirchen auß Schwaben / in die Teutsche Sprach übersetzet / im Jahr Christi 1667.

Mit Röm: Kayserl: May: Freyheit.

In verlegung Leopoldi Matthæi Kürners Buchhändlers.

Gedruckt zu Wienn in Oesterreich / bey Johann Jacob Kürner.

Alberto Bobovio'nun Saray-ı Enderûn eserinin Nicolaus Brenner tarafından yapılan Almanca tercümesinin 1667'de Viyana'da neşredilen nüshasının ön kapağı.

Alberto Bobovio'nun Enderûn'u tarif eden İtalyanca eserini Almancaya çevirerek Avusturya İmparatoru'nun emri ile Viyana'da 1667'de yayınlayan Alman Nicolaus Brenner'i Yedikule zindanında esir iken mum ışığı altında bu eseri tercüme ederken gösteren resim. Masanın üstünde Enderûn'u da içine alan Topkapı Sarayı'nın planı görülmektedir.

tebinde eğitilirlerdi.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından 1462-1478 yılları arasında inşa ettirilen bugün Topkapı Sarayı denilen Saray-ı Cedid-i Âmire'de, Hasbahçe'deki Acemi Oğlanlar kışlası, ilerde bahsedileceği üzere Sultan Ahmed Camii'nin mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yetiştiği yer olup, orada el sanatları ve mimarlık öğretiliyordu.[9]

Hünername'de ve diğer Osmanlı kaynaklarında belirtildiği gibi, Bursa'daki Osmanlı Sarayında ilk adımlar atılmış olmasına rağmen Saray'da Enderun Okulu Sultan Murad Hüdâvendigâr tarafından Edirne'de 1365-1368 yıllarında yaptırılan Eski Saray'da tesis olunmuştur.[10] Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed devirlerinde bu teşkilât daha da gelişti. Edirne'de Fatih'in babası II. Murad zamanında da inşa ettirilen Yeni Saray'da da aynı şekilde Saray okulları ve Enderun teşkilâtı tesis edildiği gibi, İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in bugünkü Üniversite binasının olduğu yerde tesis ettiği Eski Saray'da saray okulu ve bir süre sonra Saray-ı Cedid-i Âmire adıyla inşa ettirdiği bugün Topkapı Sarayı dediğimiz Yeni Saray'da da saray okulu ve onun yüksek kademesi olan Enderûn teşkilâtı en mükemmel şekliyle tesis edilmiştir.[11] Belgrad ve Boğdan seferlerinde Fatih Sultan Mehmed'in yakınında onun muhafız alayı gibi yer alan Enderûn Okulu mensuplarının padişahı korumak için birbirlerini takiben şehit olmaları Fatih'in Enderûnlulara olan teveccühünü artırmış, sayıları çoğaltılarak, Enderûn Okulu bir saray üniversitesi gibi umumî bir mahiyet almıştır.[12] Fatih Sultan Mehmed'in Enderûn'da devletin muhtaç olduğu her çeşit memurun yetiştirilmesini emrettiği, *Tarih-i Ata* gibi eski kaynaklarda yer almaktadır.[13]

Fatih Sultan Mehmed'in "emri üzerine Edirne sarayındaki tahsil ve terbiye teşkilâtı ve usulü aynen tatbik edilmek üzere Topkapı Sarayı yapılırken mektep olarak daireler yaptırılmış, buralarda okuyanlara gözcülük ve gelişmelerini temin etmek için hazine ve kiler koğuşlarındaki bilgili kişilerden bir 'Encümen-i Dâniş' kurulmuştur. Okuyucuların heveslerini artırmak için de kapısına "Velimiham-ı Dar ül-ilim" levhası asılmıştı."[14]

Fatih Sultan Mehmed döneminde Enderûn müfredatında Ata'nın belirttiğine göre "Göçebe Hayatı ve Medeniyet, Kamu Hizmetleri, Siyaset, Muharebe Sanatı, Heyet, Hendese ve Hikmet de dahil Çeşitli Bilimler ve Sanatlar" hakkında dersler yer alıyordu.[15] Eğitimde başarılı olanlar için öngörülen ödüller arasında bizzat Sultan tarafından tebrik edilme, hemen iyi bir mevkiye getirilme ve çeşitli burslar vardı. Fatih Sultan Mehmed'in Saray personeli ve öğrenci üzerinde büyük bir otorite sahibi olduğu, gece ve gündüz çeşitli avlularda dolaşarak öğrencilerin rahatını ve kendilerine verilen görevi lâyikiyle yerine getirip getirmediklerini denetlediği söylenir. Eğitim hayatını bitirenlere üzerinde sultanın tuğrası bulunan bir diploma verilirdi.[16] Verilen eğitimin en iyi kalitede olduğuna şüphe bırakmamak için sultanın bizzat kendisi bir kısım öğrenciyi sınar ve Enderûn'daki eğitimi kontrol ederdi. Eğer bir

hoca, görevinde ihmale yer verirse sultan kendisine kişisel bir uyarı mektubu gönderir ve görevini hatırlatırdı. Eğer ihmalkârlık devam ederse hoca ve özellikle şairlere büyük saygısı olmasına rağmen bazen hocayı hapsettirir ve belirgin bir itaatsizlik durumunda adalete teslim ederek cezalandırırdı.[17]

Fatih'in oğlu Sultan Bayezid II devrinde Enderûn mektebi daha da geliştirilmiş, hocaların sayısı ve kitapları arttırılmıştır. O zamana kadar bu, saray üniversitesi mahiyetindeki Enderûn'a Edirne'deki ve İstanbul'daki Eski Saray'daki okullarda yetişen acemi oğlanlardan çalışkanları seçilip alınırdı. Sultan Bayezid II zamanında Galatasaray tesis edilerek burada ikişer yüz kişi alacak büyük, orta ve küçük namıyla üç koğuş ve her koğuşta birer hamam, birer subay dairesi ve mutfak ve bir de hastane yaptırılmak suretiyle, Topkapı Sarayı'ndaki Enderûn Üniversitesinin İdadisi yani lisesi olarak bir okul tesis edilmiştir.[18] 1536'da İbrahim Paşa'nın katlinden sonra İbrahim Paşa Sarayı acemi oğlanlar mektebi olarak kullanılmış, buradan da istidatlı olanlar Enderûn'a alınmıştır.[19] Galatasaray'a ve İbrahim Paşa Sarayı'na devşirmelerden endamı düzgün bir kaç yüz çocuk alınırdı.

Saray-ı Cedid-i Âmire denilen Topkapı Sarayı'ndaki Enderûn'un Hazine ve Kiler Koğuşlarına alınacak kimsenin, önce ilk eğitimini Galatasaray veya İbrahim Paşa Sarayı'nda tamamlaması lâzımdı. Enderûn'da Hazine ve Kiler Koğuşlarından başka bir de Küçük Oda, Büyük Oda ve Doğancılar Koğuşu vardı ki, bu da Enderûn'da ilk tahsil kademelerinde bulunan Enderûnlulara mahsustu. Sonraları bunların bir üst kademesi olan Seferli Koğuşu ve Yavuz Sultan Selim zamanında Enderûn'un en yüksek odası olan Hasoda tesis edilmiştir. "Hazine ve kiler koğuşlarında yer boşalırsa, Galatasaray (veya İbrahim Paşa Sarayı) kıdemlilerinden biri alınır, küçükoda ile öteki iki koğuşa verilir, bunlara "acemi oğlan" denirdi. Koğuşlardaki kıdemli ağalardan biri bu acemiye "lala" yani mürebbi tayin olunurdu. Koğuşlarda okuması ileri olanlardan biri de geride kalan oniki öğrenciye "Halife-kalfa yani muid" nasbolunurdu. Halifeler, koğuşların itibarlıları olduklarından sarayda bir memurluk boşalırsa, bunlar tercihli olarak alınırlardı. Yüksek Tahsil hocaları salı, kıraat okutacaklar pazar, hüsnühat hocaları cumartesi ve çarşamba günleri Enderûn'a gelirlerdi. Hoca Babüssaade'ye girince Enderûn ağalarından altısı bu kapıya giderek kendisini karşılardı. Hocanın yanında iki halife, önünde ve arkasında dört ağa olduğu halde dershaneye girerdi. Dönüşte de hocaya aynı merasim yapılırdı. Enderûn mektebi öğrencileri vücutlarını kuvvetlendirmek için saray bahçelerinde cirid, çomak oynarlar, kılıç kullanmak, top ve tüfek atabilmek için gerekli bilgiyi alırlardı. Kendilerine bu hususta tatbikat da yaptırılırdı".[20]

İkinci Murad devrinde Edirne'deki Saray-ı Hûmayun'daki Enderûn Saray Üniversitesinde okutulan derslerin tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, şiir ve inşa, musiki, heyet yani astronomi, hendese, coğrafya, ilm-i kelâm, mantık, maanî, usul, bedi, beyan ve hikmet olduğu Hazine-i Hûmayun kayıtlarına dayanılarak Ali Seydi Bey'in eserinde[21] belirtildiğine göre daha ilk kuruluş döneminde Enderûn'da astronomi, hendese, hikmet gibi mühendisliğin temel bilimlerinin öğretildiği anlaşılıyor.

Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul'da inşa edilen bugün Topkapı Sarayı dediğimiz Yeni Saray'da tesis edilen Enderûn'da da aynı geleneğin devam ettirilerek, gittikçe büyüyen imparatorluğun geleceğinin emanet edileceği dirayetli ve kültürlü kimselerin yetişmesi için fen ve mühendislik kollarını da içine alan eğitim tatbik edildiği eski kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hatta Enderûn'da okutulan derslerin kapsamının hüsnühat, tezhip ve musiki gibi güzel sanatlara uzandığı, orada konservatuar mahiyetinde bir Meşkhane[22] ile, güzel sanatlar akademisi mahiyetinde bir Nakışhane'nin Fatih devrinden beri varoluşundan anlaşılmaktadır.[23]

IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed devirlerinde yaşamış ve Enderûn'dan yetişmiş olan Mehmet Halife, yazdığı *Târih-i Gılmânî* isimli eserinin sonunda, içinden yetiştiği Enderûn'u anlatırken oradan yetişmiş ve çeşitli ilimlerde ve bilhassa fen ilimlerinde mahir Mahmud Halife, Tokatlı Ali Halife ile Selim, Hasan ve Mahmud Halifelerden bahseder.[24] Enderûn'da kendisinin de ait olduğu Seferli Odasının bilim erlerinin öteki odalılara üstün olduğunu iddia eder.[25]

Bunu teyit eden bir husus, Topkapı Sarayı Arşivindeki bir belgeye göre, Enderûn'da Seferli Odası mensûbu Ankaralı Mustafa Ağanın, padişaha ve saray mensuplarına Ramazanda zarif billur şişeler içinde dağıtılan Buhur Suyu'nun oldukça karışık kimyasal terkibini keşfetmiş olmasıdır.[26] Böylece Enderûn'da çeşitli fen ilimleri arasında astronomi, hesap ve hendesenin yanısıra, kimya okutulduğu da ortaya çıkmaktadır. 17. yüzyıl başında İstanbul'a gelerek, *Hisroire Generalle du Serrail* isimli Topkapı Sarayını tarif eden bir eser yazan Fransız kralının saray tarihçisi Michel Baudier de, ilk baskısı 1626'da Paris'te neşredilen bu eserinde, her ilkbaharda Enderûn'un seferli koğuşu mensuplarının saray eczacısı refakatinde dağlardan çeşitli nebat toplayarak saraydaki ilâçların yapıldığı laboratuvarda bunlardan saray hekim ve eczacıları nezdinde ilâç yaptıklarını yazması da, Enderûn'da kimya eğitiminin de yapıldığını doğrulayan bir mahiyet arzetmektedir.[27]

Musikî tarihimizde Ali Ufki veya Santurî Ali Bey olarak bilinen, Enderûn'da yetişmiş Polonyalı dönme Alberto Bobovio'nun 1665'te İstanbul'da İtalyanca olarak yazdığı Topkapı Sarayındaki Enderûn'u en küçük teferruatına kadar, yaptığı sarayın plânı ile tarif eden, Londra'da British Museum'da tarafımdan keşfedilen İtalyanca el yazma eseri o zaman Yedikule'de esir olarak bulunan Alman, Nicolaus Brenner tarafından Almancaya tercüme edilip Viyana'da Avusturya İmparatorunun fermanı ile 1667'de bastırılıyor.[28] Bu eserin bizce Türk kültür ve eğitim tarihi bakımından en önemli vasıflarından biri, bir Saray Üniversitesi mahiyetindeki Enderûn'da sadece dinî ve fikrî ilimler, Türkçe, Arapça, Farsça, müzik ve diğer güzel sanatların değil, aynı zamanda matematik, teknik ve tıp ilimlerinin yetkili Türk ve Yahudi ho-

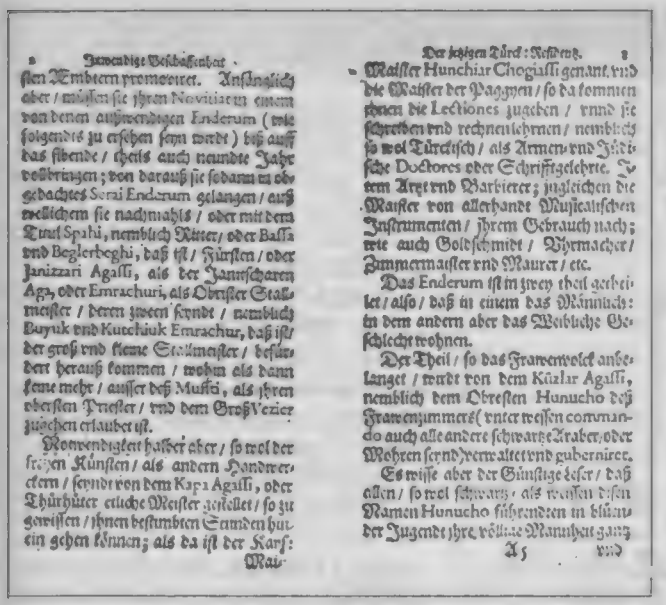

Inwendige Verbäuung.

sten Embtern promouiret. Anfänglich aber / müssen sie ihren Noviciatum einem von denen außwendigen Enderum (wie folgendes zu ersehen seyn wird) biß auff das sibende / theils auch neunde Jahr vollbringen; von darauß sie sodann in obgedachtes Serai Enderum gelangen / auß welchem sie nachmahls / oder mit dem Titul Spahi, nemblich Ritter / oder Balsa und Beglerbeghi, daß ist / Fürsten / oder Janizzari Agalli, als der Janitscharen Aga, oder Emrachuri, als Obrister Stallmeister / deren zween seynd / nemblich Buyuk und Kutchiuk Emrachur, daß ist / der groß und kleine Stallmeister / befürdert herauß kommen / wohin als dann seine mehr / ausser deß Mufti, als ihren obersten Priester / und dem Großvezier zuziehen erlaubet ist.

Nonwendigster halber aber / so wol der freyen Künsten / als andern Handwerckern / seynd von dem Kapi Agalli, oder Thürhüter etliche Meister gestellet / so zu gewissen / ihnen bestimbten Stunden hinein gehen können; als da ist der Karf:

Mau-

Der jetzigen Türck: Residentz.

Maister Hunchiar Chogiassi genant, und die Maister der Paggyen / so da kommen denen die Lectiones zugeben / und sie schreiben und rechnen lehren / nemblich so wol Türckisch / als Armenisch und Jüdische Doctores oder Schrifftgelehrte. Item Ärtzt und Barbierer; jngleichen die Maister von allerhandt Musicalischen Jnstrumenten / jhrem Gebrauch nach; item auch Goldschmidt / Pfeilmacher / Zimmermaister und Maurer / etc.

Das Enderum ist in zwey theil getheilet / also / daß in einem das Männlich: in dem andern aber das Weibliche Geschlecht wohnen.

Der Theil / so das Frawenvolck anbelanget / wirdt von dem Kislar Agalli, nemblich dem Obresten Hunucho deß Frawenzimmers (unter welchem commando auch alle andere schwartze Araber, oder Mohren seynd) regiret und gubernieret.

Es wisse aber der Günstige Leser / daß allen / so wol schwartz / als weissen diesen Namen Hunucho führenden in blühender Jugendt jhre völlige Mannheit ganz

Aa 5 und

Alberto Bobovio'nun Saray-ı Enderûn eserinin Almanca tercümesinde, Enderûn'da, Türk ve Yahudi hocalarından ders alarak, Enderûn mensuplarının hekimlikten berberliğe; müzik âletleri çalmaktan, kuyumculuk, saatçilik, duvarcılık ve dülgerliğe kadar çeşitli teknik branşlarda eğitildiklerini belirten bilgilerin yer aldığı sayfa 2 ve 3.

calar tarafından öğretildiğine dair bilgi vermesidir.[29] Ayrıca Enderûn'un o zamanki halini de gösteren Topkapı Sarayı'nın bir plânını hâvi olmasıdır.

Hatta Enderûn'da duvarcılık, neccarlık, yani dülgerlik, kuyumculuk, saatçilik vb. gibi mekanik ve teknik derslerin tatbiki olarak verildiğinin Enderûn'dan yetişmiş Ali Ufkî Bey tarafından bu eserinde belirtilmesi, Enderûn'da teknik eğitimin hem teorik hem de tatbiki olarak yaptırıldığını da açıkça göstermektedir.[30] Hatta sarayın plânı üzerinde açıklama yaptığı bölümde, kendisinin Enderûn'da mühendis veya ressam olarak değil de Meşkhane'de müzisyen olarak yetiştiğinden yaptığı bu planın o kadar güzel olmaması nedeniyle özür dilemesi,[31] Enderûn'daki bu teknik eğitimin yapıldığını pekiştiren bir hususdur. Ayrıca bu eserde verilen o devirdeki saray plânında, Bab-ı Hümayûn'dan girişte yer alan Enderûn Hastanesinde Acemi oğlanlar için ayrılmış yerin de gösterilmiş olması çok mühimdir.[32]

Bu bilgiler ışığında kendisinden "Ser mimaran-ı cihan ve mühendishane-i deveran" diye bahsedilen Mimar Sinan'ın biyografisini veren Mustafa Sâi'nin *Tezkeretül-Bünyan*'ı ve *Tezkeretül-Ebniye* ile Sultan Ahmed Camii'nin mimarı Mehmet Ağa'nın biyografisini veren Cafer Çelebi tarafından 1023 H./1623'te kaleme alınan *Risale-i Mimariye*'deki malûmat değerlendirilecek olursa, bu büyük Mimarbaşıların nasıl ilk mimarlık ve mühendislik eğitimlerini Saray okullarında aldıkları daha iyi anlaşılır.

Buna göre, devşirildikten sonra Acemi oğlan olarak saray okulunda ilk, sonra Enderûn'da yüksek teknik eğitimini yapan Sinan'ın orduya çıkarılarak, sırasıyla atlı sekban, zemberekçibaşı, subaşı, mimar hasekisi olması ve 1528'de de ölen Mimarbaşı Acem Alisinin yerine Mimarbaşı olması, onun, saray okullarından sonra orduda hem istihkâmcı, hem sanatkâr, hem gemi mühendisi, hem subay, hem de mimar olarak tecrübesini artırarak Mimarbaşı olduğunu gösteriyor.[33] Eski kayıtlardan, yükseliş devrinin diğer ünlü mimarbaşısı Davut Ağa'nın da Topkapı Sarayı'nda Hasbahçede Acemi oğlan olarak neccarlık ve sedefkârlık öğrenerek mimarlık mesleğine geçtiği biliniyor.[34] Sultan Ahmed Camii'nin mimarı ünlü Mimarbaşı Mehmed Ağa'nın mimarlık eğitimi de, Cafer Çelebi'nin *Risale-i Mimariye*'sinde daha detaylı şekilde verilmiş olup yine saray okullarında yapılmış olduğu görülmektedir. Mehmed Ağa, Kanûnî devrinde 975 H./1562 yılında Rumeli'den İstanbul'a devşirme olarak geliyor, Acemi oğlan olarak Topkapı Sarayı'ndaki bugünkü Gülhane Parkı üzerindeki Hasbahçe'de el sanatları ve mimarlık öğreniyor.[35] Mehmed Ağa'nın Sarayda Hasbahçe'de mimarlık eğitimi yaparken, önce, mızrap vurarak eline bir maharet kazandırmak için musiki tahsil etmesi, sonra sedefkârlar kârhanesinde hendese öğrenmeye başlaması ve "Mimarbaşı Koca Sinan çoğu günlerde Saray'da Hasbahçe'ye ders vermeye geldiğinde hendese ilmini ve mimarlık sanatını ondan ve başkalarından öğrenmesi" [36] sarayda mimarlık eğitiminin sadece nazarî değil, aynı zamanda amelî eğitimi de kapsadığını ve Mimar Sinan gibi Mimarbaşıların saray'da bizzat ders verdiklerini göstermektedir. Bu şekilde, saraydaki Acemi Oğlanlar Ocağı'nda, Hasbahçe'de ve Enderûn'da teknik eğitimlerini yapan mimarlar ya orduya ya da Hassa Mimarları Ocağı'na intisab ederek, eğer yaptıkları yapılarla yeteneklerini gösterirlerse, önce Hassa Mimarlığı'na, sonra Mimarbaşılığa yükselirlerdi.

İmparatorluğun merkezi İstanbul'da inşa edilecek yapıların plânları ekseriyetle Topkapı Sarayı'ndaki Hasbahçe'deki Kalfa Köşkü ile Vefâ'daki Neccaran-ı Mimâran Kârhanesi'nde hazırlanırdı.[37] Saray Teşkilâtı içinde Bîrûn bölümünden sayılan Mimârân-ı Hassa Ocağı, Şehreminliğine bağlı olmakla birlikte Ser Mimârân-ı Hassa denilen Mimarbaşının emrinde olup, Türk ve dünya mimarlık tarihine büyük eserler veren Koca Sinan, Davut Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa, Kasım Ağa gibi büyük mimarların en son formasyonlarını aldıkları bir mimarlık okulu idi. Topkapı Sarayı arşivinde 9706 ve 10141 numaralarda kayıtlı iki defter, Hassa Mimarlığına ait değerli bilgileri ihtiva etmektedir. Şehremini, Hassa Mimarları ve maiyetleri Topkapı Sarayının Sirkeci ve Sarayburnu arasındaki tarafında Yalı Köşkü ile Sepetçiler Köşkünde otururlardı.[38] Mimar Davut Ağa tarafından Hicrî 999'da inşa edilen bu Sepetçiler Köşkünün inşasına ait vesikalarda Sermimarlarla ilgili oldukça ilginç bilgilere rastlanır. Bunlar arasında bu yeni köşkün kurşun ve ıhlamur ağacı ihtiyacı tedariki ile meşgul, saraydan yetişme Dergâh-ı Âli Çavuşlarından mimar Dalgıç Ahmed'in sermimar oluşu ve rütbesinin paşalığa yükseltildiği belirtilmektedir.[39]

Mimar sayısı 14 ile 43 arasında sık sık değişmiş olan Hassa Mimarları Ocağı'nda meratip silsilesi içinde mertebelerine göre mimarlar üstad veya

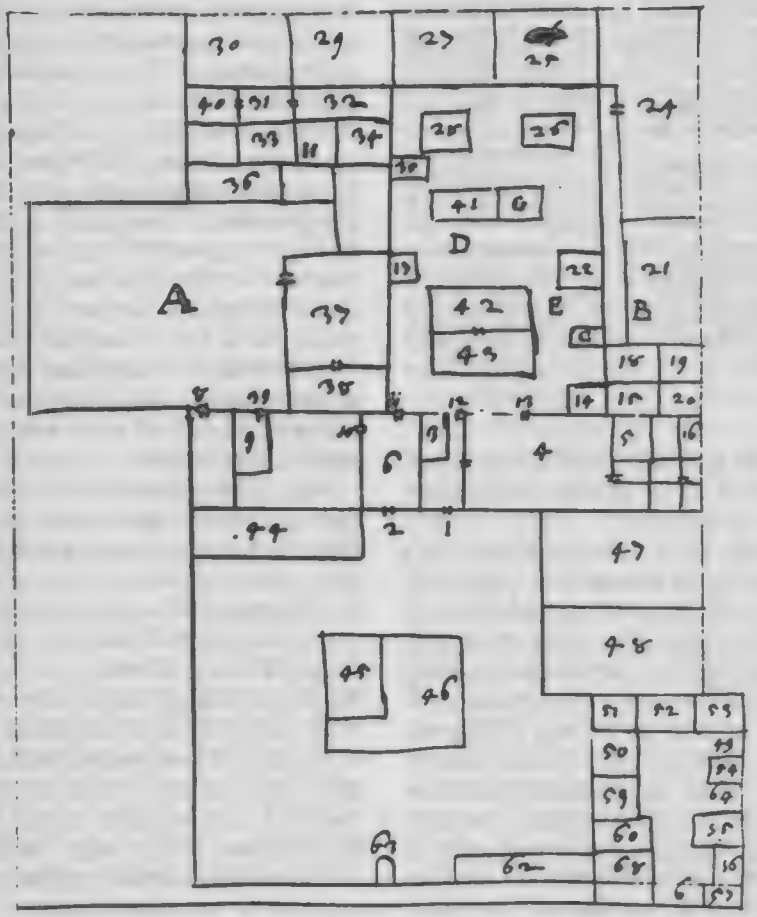

Alberto Bobovio'nun 1665 yılında İtalyanca olarak yazdığı Saray-ı Enderûn adlı eserde yer alan plânda Enderûn'un o zamanki durumu. 61 numara ile gösterilen Bâb-ı Hümâyûn'un sağında 51-60 numaralarla gösterilen yer bugün ortadan kalkmış olan Enderûn Hastanesidir.

17. Seferli Odası'ndan çamaşırcıbaşı ve onun yardımcıları.
18. Seferli Odası'ndan Hamamcıbaşı.
19. Sazendebaşı denilen saray konservatuvarının müdürü. Bu eserin yazıldığı sırada Sazendebaşı'nın Müslüman olmuş bir Cenevizli olduğu belirtilmektedir.
20. Enderûn okulunda yüksek derece olan Halifeliğe (kalfa) yükselmiş, mesaha mühendisi (=Almanca nüshada Landmesser olarak veriliyor), matematikçi, müzisyen, şair vs. niteliğinde Enderûn mensupları.
21. Meşkhane denilen Enderûn Konservatuvarı.
22. Hamam.
25. Üstadlar ve sanatkârların biraraya gelerek kuyumculuk sanatı vasıtasıyla gümüş işlemeli elbiseler ve gümüş tabak, çanak, banyo vs. yaptıkları yer.
26. Hazine Kâtibi.
27. Kiler Odası mensupları.
28. Kiler Ağası.
29. Kiler Odası mensupları.
30. Bostancı veya Köşk-Bekçisi veya Kozbekçisi'nin nöbet tuttuğu yer.
31. Hasoda.
32. Padişahın müzik dinlediği veya Şeyhülislâm'la Başveziri kabul ettiği yer.
33. Hünkâr Odası.
34. Silahtarbaşı.
35. Padişahın ve eşinin dua ettiği cami.
36. Tokadar Ağa.
37. Kuşhane. Hareme giriş kısmı.
38. Harem giriş kapısı.
41. Doğancılar Koğuşu.
42. Padişahın elçileri kabul ettiği Arz Odası.

halife olarak iki ana grupta mütalea edilirlerdi. Sarayda yetişme süresi uzun, aldıkları ücretin az olmasına mukabil mimarlar ünlü mimarlık üstadlarının yanında yetişme imkanlarına sahiptiler.[40]

"Vilayetlerde bulunacak resmî mimarlar Mimarbaşının emriyle nasb olunduğu gibi, hariçte mimarlık yapacaklar da imtihana tâbi tutulurdu. Ehliyetnâmesi olmayan hiçbir gûna mimarlık yapamazdı."[41]

Hassa Mimarlar Ocağı, İstanbul'un fethinden sonra 16. yüzyıla doğru kuruluşundan, 1831 yılında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne dönüştürülünceye kadar uzun süre bir okul niteliğini ile varlığını sürdürmüştür.[42]

Saraydan çıkarılan bir fermanla Hassa Başmimarlığı ile Şehreminliği birleştirilerek kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün başına getirilen Başmimar Abdülhalim Efendi'nin sarayda bir modern Mimarlık Okulu kurulması teklifi bilinmeyen sebeblerle gerçekleşmemiştir.

Avrupa'daki bilim ve teknik alanındaki ilerlemelere ayak uydurabilmek için 1773'te Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un ve 1795-1796'da Mühendishane-i Berri-i Hümayûn'un tesisi ve II. Mahmud devrinde Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilerek yerine teşkil olunan Nizam-i Cedid'in takım ve bölüklerine muhtelif rütbelerle Enderûnluların tayini Enderûn Okulu'nun önemini azalatarak, saray okullarında ve bilhasssa Enderûn'da tahsili ikinci dereceye düşürmüş, Hassa Mimarlar Ocağı gibi eski etkinliğini kaybetmesine sebep olmuştur.[43] Böylece Saray Okullarındaki teknik eğitimin de, 19. yüzyıl başlarında yerini yeni tesis edilen Avrupaî tarzdaki mühendislik ve mimarlık yüksek okullarına bıraktığı görülür.

Saray-ı Hümayûn'daki teknik eğitimin 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başında en parlak devrini yaşayarak Mimar Sinan, Mimar Davut, Mimar Sedefkâr Mehmed gibi dünya çapında büyük mimar ve mühendislerin yetişmesi, hatta Sinan'ın ekolünde yetişen Mimar İsa ve Yusuf'un Türk-Moğol İmparatorlarının daveti üzerine Tac Mahal'in inşasında bile çalışması,[44] Budapeşte'den Hindistan'a kadar bu ekolün tesirlerinin görülmesi, sadece

Türk Teknik Eğitim Tarihi için değil, Dünya Kültür ve Teknik Tarihi için de çok önemli bir hadisedir.

Yalnız Sinan, Davut, Sedefkâr Mehmed ve İnebahtı felâketinden sonra mahvolan Türk Donanması yerine Tersane-i Âmire'de çok kısa zamanda yeni bir donanma inşa eden Tersane Başmimarı Mustafa[45] gibi mimar ve mühendislerin değil, Damad İbrahim Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa gibi yetmişdokuz kadar dirayetli sadrazamın, üç Şeyhülislam'ın, otuzdokuz Kaptanı Derya'nın[46] Evliya Çelebi gibi bir Türk Herodot'unun, Ali Ufkî Bey,[47] Dimitri Kantemir[48] gibi Türk Musikisinin notaya geçirilip ilmi olarak değerlendirilmesinde rol oynayan birçok musikişinasın, Levni gibi ressamların,[49] tarihçi ve daha birçok bilim adamı ve sanatkârın Saray-ı Hümâyûn'daki saray okullarından ve Enderûn'dan yetişmesi bu müesseselerin Türk Kültür ve Teknik Tarihi bakımından büyük önemini göstermeye kâfidir.

[1]İ.H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı.* Ankara 1965, s.1-3; Cahit Baltacı: *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri.* İstanbul (1976) s.15-16,46,47; A.Adnan Adıvar: *Osmanlı Türklerinde İlim.* İstanbul (1970), s.12,13,38-41.

[2]Evliya Çelebi: *Seyahatname.* Yayınlayan Z.Danışman, İstanbul (1962), c.2, s.301-303; Orhan Erdenen: "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", *Mimarlık*, 32, 1966, s.20. Orhan Erdenen: "Osmanlılarda Mimarlık Teşkilâtı", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/12, 1967, s.47.

[3] Emin Bey: "Tarihçe-i tarik-i tedris," *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334 H., s.642-646'da Süleymaniye Külliyesindeki medreselerden birinin riyâziyeye tahsis edildiği, M. Ali Aynî: *Daru'l-fünun Tarihi.* İstanbul 1927, s.3'de ve İ.H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı.* Ankara 1965, s.34'de de medresenin birinin tabiiyye tahsiline tahsis edildiği iddia edilmekte ise de, vakfiyede buna dair bir kayıt bulunmamaktadır. Buna rağmen Süleymaniye Külliyesinde Darül-hendesede mimar ve mühendislik tahsil edildiğine dair bkz. Osman Ergin: *Türk Maarif Tarihi.* İstanbul 1977, c.1-2, s.147,148,152; Orhan Erdenen: "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri" *Mimarlık*, 32, 1966, s.20.

[4] Fatih Sultan Mehmed'in tesis ettiği Fatih Külliyesine ait bilinen on ayrı Vakfiye suretinde de burada Mühendis ve Mimar yetiştirildiğine dair kayıd bulunmamaktadır. Bk. Cahit Baltacı: a.e., s. 352; Osman Ergin: a.e., c.1-2, s.148.

[5]İ.H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları.* Ankara 1943, c.1, s.2.

[6]İ.H. Uzunçarşılı: a.e., s.144,145.

[7]İ.H. Uzunçarşılı: a.e., s.145.

[8]İ.H. Uzunçarşılı: a.e., s.57.

[9]Bk. Cafer Çelebi: *Risale-i Mimariye.* Yazma nüsha, Topkapı Sarayı, Hazine Kütüphanesi, Nr.339; Orhan Erdenen: "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", *Mimarlık*, 32, 1966, s.20.

[10]İsmail H.Baykal: *Enderûn Mektebi Tarihi.* İstanbul 1953, c.1, s.11; Ali Seydi Bey: *Teşrifat ve Teşkilâtımız.* İstanbul 1972, s.129.

[11]İsmail H.Baykal: a.e., c.1, s.18,26,30,48,49.

[12]Ali Seydi Bey: a.e., s.130.

[13]Tayyârzâde Ahmed Ata: *Tarih-i Ata.* İstanbul 1874-1876, c.1, s.39,40.

[14]Ali Seydi Bey: a.e., s.130.

[15]Tayyârzâde Ahmed Ata: *Tarih-i Ata.* İstanbul 1874-1876, c.1, s.39,40.

[16]Tayyârzâde Ahmed Ata: a.e., c.1, s.40; Bkz. Bernatte Miller: *The Palace School of Muhammed the Congueror.* Cambridge 1941, s.36.

[17]Tayyârzâde Ahmed Ata: a.e., c.1, s.39,41.

[18]Tayyârzâde Ahmed Ata: a.e., c.1, s.73, 80; Fethi İsfendiyaroğlu: *Galatasaray Tarihi.* İstanbul 1952, c.1, s.99.

[19]İbrahim Hakkı Konyalı: *İstanbul Sarayları.* İstanbul 1943, c.1, s.155; Nurhan Atasoy: *İbrahim Paşa Sarayı.* İstanbul 1972, s.26; J.H.Glazemaker: *Turkische Kaizerryk.* Amsterdam 1670, s.29; Paul Rycaut: *The Present State of the Ottoman Empire.* London 1668, s.186,191.

[20]Ali Seydi Bey: a.e., s.131.

[21]Ali Seydi Bey: a.e., s.129.

[22]Bk. Osman Ergin: *Türk Maarif Tarihi.* İstanbul 1977, c.1-2, s.26-27.

[23]Bk. A.Süheyl Ünver: *Fatih Devri Saray Nakışhanesi.* İstanbul 1958, s.5,6.

[24]Mehmed Halife: *Tarih-i Gılmani.* Neşre hazırlayan Ömer Karayumak, İstanbul 1974, s.202,203,204.

[25]Mehmed Halife: a.e., s.205.

[26]Bk. İsmail Baykal: "Buhur Suyu ve Kırmız İmali Hakkında," *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, c.5, 1942, s.17-25; Musahipzâde Celâl: *Eski İstanbul Yaşayışı.* İstanbul 1946, s.117-118.

[27]Bk. Michel Baudier: *Histoire Generalle du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur Empereur des Turcs.* 2.Edition, Paris 1631, s.101.

[28]Daha geniş bilgi için bkz. Arslan Terzioğlu: *Die Hofspitäler und andere Gesundheitseinrichtungen des Osmanischen Palastbauten.* München 1979, s.126-137.

[29]Alberto Bobovio: *Serai Enderum. Das ist Inwendige Beschaffenheit der Türkischen Kayserl: Rezidenz zu Constantinopoli...* Wien 1667, s.2,3.

[30]Alberto Bobovio: a.e., s.3.

[31]Alberto Bobovio: a.e., s.12.

[32]Bk. Alberto Bobovio: a.e., s.12,13,124; Arslan Terzioğlu: 1665 senesinden kalma bir İtalyanca el yazma nüshaya ve bunun 1667 senesinde yapılan Almanca tercümesine göre Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Hastanesi'nin mimârî özellikleri ve teşkilâtı. *A.Ü.Tıp Fak.Mec.*, 30.2.1978, s.518-523.

[33]Mimar Sinan hakkındaki *Tezkeret ül-Ebniye, Tezkiret ül-Bünyan* ve *Tuhfet ül-Mimariye* gibi yazma eserlerin metinlerini içeren şu yayına bk. R.M.Meriç: *Mimar Sinan, Hayatı, Eserleri. Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler.* Ankara 1965; ayrıca bk. Ahmed Refik: *Türk Mimarları.* İstanbul 1977, s.27-33.

[34]M.Erdoğan: Mimar Davut Ağa'nın Hayatı ve Eserleri. *Türkiyat Mecmuası*, c.12, 1955, s.180-181.

[35]Bk. Cafer Çelebi: *Risale-i Mimariye.* Topkapı Sarayı, Hazine Kütüphanesi Yeni Yazmalar Nr. 339.

[36]Orhan Şaik Gökyay: "Risalei Mimariyye, - Mimar Mehmed Ağa- Eserleri", *Ord. Prof. İ.H.Uzunçarşılı'ya Armağan,* Ankara 1976, s.133, 137; Orhan Erdenen: "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri," *Mimarlık,* 32, 1966, s. 20,

[37]Orhan Erdenen: "Osmanlılarda Mimarlık Teşkilâtı," *Hayat Tarih Mecmuası,* 2/12, 1967, s.47.

[38]İzzet Kumbaracılar: "Türk Mimarları," *Arkitekt,* 7/3, 1937, s.86.

[39]Orhan Erdenen: a.g.m., s.46.

[40]Şerafettin Turan: "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1.1.1964, s.177.

[41]İzzet Kumbaracılar: a.g.m., s.86.

[42]Şehreminliği ve Mimarbaşılık hizmetlerinin birleştirilerek Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün tesisine ait Defterdar Efendi'ye yazılan resmi yazı için bk. Başbakanlık Arşivi, Cevdet tasnifi, Saray No.2860.

[43]Ali Seydi Bey: a.e., s.132.

[44]Londra'da British Museum, M.S., Or. 2030 numarada bulunan farsça el yazma nüshada Tac Mahal'in mimarı olarak Türkiye'den gitme İsa Eendi gösterilmekte. Bu vesikanın İngilizce tercümesi için bakınız R.P. Anderson, "The Taj. A Translation from the Persan", *The Calcutta Review*, LVII, 1873, s.233-237. Havell de Tac Mahal'in mimarının Türkiye' den giden Türk mimarı İsa Efendi olduğu kanısında. Bk. E.B.Havell: *A Handbook to Agra and the Tâj.* 1904, s.74.

[45]İzzet Kumbaracılar: a.g.m., s.86.

[46]Daha geniş bilgi için bk. Tayyârzâde Ahmed Ata: *Tarih-i Ata.* İstanbul 1874-1876, c.2; ayrıca bk. Osman Ergin: a.e., c.1-2, s.17.

[47]Ali Ufkî: *Mecmua-ı Saz ü Söz. Yayına hazırlayan Şükrü Elçin,* Ankara 1976, s. I-XIII; Bk, Şükrü Elçin: "Ali Ufkî'nin Bilinmeyen Besteleri", *Türk Kültürü,* 121-122, 1973, s. 48-51; Gültekin Oransay: *Ali Ufkî ve Dinî Türk Musikisi.* A.Ü. İlâhiyat Fakültesi doçentlik tezi, 1972.

[48]Osman Ergin: a.e., c.1-2, s.11; Virgil Candea; *Dimitri Cantemir zum 300, Geburtstag.* Bukarest 1973, s.19-20.

[49]Bk. A.Süheyl Ünver: *Levnî.* İstanbul 1951, s.5.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ Tersane-i Âmire'de imâl edilmekte olan itfaiyye tulumbalarından bu kerre dahi bir tanesi hitam bularak nümune binbaşısı rif'atlü Mehmet Bey tarafından kışlaya teslim edilmiş ve Beyoğlu itfaiyyesi gibi bahriye nümune itfaiyyemizin [örnek deniz itfaiyesi] dahi terakkisi memûl-ü kavî bulunmuş idüğü maa-l- memnuniyye [memnunlukla] ihbar ediliyor. (4 Ekim 1884)

☐ Şirket-i Hayriyye vapurlarının biri Salı günü köprüye yanaştığı sırada bir kadın kucağındaki çocuğu ile denize düştüğünden tayfadan biri denize atılıp merkûmeyi kurtarmış ise de zavallı hatun çocuğunun tahlisi [kurtarılması] için feryad ü figân etmeğe başladığından merkûm tayfa yine atılıp çocuğu dahi kurtarmış ve bütün vapur halkı tarafından alkışlanmıştır. (4 Ekim 1884)

☐ Umur-u zaptiye nâzırı saadetlüKâmil beyefendi hazretlerinin mahdum-u âlilerinin geçen gece hitân cemiyeti [sünnet düğünü] bir suret-i mutantanada [tantanalı bir şekilde] icra edilmiş olduğu maa-l-memnuniyye müstahberdir. (8 Ekim 1884)

☐ Kira arabalarına râkîb olanların [binenlerin] bazıları perdelerini indirerek enva-i münasebetsiz hâl ve harekette bulundukları bi-d-def-ât [birkaç kereler] sabit olmuş olduğundan bu yolda perdeleri kapatılmış olan arabaların zaptiye tarafından muayene edileceği işitilmiştir. (8 Ekim 1884)

Dr.UYGUR KOCABAŞOĞLU

☐ Makri kariyesinin [Bakırköy] öteden beri vukubulmakta olan meyhane ve sokak kavga ve sair gürültüleri bu kerre mahal-i mezkûra [adı geçen yöreye] tayin kılınmış bulunan müfettiş Ömer efendinin gayret ve ikdamıyla [devamlı çalışması] ortadan kaldırılmış olduğu ihbar ediliyor. (8 Ekim 1884)

☐ Beyoğlu polis memurlarından birkaçı sarhoş oldukları halde Kasımpaşa'da bir haneyi bilâ-sebep bastıklarından derûnunda bulunan kadın dahi hamile bulunduğundan ve memurînin işbu hareketleri ise gayet dehşetli bir halde vukubulduğundan biçare kadıncağızın ıskat-ı ceninine [çocuğunu düşürmesine] sebebiyet verdikleri cihetle mezbûrenin hayatı tehlikede bulunduğu müstahberdir. (8 Ekim 1884)

İCMAL-İ AHVÂL

☐ Gazetemizin îd-i şerif [bayram] tatili esnasında siyasete dair şayan-ı zikr bir vak'a zuhur etmeyip yalnız Macaristan parlamentosu küşadı münasebetiyle Avusturya ve Macaristan İmparatoru'nun irad eylediği nutukta sulh ve müsâlemet-i umumiyenin [genel barışın] bekası bir kat daha tekid [güçlendirme] olunduğu hakkında teminat ita olunmasının efkâr-ı âmmece hüsn-ü tesiri [güzel etkileri] görülmüştür. (4 Ekim 1884)

☐ Niyyat-ı dostanesinden [dostça niyetlerinden] asla şüphe etmemiş olduğumuz İngiltere devletinin umur-u Mısriyyeye vukubulan müdahalesi hakkında Avrupa efkâr-ı umumiyyesinin ne gibi hüküm vermekte olduğu diğer sayfada münderiç Avrupa'nın en maruf gazetelerinden nakl ve tercüme olunmuş olan bend-i mahsusların mütalâasından müstebân olunur... (11 Ekim 1884)

☐ Rusya'da matbuat aleyhinde edilen tazyikler ayyuka çıkmağa başladı. Avrupa gazeteleri mütevâliyen [üst üste] bu hususta bendler neşretmekte ise de memleketinin hakayik-i ahvaline [durumun gerçeğine] dair neşriyatıyla iştihar [şöhret bulmuş]..... namında Rusyalı bir muhabir bu kere *Times* gazetesinde bir makale-i mahsusada Rusya hükûmetinin matbuat hakkında tazyikat-ı istibdadkâranesini bit-tafsil âlem-i medeniyyetin enzar-ı umumiyyesine [uygar kamuoyunun bakışlarına] arz eylemiştir... (13 Ekim 1884)

"MEVAD-I RESMİYYE"

Daire-i Umur-u Sıhhiyye'den...

☐ Mekke-i Mükerreme sıhhiye tabibi olup bu sene-i mübarekede Hicaz sıhhiyye komiserliğine tayin olunan binbaşı Nuri efendiden fi 14 Zilhicce sene 301 tarihiyle alınan telgrafnamenin tercümesidir: "Hüccacın [hacılar] ahvâl-i sıhhiyyesi [sağlık durumları] berkemal olduğu halde ifa-yı farize-yi hac-ı şerife bugün hitam

[son] verildiği maruzdur." (5 Ekim 1884)

Memalik-i Mahrusa-i Şahane Haritası

☐ Muharebe-i âhireden sonra hudud-u Osmaniyece [Osmanlı sınırları] vâki olan tebeddülât [değişiklik] üzerine tertib olunan coğrafya-yı cedîde muvafık surette [yeni coğrafyaya uygun olarak] tab'edilmiş ve memalik-i mahrusa-i şahanenin bilcümle mevaki-i mühimmesiyle memalik-i ecnebiyyenin dahi mevaki-i coğrafyası bir mir'at-ı mücellâ [parlak bir ayna] gibi mükemmel ve muntazam surette... (10 Ekim 1884)

☐ Ketebe [kâtipler] ve memurînin [memurların] badema [bundan sonra] sabahleyin saat altı raddelerinde gelip, akşam on buçukta çıkmaları için Maarif Nezâretinde resmen jurnal tutulmağa başlandığı mesmûdur. (19 Ekim 1884)

DIŞ HABERLER

☐ Rusya'da Kiev şehrinde Darülfünun tesisine müsadif [üniversite kurulmasına rastlayan] yevm-i mahsusta [özel günde] icra-yı şehr-âyin [şenlik yapılması] ettikleri halde bir iki bin halk toplanıp arbede çıkarmışlar ve polis üzerine hücum ederek silahlarını zapt etmişlerdir. Akşam dahi Darülfünun müdirinin hanesine hücum olunup eşyası tahrip ve orada bulunan muallimler darb olunmuştur [dövülmüştür]... Bunun üzerine yüz kadar Kazak muvasalat ederek arbede-cû-yân [kavga çıkaranlar] ile bir mücadele vukubulmuş ve hayli kimesneler mecruh olmuşlardır [yaralanmışlardır]. Ol gece ve ferdası sabahı ikiyüz kadar talebe ve yüzelli kadar eşhas-ı saire [başka kişiler] tevkif olunmuşlardır. Halk hapishaneye dahi hücûm ettiğinden asker ateş ederek arbedecileri def' etmiştir. (5 Ekim 1884)

☐ İngiltere'de bilâ-vâris-i malûm [mirasçısı belli olmaksızın] vefat edenlerin emval-i metrûkesi mahkeme-i kübrâ veznesine tevdî olunarak verese zuhur ettikçe ba'de-l- tahkik [soruşturmadan sonra] ita kılınır.

Veresesi malûm olmayarak vefat edenlerin emval-i metrukesinden olarak yetmişbeş milyon lira-i sterlin mevcut olup bu ana değin talep edilmediği cihetle resmî gazetede müteveffaların esamisi [adları] ile terk eyledikleri emvâl bi-t-tekrar [yeniden] ilân olunmuştur. (8 Ekim 1884)

☐ *Memorial Diplomatique* nâm maruf gazetenin Mısır meselesi hakkında neşr etmiş olduğu bir bendin tercümesidir:

Düvel-i ecnebiyyenin [yabancı devletlerin] maslahatgüzarları tarafından nota takdim olunduktan sonra Mısır meselesince bir sükûn hasıl olmuştur. Bu sükûn zamanı faidesiz zuhur etmemelidir... Mısır ahvalinde görülen iğtişâşât [karışıklıklar] İngiltere'nin müdahalesinden neş'et eylemiş olduğu cümlenin müsellemiyken [herkesin kabul ettiği bir gerçek iken] ilân olunmuyor ve halbuki ikrar ve itiraf zamanı hûlûl etmiştir. İngiltere'nin müdahalesi devam ettikçe alıvâl-i Mısriyye ıslah olunamayacağı vareste-i şek ve şüphedir [kuşkudan uzaktır]. Bu mütalâa ne kadar şedid ise o kadar hakikate muvafık ve vukuat ile mütehakkiktir [olaylar tarafından doğrulanmış]... (11 Ekim 1884)

☐ İngiltere'nin Bahr-i Sefîd [Akdeniz] filosu Amiral Lord John Hay kumandasında teşrinievvelin ikisinde Brindizi'den Kıbrıs'a muvasalat etmiştir. (12 Ekim 1884)

İLÂN VE REKLÂMLAR

Ateş İle Müteharrik Makine [Biçer-Döğer- Öğütür]

☐ Trieste şehrinde küşad olunacak sergiye bu defa vâz' olunmak üzere müceddeden [yeni olarak] imâl olunan ateş makinesi orak biçmeğe ve gerek harman yapmağa ve arzu olunduğu halde değirmene tahvil olunarak istimal olunabileceği, mezkûr makine şayet istimalinde şikest [kırılacak] olur ise suhuletle [kolaylıkla] tamiri için fazla alât ve edevatı hazır ve mevcut olduğu, mezkûr makinenin kazanının islim [buhar] kuvveti altı beygir kuvvetinde, 3700 kilogram ağırlığında olduğu, makinenin fiyatı 5500 frank olup Yunanistan'ın Pire şehrinde teslim olunacağından mübayaasına talip olanlar ve lâyıkıyla malûmat almak isteyenler Pire'de mukim zîrde [aşağıda] muharrer imza sahibinin acentasına veyahud Deraliyye'de Galata'da Karantina sokağında numero dokuz Mösyö Hermin(?) Helbin(?)'in mağazasına müracaat eylemeleri ihtar olunur. (5 Ekim 1884)

"Usul-ü Tedris"

☐ Lisan-ı umumî hükmüne girmiş olan Fransız lisanını sür'at ve suhuletle [kolaylıkla] tahsil etmek için usûl-ü cedidedir [yeni yöntemdir]. Bu eser umum askerî ve mülkiye rüşdiyyelerinde kabul ve tedris edilmekte bulunduğundan bu def'a üçüncü def'a olarak gayet nefîs ve ilâveli olarak tab' olunmuş, bilhassa Bâb-ı Âli caddesinde Karabet ve Kasbar efendilerin 25 numerolu Vatan kitabhanesinde füruht olunduğu [satıldığı] gibi sair kitabcılar vasıtasıyla dahi alınmak mümkündür. (9 Ekim 1884)

☐ Mösyö Barnett ve mahdumunun sahih ve eyi kanyakları 12 şişe itibariyle satılıyor. Mezkûr kanyakların markalarıyla fiyatları ber-vech-i zîr [aşağıda] beyan olunur:

Penbe etiketli Korto (?) markalı 15 frank,
Beyaz etiketli Korto markalı 16 frank,
Bir yıldızlı Henri Raymond markalı 18 frank,
İki yıldızlı Henri Raymond markalı 22 frank,
Bir çiçekli Barnett markalı 45 frank,
İki çiçekli Barnett markalı 52 frank,
Üç çiçekli Barnett markalı 60 frank.

Dersaadet ve memalik-i şahane için depozitoları Galata gümrüğünün karşısında Koçoğlu hanında Çerovati (?) mağazasındadır. İşbu kanyaklar her türlü hileden âri olarak şürbuna [içmeğe] devam edenler için bir nevi muâlece [ilaç kullanma] makamına geçmekte olup, onların nefasetinden dolayı memnun olacakları bedihidir [açıktır]. (9 Ekim 1884)

"MÜTEFERRİK"

İşret

☐ İçki deyip de geçivermeyelim. Belâ-yı mübremedir ki [kaçınılmaz belâ] insanı bilâ ihtiyar [isteği dışında] nice hatalara sevk ederek şerm-sârr eden [mahcub eden] ve hıfz-üs-sıhhate lâzım tedabire [sağlığın korunmasına gerekli önlemlere] ihtiyatsızlık ettirerek alîl bırakan ve her şeyden eşeddü zaruretin pençe-i tazyikatına kadar götürüp çaresizliğe düçâr eyleyen ve daha nice nice fenalıkları eksik olmayan hep odur... *Tulû*'dan (14 Ekim 1884)

☐ Mekteb-i Sultani Farisî muallimi olup asar-ı edebiyyesiyle müştehir [ünlü] bulunan rif'atlû Feyzi efendinin bu kere ikmal buyrulan Maarif Dairesi hakkında tarihidir:

Şehinşah-ı zamanın mimar-ı himmetiyle
Hüsn-ü hitama erdi bu cay-ı feyz-i bahşâ
Feyzi kulu da yazdı tarihi dilpezîrin
Abdülhamid kıldı Dar-ül-maarif inşâ.
(14 Ekim 1884)

Rû-y-u arzda [yer yüzünde] en büyük şeyler:

En büyük derya: Bahr-i Muhit-i Mutedil [Pasifik Okyanusu]
En büyük nehir: Cenubî Amerika kıtasında Amazon
En büyük körfez: Amerika'da Meksika körfezi
En büyük burun: Amerika cenubunda Horn burnu
En büyük ada: Avustralya
En büyük şehir: Londra
En büyük bina: Roma'daki Sen Piyer kilisesi
En büyük otel: Amerika'daki San Francisco şehrinde "Palace" nâm otel,
En büyük çöl: Sahra-yı Kebir
En büyük tiyatro: Paris'teki Grand Opera
En büyük vilâyet: Amerika'daki Teksas vilâyeti
En uzun şimendifer hattı: Amerika'da Kanada'dan Bahr-i Muhit-i Mutedile kadar olan Union Pasific hattı. (15 Ekim 1884)

Cemil MERİÇ

Celâl Nuri'nin Türk İnkılâbı - II

Lisan Bahsi

Toprak temizlendi. Kolları sıvayıp umran ve irfan sarayını kurmaya başlayalım. İşe nereden girişeceğiz? Celâl Nuri büyük bir isabetle "dilden" diyor. Çünkü dil, düşüncenin de, medeniyetin de aynasıdır. Daha doğrusu kendisidir.

İrfanı ta başlangıcından tetkik etmeliyiz: Komşularımızın dilleri Avrupa irfanını ifade edecek olgunluktadır. Türkçenin ise sarf ve nahiv'i, imlası bile hâlâ mazbut değildir. Kamusu yoktur. Hele şu sıralarda bir muhitü'l-mâarif (ansiklopedi) bile hazırlanamaz. Lüzumlu ıstılahların (terim) ancak beşte biri mevcut. Latin, Slav, Cermen lisanları medeniyetin umumi tekâmülü içinde işlenmiş, onunla birlikte ilerlemiştir. Türkler, Batı medeniyetine katılmamışlar, bunun için lisanları da böyle bir feyzden mahrum kalmış. Kelime ve ıstılah bakımından yetim bir dil Türkçe.

Saydığımız diller, gelişmeye çok elverişli. Bir kere ön ve art edatlar bakımından zengin. Sonra mürekkep (birleşik) isimler türetebilirler. Dilimizde yalnız art edatlar (takı) var, ön edatlar yok. "Türkçe en mükemmel lisandır" iddiası da temelsiz. Türkçenin kendine göre iyi yanları var. Fakat lâfızca fakir. İngilizce yüz bin kelime, Türkçe otuz bin civarı. Daha geniş ve daha ferah düşünebilmemiz için hiç olmazsa bunun iki misli lâfza ihtiyacımız vardır. İşte, yenilik dostlarının üzerinde uğraşacakları verimli bir alan. Peki.. Türkçe, Batı medeniyetini ifade edebilecek bir olgunluğa erişinceye kadar ne yapacağız? Başka milletler ne yapmışsa onu. Japonlar, Japonca ilerleyinceye kadar ellerini bağlamamışlar, İngilizceyi ikinci bir dil olarak kabul etmişler. Vaktiyle Galatasaray bu maksatla açılmış. Elbette ki dilimizin gelişmesine eskisinden daha çok çaba göstermeliyiz. Ama o istenilen zenginliğe erişinceye kadar medenî dillerden birini (İngilizce, Fransızca, Almanca gibi) öğrenirsek yerimizde saymaz ve dünya irfanını izleyebiliriz.

Batı dillerini bilmek, o dillerde düşünmek demektir. Bunun da anadilimiz üzerine büyük faydaları olacaktır. Bu sayede üslûb ciyadet kazanacaktır. Nitekim Abdülaziz devrinden sonra, Fransızcanın etkisiyle yeni kelimeler doğmuş, üslûb düzelmiş, kelime oyunları azalmıştır. Zengin devletlerin tebası da zengin olur. Medenî dilleri bilenler, büyük medeniyetlerin mirasına konarlar. Atadan kalma malı bulunmayan nasıl çalışarak servet kazanırsa, lisanı gelişmiş olmayan da lisan iktibasına mecburdur.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikleri zaman Arapça duraklama devrindeydi. Arapçadan çok kelime aldık. Türevce zenginleştik, ama ziyanımız da oldu. Arapça ön ve art takılar bakımından fakirdir, ama türev bakımından çok zengindir. Bir kökten otuz beş kelime doğar. Eğer böyle bir hazine emrimizde olmasaydı halimiz haraptı. Ne var ki dilimize birçok lüzumsuz kelime de girmiştir. Ne zararı var.. Bunlar zamanla unutulur. Kaldı ki Arapçadan gelen kelimelerin çoğu son derece mühimdir. Onları kamusdan çıkarırsak dilsiz kalırız. Zaman lüzumsuz kelimeleri atar. Zamanın yerine muâsırlar geçerse yapılan iş hatalı olur. Ve tabiî olmadığı için de tepki yaratır.

Sonra yazar, Türkçenin tarihiyle ilgili tafsilata girişiyor:

Fuzulî Batı Türkçesi kurulurken şöyle demiş: Türkçede "Beyan-ı vekâyi' düşvar ve (Türkçenin) ekser elfâzı rekîk ve ibârâtı nâ-hemvâr"dır. (Türkçede olup bitenleri anlatmak güç ve Türkçenin lâfızlarından çoğu tutuk ve cümleleri ise eğri büğrü.)

Cevdet Paşa da 1302'de Namık Kemal'e yazdığı bir mektupta kendini şöyle niteler: "...o zamandan berü lisanımız birkaç renge girdi. Pek çok tebeddülât gördü. Birkaç kere lisanını değiştirmiş ve usul-u hatt ve imlâsını bile şaşırmış bir eski müverrih..."

Görülüyor ki aradan üç asır geçtiği halde lisan hâlâ yerine oturmamış.

Sonra büyük yazarlarımızı ele alıyor Celâl Nuri; örnekler vererek şu hükme varıyor: Hiçbirinde üslûb ciddiyeti yok. "Fesahat, mutabakat, sarf u nahiv" noktalarından hepsi de düşkün. "Tecanüsden, ittiradden mahrum, tenâkuzlarla dolu bir ifade."

Unutmayalım ki, Fuzulî Batı'daki Rönesans zamanında yaşar. Eğer onun yoluna gitseydik dilimiz çoktan istikrar kazanırdı. Avrupa dillerinde artık hiçbir hata hoş görülmez. Bizde ise fasih bir ibareye rastlamak müşküldür. Ama yine de bir tekâmül vardır. İfade saflaşmıştır, fakat Türkçemizde fevza (anarşi) bugün de egemen.

Üstadın bu hükümlerine -ne kadar zalim olurlarsa olsunlar- biz de katılıyoruz. Nesrimizdeki bu gelişmemişliğin sebeblerini "Şiirden Düşünceye" başlıklı incelemede uzun uzadıya anlatmıştık. (Bkz. Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İstanbul 1980, 2. baskı, s. 278 vd.)

Celâl Nuri, bu tespitlerden sonra can alacak suali yapıştırıyor: Peki, ne yapmalıyız? Lüzumlu ıstılahları Arapça, Farsçadan alabilir miyiz? Hayır... Arapçadan lüzumsuz kelimeler, kaideler almışız, doğru.. Ama yağmurdan kaçalım derken doluya da tutulmayalım. Bin yıldır irfanımız bu kelimelerle kurulmuştur. Düşüncemizin yapısı haline gelmiştir bu kelimeler. Bunları rasgele atamayız. Arapça kelimelere duyduğumuz düşmanlık onları bilmediğimizden ileri geliyor.

"Açık, sade Türkçe ile yazalım" diye bağırıyoruz. Pekâlâ.. fakat her konu herkesin anlayabileceği bir dille yazılamaz.

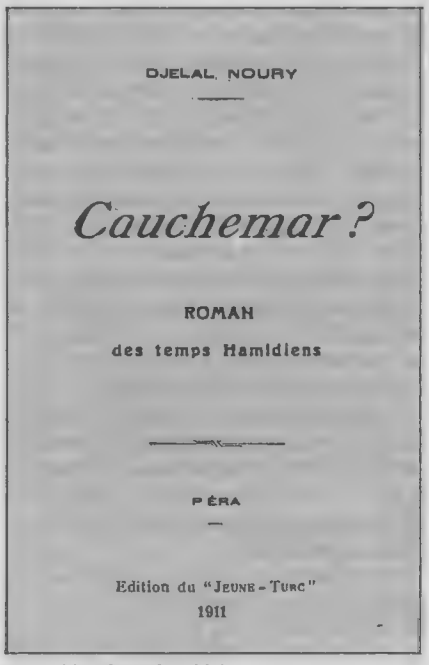

Solda, Celâl Nuri, sağda, Fransızca kitaplarından biri:
Kâbus? Sultan Hamid Döneminin romanı.

Bu da çok sık unuttuğumuz bir hakikat. Bir kelimeyle Celâl Nuri'nin tenkitleri akl-ı selime yüzde yüz uygun. Ama teklifleri ne kadar uygulanabilir? Bilemiyoruz.. Netice: lûgatimiz, imlâmız, sarfımız, nahvimiz hâlâ müdevven [tedvin edilmiş, kuralları konulmuş] değildir.

Aradan geçen 60 yıl bu dertlere bir deva getiremedi, anarşi büsbütün koyulaştı, cehalet yoğunlaştı.

Celâl Nuri, isteklerini şöyle vurguluyor: Bütün engeller ortadan kalktı. Medeniyet açıktan açığa hakkımız. Ama yapacağımız ilk iş, ifade âletimiz olan dili inzibat altına almak, ıslâh etmek ve onu medenî diller seviyesine çıkarmak. Kelime ile beraber medenî âlemin bütün fikirlerini ve düşünüş tarzını da Türkçemize ve milletimize nakletmiş olacağız. Dilde ittirad olmadığından zihnimiz de perişan. (Celâl Nuri, Cevdet Paşa'dan, Recaizade Ekrem' den, Sait Paşa'dan aldığı parçalarla lisanımızın nasıl anlaşılmaz hale geldiğini, lâfız sanatlarının ne kadar kötü kullanıldığını ispat etmeğe çalışıyor.) Sonra da Osmanlıca- Türkçe meselesini ele alıyor.

Dilimizin tarihi yazılmamıştır. Lisaniyatla ilgili hiçbir eser yayımlanmamıştır. Bu konuda herkes aklına geleni söylemektedir. Bir kısım yazarlara göre, kamusu Arapça ve Farsça kelimelerden temizlemek, Osmanlıcanın yerine Turanî kelimeleri koymak ve dili saflaştırmak lâzımdır. Bazı yazarlar ise böyle bir davranışın dili yok etmek olacağını ileri sürüyorlar. Şehirden şehire, mahalleden mahalleye ayrı lehçeler kullanılıyor. Bu anarşiyi ancak devlet sona erdirebilir. Bugün, lehçelerin üstünde ortak bir Türkçe varsa onu merkeziyete ve devlete borçluyuz. Gerçi Osmanlı döneminde de ortak bir dil vardı, ama ikiye ayrılıyordu bu dil: konuşma dili, yazı dili. Aşırılığa kaçmayalım. Her millette konuşma diliyle yazı dili ayrıdır.

Elif-Ba (alfabe) meselesi

Arap harfleriyle okumak da güç öğreniliyordu, yazmak da. Oysa bir çocuk Latin alfabesindeki 25 harfi kısa bir zamanda öğrenebilir. Düşündüğünü de çarçabuk yazar ve kolayca okur. Evet ama "elif-ba"yı hemen değiştirecek miyiz? Celâl Nuri'nin bu suale verdiği cevap çok düşündürücüdür: Hayır... elif-ba bir anda değiştirilirse mâzi ile istikbâl arasında bir kopuş olur. Aceleye lüzûm yok. Önce Latin harfleri, yardımcı bir elif-ba olarak okutulmalı, lisanın kâbiliyetleriyle ne kadar uyuştuğu denenmelidir. Unutmayalım ki, Türkçe yalnız bugünkü nesillerin dili değildir. Hem atalarımızın, hem de çocuklarımızın ortak malıdır.

Kütüphanelerimizi kapamağa mecbur olmadan, yavaş yavaş yeni eserler basılır. Eskilerden muhalled (kalıcı, klasik) olanlar yeniden basılır. Bir fâsıla-ı lisân'a meydan verilmeden yeni bir denge kurulmuş olur.

Eğer atalarımızın ilmî, fennî, edebî eserleri olmasa, biz de Arnavutlar gibi Latin harflerini tereddütsüz kabul ederdik. Fakat bir dilimiz var. Bütün içtimaî ve ruhî tarihimiz o'nda meknuzdur. Lisan terkib edilmez, terekküb eder; teşkil edilmez, teşekkül eder. Harfleri değiştirmek isteyenler bu psikolojik, filolojik ve içtimaî ilkeleri unutmamalıdır.

Özetlersek, Celâl Nuri Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kabulünü -prensip olarak- faydalı buluyor. Yalnız bu iş aceleye getirilmemeli. Yeni harfler dilimizle ne kadar uyuşabiliyor? Bir müddet denenmeli, eski harflerle yazılmış başlıca eserler Latin harflerine geçirilmeli, nesiller arasında herhangi bir kopuşun belirmesine meydan verilmemeli.

Arap harflerinden şikâyet XVIII. yüzyıldan beri aydınlarımızı uğraştıran müzmin bir hastalıktır. Önce üstadımız olan Avrupa, İslâm'daki çöküşün başlıca müsebbibi olarak Arap harflerini görmüş ve göstermiştir (meselâ Volney). Meşrutiyet aydınları arasında bu şikâyet oldukça itibar kazanmıştır. Yeni harflere ilk iltifat edenlerin başında Abdullah Cevdet gelir. Böyle bir davranışın aleyhinde bulunanlar gerçek bir azınlıktır. Meselâ Darülfünun hocalarından Avram Galanti, Arap harflerinin terakkimize mâni olmadığını ileri sürmek cesaretini göstermiştir.

İrfâna Dâir

İnkılâbımızın şiarı, her ne pahasına olursa olsun, cehlin yok edilmesi olmalıdır. Aksi takdirde hiçbir milleti yenemeyiz. Evet... herkes millî terbiyeye heveslî, ama bu terbiyenin henüz tarifine bile rastlamadık.

Mürebbîler yüksek tahsil görmeli. Avam ilk tahsil. Demek ki, her iki öğrenime de aynı derecede ihtiyaç var. Resmî, gayrı resmî yayın hiçbir usûle dayanmıyor. İktibas devrinde olduğumuzu unutarak iddiacılığa kalkıyoruz.

Tekâmülümüzü murakabe altında bulundurmak zorundayız. Fakat bunun yolu nedir? Ben kesin bir cevap veremeyeceğim.

Edebiyat Hakkında

Bir milletin hakiki tarihi edebiyatından anlaşılabilir. Avrupa'nın ortak bir edebiyatı var. Madem ki biz de Avrupalı olmaya karar verdik, bu medeniyetin en pâyidâr tecellisi olan edebiyatını da tanımak zorundayız. Şark edebiyatı, bilhassa kâfiye, secî', kelime, âhenk edebiyatıdır. Avrupa edebiyatında aslolan fikirdir.

Yapılacak ilk iş, Batı'nın klâsiklerini Türkçeye kazandırmak olmalı. İktibasla-

rımız tam olmadıkça yeni bir döneme geçemeyiz. Batı'nın usûllerini lâyıkıyle hazmedince hayatımızı daha mâkul ve daha tabii bir surette tasvir edebileceğiz. Duygularımız da gelişigüzel değil, düzenli olarak tespit edilecektir.

Mütercim ve ediblerimize de büyük bir görev düşüyor: Batı edebiyatlarının sıhhat ve fesâhat kurallarını, Batı milletlerinin yüz yıllardan beri denenmiş töre ve alışkanlıklarını ülkemize aktarmak, onların yazış tarzlarını benimsemek.

Askerlikte, hekimlikte, mühendislikte olduğu gibi, edebiyatta da ilk iş aktarmaktır. Zaten inkılâbımızın tuttuğu yol Avrupa'nın beğenilen töre ve âdetlerini iktibas etmek değil midir? Nakil ve iktibastan sonra ilk merhale ibda'dır (yaratış).

Muaşeret (görgü) Hakkında

Önce Şark'ın sefaletini sergileyen birkaç fırça darbesi. Ziya Paşaları, Namık Kemalleri, Sadullah Paşaları hatırlatan bir Batı hayranlığı. Netice: "Şark Şark'tır, Garb Garb'dır. Türkler, işte, Şark'ın bu felç ve atâletine, bu lâkaydlığına ve intizamsızlığına karşı isyan bayrağını açtılar. Bana göre Doğu'nun yükseliş ve alçalışı devlet tarzından ileri gelir."

Tanzimattan beri hep aynı terane. İyi ama "bu alçalış ve yükselişi yaratan devlet" asırlarca ülkeyi imrenilecek bir medeniyet merkezi yapmadı mı?

Celâl Nuri devam ediyor: "İşte Cumhuriyet her şeyden önce, aşağıdaki tekâmülleri gerçekleştirecek devlet teşkilâtını kurdu. En aziz emelimiz bu teşkilâtın gelişmesidir."

Yazar, sosyal yaşamımızın neden bu kadar perişan olduğunu araştırırken, dikkatini kadınların durumu çeker: Kadın insanlığın yarısıdır. Batı'yı güzelleştiren o.. Doğu'da ise kadın, zelil ve hakîr bir mahlûk. Doğu, kadının yardımından mahrumdur. Batı gülmeyi bilir. Doğu ise mağmumdur; çünkü hayatı cazib değildir. Gülerse de zoraki güler. Batı, neşenin vatanıdır. Neşenin ve güzelliğin. Yazar, bu tasvirin fazla idealleştirilmiş bir tablo olduğunu fark ederek hemen ihtirâzî birtakım kayıdlar öne sürer: "Batı'daki yaşayışın yalnız çekici yönlerini anlattık. Oysa bu hayatın yozlaştığını gösteren nice alâmetler var. Dünya savaşından sonra bu alâmetler zeytinyağ lekeleri gibi büyüdü. Talihsizliğimiz, bu medeniyete iki yüz yıl önce katılacakken, şimdi intisab ediyoruz. Savaştan sonra kadın konusunda serbestlik son haddine varmıştı. Bunun içindir ki, günden güne aile sağlamlığını kaybediyor. Herkes, ne pahasına olursa olsun, zenginleşmek ve hayattan kâm almak emelinde. Yani tam bir çöküş manzarası karşısındayız. Biz Avrupalılaşmak kararını verdiğimiz anda böyle bir mütefessih Avrupa var önümüzde. Ama ne yapalım ki, bütün bu tereddiyâta rağmen Batı medeniyeti yine de en sağlam medeniyet. Medeniyet, çirkinliği ihtiva etmeyen bir mefhumdur. Medenî bir toplumda bir çirkinlik görüyorsak, elbette ki o, medeniyetin dışındadır, ona musallat olmuş bir hastalıktır. Maraz ise alınmaz, tedavi edilir. Elbette ki Avrupa medeniyetinin bu yönleri üzerinde uyanık ve uzak görüşlü olmalıyız. Millet ve hükûmet teşkilâtı, irfan müesseseleri, edebiyat, bu davamızı gözden uzak bulundurmamalıdır.

Toplum hayatımızı sergileyen bir tabloya ihtiyacımız var. Ayrıca Batı'nın sosyal durumunu da öğrenmek zorundayız. Sonra bu iki tabloyu karşılaştırmak, bizde olmayan müesseseleri Avrupa'dan iktibas etmek lâzım.

Batı'nın toplumsal hayatı bizimkine kıyasla çok daha yüksek. Böyle bir yaşayışa katılmak istiyorsak hepimiz kalıp ve kıyafetimize, lisan ve dimağımıza, davranış ve terbiyemize, tavırlarımıza çekidüzen vermeliyiz.

İnkılâb başlayalı seneler oldu. Hangi yazarımız Batı hayatının esaslı yönleri hakkında milleti aydınlattı? Avrupa medeniyeti diyoruz... bunun niteliğini açıklayan eserler nerede!"

Nüfus

Topraklarımız geniş. Nüfusumuz az. Bu geniş toprakları ele geçirmek İtalya için çok câzip olabilir. Bu tehlikeyi hiçbir zaman gözden kaçırmamalıyız. Bugünün savaşlarında hâkim olan, araçlar değil tekniktir. Hatta teknik de yetmez. Anadolu'nun en az otuz milyon nüfusu olmalıdır.

Nüfus iki türlü çoğalabilir: 1- Doğanları muhafaza... Herkesi aile kurmağa teşvik etmek (bunun için de iktisadî gelişme şart). Demek ki iktisat, sıhhiye, bayındırlık siyasetlerimizin mihveri, nüfusu artırmak olmalıdır. 2- Cumhuriyet hudutları dışında kalan Türkleri vatana çekmek. Bunun için de gelecek insanlar topraklarımızda, bugün yaşadıkları ülkelerdekilerden ziyade bir cazibe, bir kâr, bir huzur ve refah bulmalıdır.

Nüfusu çekmek ve ülkemizde toplamak, artırmak, yani nicel olarak ilerlemek; ahalinin okuyup yazması ve zengin olması, yani nitel olarak ilerlemek. İşte inkılâb bize bu ihtimali sağlıyor ve bu ufku açıyor.

Celâl Nuri, Demostenes'i hatırlatıyor ve bizde de böyle Demostenes'lere ihtiyaç var, diyor. Her gün hutbelerde şu hakikati haykıracak bir Demostenes'e: "Ey Türkler! Vatanınız geniş, sayınız az. İtalya küçük, İtalyanlar kalabalık ve sizden uzak değildir. Nüfusunuzu artırın ve güçlendirin ki, Türk vatanı ikinci bir İtalyan vatanı olmasın."

Biraz iktisadîyat

İnkılâbın gerçekleşmesi ve ülkenin medenileşmesi için tek şart zenginlik, yani iktisâden kalkınmaktır. Celâl Nuri'nin tavsiyesi de Guizot'nunki gibi tek kelimeyle ifade edilebilir: "Zengin olunuz!"

İmparatorluk, ticarî ve sınaî kâbiliyetlerin gelişmesine mânî olmuştur. Türk, eski Romalılar gibi hırfetden [becerilerden, zenaattan] tiksinirdi. Hükûmetçi bir unsurdu. İktisadîyat, Türk olmayan Osmanlıların elinde kaldı. Havas ile avam arasında orta bir tabaka, yani esnaf yoktu.

Osmanlı saltanatı iktisadî bir devlet değildi. Bunun için milletin iktisadî terbiyesini mürakabe altında bulundurmak inkılâbın görevidir.

Ticaret, bayındırlık işlerine dayanır. Önce bir program yapılmalı, başka bir deyişle yapılacak işler ciddî bir plana bağlanmalı. Millî irfan, millî gelişme.. iktisadiyata dayanır.

Cihan Buhrânı

İnsanlık, kişiler arasındaki anlaşmazlıkları medenî hukuk yardımıyla çözümleyebiliyor. Ama, kendini bütün milletlere kabul ettiren bir devletler hukuku yok henüz.

Devletler arasında emniyet câri değildir. Büyük tehlikeler ortasındayız: Rusya, İtalya, Yunanistan. Eski denge bozuldu, yerine yeni bir denge kurulamadı. Cihan, ihtilâl içindedir. Ve ona, doğru yolu gösterecek asrî bir peygamber de yok.

Ülkemizde, her yeniliğe karşı gelen bir muhafazakârlar zümresi var. İnkılâb, irticaı yok etmiştir. Ama, tutucuların kökü, ancak ciddi bir eğitim sistemiyle kurutulabilir.

Karamsar olmayalım. Gerçi sanayimiz gelişmemiş, ama henüz sermaye ile emek arasındaki anlaşmazlıklardan da uzağız. Gerek kapitalizm, gerek proletarya, ülkemizde yeni yeni öğrenilen kavramlar..

İktisadî buhran, tehlikeli akımlar doğurdu. Dünyayı altüst edeceğe benzeyen bu çeşitli akımları dikkatle takip etmeliyiz: Sosyalizm, komünizm, anarşizm, mutlaka tanımamız gereken toplumsal olaylardır.

Aykırı Düşünceler

İnkılâb aleyhinde bulunanlar var. Diyorlar ki, siyasî, içtimaî, iktisadî bir du-

rumdan diğerine, ya tekâmül yoluyla yahut da inkılâbla geçilebilir. Meselâ İngiltere bir inkılâb memleketi değil, tekâmüller ülkesidir. Oysa Fransa bir inkılâblar ülkesidir. Osmanlı tarihi asla İngiliz tarihine benzemez, en çok Fransa'nınkini andırır. Türk milleti inkılâb sâyesinde kendisiyle ilgilenmeyen müesseseleri yıktı.

Kimine göre de, Türkler ne ârîdirler ne de nasrânî. Yunan ve Roma medeniyetlerine de nisbetleri yoktur. Ârî ve nasrânîlerin Yunan ve Roma irfanı üzerine kurulmuş medeniyetleriyle nasıl uyuşabilirler? Celâl Nuri'ye sorarsanız, pekâlâ uyuşabilirler. Yazar, tam bir inkılâbcıdır. Yalnız inkılâbın da sınırları olduğunu kabul eder. Mesela, dil'de inkılâb olmaz. Dil, tekâmül sahasıdır. Demek ki, inkılâbımızın bu konuda yapacağı şey, bu inkişaf ve tekâmülü kolaylaştırmaktan ibaret olmalıdır.

İslâm'ın milletçe benimsenmiş esasları var. Bunlar değiştirilemez. Lâkin din, bir yandan eski saflığına döndürülmeli, bir yandan da muamelâtta, ahlâkîyat ve maneviyatta bizim ihtiyaçlarımızı karşılayacak bir hale gelmeli.

Din, hem inkılâb, hem tekâmül alanıdır. Tekâmül yoluyla gerçekleşecek amaçları tekâmüle, diğerlerini ise inkılâba bırakmak tabiidir.

Elbette ki, inkılâbdan sonra tekâmül gelecek. Çünkü inkılâb maziyi yıkar. Tekâmül ise istikbali inşa eder.

Bazı uygulamalar: Madem ki Avrupalılığı kabul ediyoruz, onun bütün özelliklerini ve bilhassa düşünmek ve çalışmak usûllerini de almağa mecburuz.

Son Bölüm

Bizim inkılâbımız, İnsan Hakları Beyannamesi bakımından 89 inkılâbının bir uzantısı sayılabilir. İnkılâbımız, tekâmülle güçlendikçe Avrupa medeniyetine dahil olmayan Müslüman ve Mecusî âlemlerine de sirayet edecektir. Türk milleti azmetmiştir: onun da, yalnız kendini değil, insanlığı yükseltmek sırası gelmiştir artık. Kısaca Türk çalışacak, ulûm ve fününu, edebiyat ve bedîîyatı, bulunduğu kademeden biraz daha yukarısına çıkaracaktır. Türklerden bir Pasteur, bir Darwin yetişecek ve Türklerin Cermenlerle Latinlerden, Slavlarla Anglo-Saksonlardan seviyece bir farkı kalmayacaktır.

Sonra Bir Lâhika: Lisan Hakkında

Gelişigüzel sıralanmış bir sürü düşünce ve malûmat. Gelişigüzel fakat oldukça ciddi. Önce lisanla ilgili mefhumlar, filoloji ile lengüistik'in farkları, sonra dil aileleri, Türkçede ön-takıların bulunmayışı. Bu bilgiler, kesin bir hükümle noktalanıyor: Hiçbir dil diğerleriyle karabet peyda etmeden ve onlardan istianede bulunmadan yaşayamaz. Eskiler, Arapça ve Farsçadan bol bol kelime almış. Ama bu dillerdeki takıların Türkçe köklerle kaynaşmasını sağlamamış. Bu yüzden çok sıkıntı çekiyoruz. Sanıyoruz ki, başlangıçta bu iş kolayca yapılabilirdi. Önemli olan dile esneklik kazandırmaktır. Dilin ihtiyacı, kelimeden çok, bazı gramer unsurlarına (morfem) ve isim terkiblerinedir.

Sonra yazar, çeşitli eserlerdeki Türkçe kelime nisbetlerini yüzde olarak tesbit ediyor. *Hadîkadüs-Suada*'da % 22, *Şefiknâme*'de % 17... (s.285).

Arapça, Turan ağacına yapılmış bir aşı. Böyle bir yardım, Türkçenin bağımsızlığına engel olmamıştır. Bugün de bu alışkanlıktan faydalanarak Arap ve Fars dillerine başvurabiliriz.

İhtiyaçlarımız ortadadır. Ne nisbet edatımız var, ne gereği kadar âlet ismi, mekân ismi, zaman ismi. Ediblerimiz bol, ama dilcilerimiz nerede? İnkılâb, dilde tekâmülün yolunu açmalıdır. Bu tekâmül nasıl olacaktır?

Kâmus'dan önce gramerimiz hazırlanmalıdır. Fakat daha önce lengüistik ve mukayeseli filoloji öğrenmeliyiz. Kamus nasıl yapılır? Gramer nasıl kurulur? sorularını bu ilimlerin ışığında aydınlatacağız.

Her şeyden önce usûl [metod]. Çerçeveyi hazırladıktan sonra kelimeler tasnif edilebilir. İlimde lûgatten evvel gramer gelir. Kamuslarımız çok ilkel, diyen yazar takip edilecek yolu şöyle anlatıyor: Önce dilin lûgatını yapmalıyız. Sonra bu lûgati medenî milletlerin sözlükleriyle karşılaştırıp noksanlarımızı tesbit etmeliyiz. Etimoloji daha sonraki iş.

Sayfa 291'de Arab elif-ba'sının mahzurları sergilenmiş. Bu elif-ba, hem Türkçeye uygun değildir, hem de ıslah edilemez. Celâl Nuri'nin üzerinde durduğu tez şu: Lisanda inkılâb pek güçtür. Diller inkılâba değil, tekâmüle tâbidir. İnkılâb, ancak yazı dilleri olmayan milletlerde, meselâ Macarca ve Çekçede düşünülebilir.

Türkçeyi zenginleştirmek için mürekkep isimler yapmak tavsiyeye şâyan, tabiî aşırıya kaçmadan ve şiveyi bozmadan. Yeni kelimelere de kullana kullana alışılır. Kitabın en mühim bölümlerinden biri dille ilgili olan bu ek. Yazar, daha önce de dilimiz hakkında bir kitapçık yazmıştı. Yani bu konuyu oldukça iyi biliyor.

Bu konuda her türlü aşırılığa düşman. Aşağı yukarı 60 yıl sonra biz de yazarın dil bahsindeki görüşlerine katılıyoruz. Sonra kitap, ikinci bir ekle zenginleşiyor.

Medeniyet Tabir ve Mefhumu Hakkında

Medeniyet kelimesi Firuz-âbâdî'de yok. Küçük şehire belde, büyüğüne medîne denir. Medenî, medineye mensub, medeniyet: şehirlilik.

Mütercim Âsım'dan öğrendiğimiz bunlar. Batı lûgatleri de doyurucu değil. Kelime zamanla, asıl mânâsından hayli uzaklaşmıştır. Avrupa bugün medeniyet denilince ne anlıyor? Gündelik dilde, medeniyet: haderiyet; vahşetten ve bedevilikten ayrı bir sosyal durum; nezaket ve terbiye; ilerlemeye elverişli bir tarzda düzenli ve dürüst yaşamak ve bir araya gelmek; ilim ve fenlerden, sanat ve ticaretten, güven ve asayişten yararlanmak; rahat bir hayat sürmek... anlamlarına gelir. Halkın medeniyet deyince kast ettiği bu nimetlerdir. Filozofların anlayışı biraz daha farklıdır. Mesela Guizot'ya göre medeniyetin kıstası: ilerleme ve gelişmedir. İki şartı var medeniyetin: 1- Sosyal etkinliklerin gelişmesi; 2- Bireysel etkinliklerin gelişmesi.

Guizot, eski medeniyetlerle, yeni Avrupa medeniyetini karşılaştırır. Avrupa medeniyetinin üstünlüğü çeşitliliğinden ileri gelir. Avrupa'nın yaşayışı ne dardır ne tekelci. Bir kelimeyle gelişen bir medeniyet. Batı yaşayışının parolası: inkişafta tenevvü ve hürriyetti. Bu medeniyet, 1500 yıldır sürüyor.

Avrupa medeniyeti bir bütündür. En iyi vasıflarını mâzinin çeşitli medeniyetlerinden almıştır. Ama onların hepsinden ayrı bir terkiptir.

Celâl Nuri, Guizot karşısında herhangi bir tasdik veya red belirtmeden Gobineau'ye atlıyor. Larousse'un Büyük Sözlük'ü de aynı sırayı izlemektedir. Gobineau'ya göre medeniyet, hükûmet şekilleriyle ilgili değildir. Mutlakiyette de, hürriyette de belirebilir (Celâl Nuri bu görüşe katılmıyor).

Gobineau'dan sonra Buckle'ın mütalaaları yeralıyor, sonra Fourier'ye geçiliyor.

Büyük *Larousse*'dan aktarılan bu bilgilere fazla bir şey eklemeyen Celâl Nuri, nihayet İbn Haldun'u anlatıyor. Daha doğrusu konuyu İbn Haldun'un fikirleriyle noktalıyor. Noktalıyor demek yanlış. *Mukaddime*'den sonra yeni bir Batı tarihçisinin görüşlerine de yer veriyor: Gugdiomo Ferrero. Ferrero'ya göre, ilerleme kavramı, kişiden kişiye değişir. Medeniyet hakkında kesin bir hükme varılamaz. Celâl Nuri, İtalyan tarihçinin bu düşüncelerini Veysî'den aldığı bir fıkra ile mühürlüyor: İskender'le Sultan Ahmed

münakaşa ediyorlar. Sultan zamanından şikâyetçidir. İskender ise kendi zamanının daha sâlim olduğunu anlatıyor.

Celâl Nuri, her şeye rağmen görüşünde ısrar eder. Bugünü beğenenlerin de, dünü özleyenlerin de hakkı var. Fakat şurasını unutmamalıyız ki, insanlık her asırda, her senede, her dakikada fikren olsun, maddeten olsun ilerlemektedir. İnsanın rüşdü her an artıyor. Her asrın ve asrımızın noksanları varsa insaniyet onları birer birer yok etmektedir. İnsanlığın genel ilerleyişine ortak olmak her milletin vazifesi, tarihin de övüneceği bir konudur.

Türk milleti ise, en uygun ve en mükemmel medeniyete katılarak bu görevini yerine getirmiş oluyor.

Kadîm Yunan Medeniyeti

Celâl Nuri, Duruy'nin tarihinden birkaç sayfa sunarak Eski Yunan'ın çağdaş Avrupa'ya bıraktığı mirası özetlemeğe çalışıyor (s.328-335).

Bu kadar dolu bir kitabı bu kadar kısa bir hacim içinde özetlemek imkânsız. Celâl Nuri, ele aldığı konuyu Batı'nın belli başlı kaynaklarıyla aydınlatarak irdelemiş. Hemen altını çizelim: Başvurulan kaynaklar sağlam ve ciddi. Ufku böylesine geniş, Avrupa'yı böylesine yakından tanıyan başka bir Türk gazetecisi bilmiyoruz. Celâl Nuri'nin bir özelliği de hiçbir zaman aşırıya kaçmaması, akl-ı selimin çizdiği yoldan uzaklaşmamasıdır. Esefle söyleyelim ki, inkılâb, kültür planında, meşrutiyetle boy ölçüşebilecek aydınlar kazandırmamıştır. Medeniyet, birikim demek. 60 yıl öncesini aydınlatan ustaları yakından tanımadıkça onları aşmağa kalkmak büyük bir budalalık olur. Umarım ki *Türk İnkılâbı* eski harfleri iyi bilen bir gayret sahibinin himmetiyle yeni harflere kazandırılır da, benim yıllarca önce kendi faydalanmam için yaptığım bu topal hulâsaya ihtiyaç kalmaz.

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

(F. Muhtar KATIRCIOĞLU Koleksiyonu'ndan)

Çankaya Köşkünde, 3 Ekim 1934 tarihinde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal tarafından verilen bir akşam şöleninin hem müzik programını hem de tam elli yıl önce yenilen yemeklerin listesini okuyucularımıza tanıtmakla şeref duyarız.

Çankaya Kremi diye adlandırılmış kremalı bir çorba,
Haşlanmış levrek, Prens Gustave Adolphe şerefine hazırlanmış özel bir sosla,
Kuzu pirzolası (kemiksiz ve çok özel bir şekilde hazırlanmış olması gerekiyor; çünkü *menu*'de *gourmet*'lere lâyık olduğu belirtilmiş),
Bıldırcın, kral usulü,
Kuşkonmaz, tereyağı, krema ve yumurta sarısından yapılmış bir sosla,
Odun kömüründe kızartılmış tavuk, yanında garnitür ve mevsim salatası,
Yumurta akı ve kremayla yapılmış Stockholm dondurması, yanında *petifur*'e benzeyen tatlı kuru pastalar,
Milföy hamuruyla yapılmış peynirli kuru pastalar,
Meyve sepeti.

Şaraplar:

1. Ankara İncisi-Kavaklıdere Şarap Fabrikası'ndan.
2. Çankaya Yakutu-Aynı şirketin şimdi piyasadaki "Yakut"unun öncüsü.
3. Puiyyi Fuise-Fransa'nın güney Bourgogne bölgesinin en nadide beyaz şaraplarından.
4. Şato Ponte kave, 1923-Bordeaux şarabı, Medoc bölgesinden.

(Sene olarak 1923 rekoltesi pek dayanıklı değildi; dolayısıyla 11 sene sonra içildiğinde, şarabın zirvesinde olması gerekiyor.) 1855 tasnifinde, bu şarap beşinci kategorinin başında yer alıyordu. 1962 tasnifinde ise Üstün Şaraplar kategorisinde onuncu olarak geçiyor.

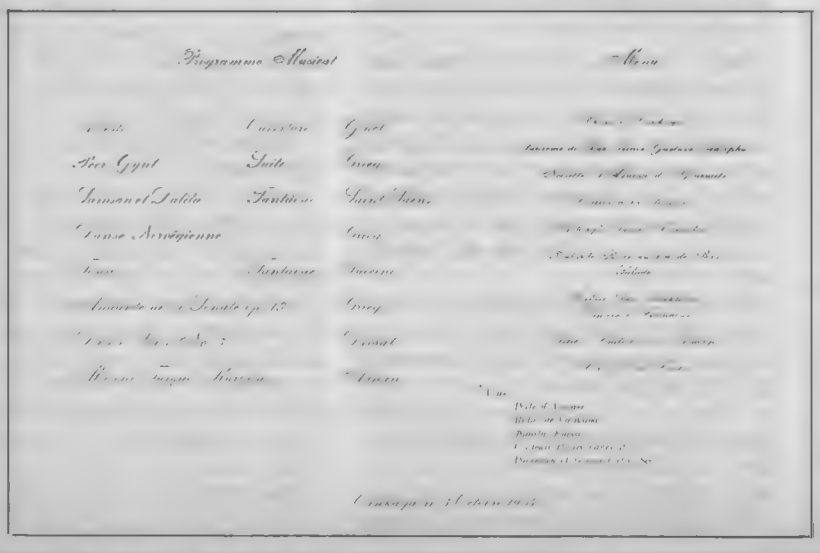

5. Son olarak, tanınmış Pomeri firmasının en az tatlı şampanyası ikram edilmekte.

Bu akşam şöleni, yurdumuzu ziyaret etmekte olan ve o zaman veliaht olan İsveçli Prens Gustave Adolphe'la eşi şerefine verilmiştir. Ziyaret sırasında, kendilerine eski büyükelçilerimizden Hulusi Fuat Tugay ve eşi Emine Düriye Tugay da refakat etmiş olup, bu menu onların koleksiyonundandır. Bugünkü İsveç Kralının büyükbabası olan Prens Gustave tahta geçince, Gustave VI. Adolphe olarak anıldı.

Yemek esnasında küçük bir orkestra tarafından çalınan müzik parçaları da menu'de yer alıyor. İlginç olan Adnan Saygun'un Kurtuluş Marşı'nın çalınması. Böyle şölenlerde pek marş çalınmaz; fakat Atatürk belki de Batılı anlamda müzik yapan bir Türk kompozitörünü konuklarına tanıtma fırsatından istifade etmek istemiştir.

Prof.Dr. TALÂT TEKİN

Osmanlıların Arap Alfabesinde Reform Girişimleri

Yüzyıllarca hiçbir değişiklik yapılmadan Türkçenin yazımında kullanılan Arap alfabesi Tanzimat döneminde matbaacılık ve gazeteciliğin gelişmeğe başlamasıyle, öğrenilmesi zor, okumayı güçleştiren, eğitimi zorlaştıran ve Türkçe için yetersiz bir yazı olarak görülmeğe başlar. Yazı dilini sadeleştirme düşünce ve girişimlerine paralel olarak imlâda ve yazıda birtakım düzeltmeler yapmak gereği ilk kez 1860'lı yıllarda Münif Efendi (sonradan Paşa) tarafından ileri sürülmüştür.[1] Münif Efendi başkanı olduğu *Cem iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye*'de 1862 yılında verdiği bir konferansta Arap alfabesinin Türkçe kelimelerin yazımında yetersizliğine dikkati çekmiş ve meselâ *elif-vav-nun* ile yazılan kelimenin üç türlü (*on, un, ün*), *kef-vav-re-kef* harfleriyle yazılan kelimenin de altı türlü (*körük, kürek, kürk, gevrek, körün, görün*) okunabileceğine işaret etmiştir. Münif Efendi, ayrıca, Arap harflerinin birbirinden farklı birçok birleşik şekilleri olması nedeniyle *nesih* yazı ile bir kitap basmak için en 500 tür, *ta - lik* içinse bunun iki üç misli harfe ihtiyaç olduğunu belirterek bunun matbaacılar için ne büyük bir külfet olduğunu vurgulamıştır.

Münif Efendi'nin bu sorunun çözümü için önerdiği iki yol vardır: 1. harflerin altına-üstüne harekeler ve yeni işaretler koymak, 2. kelimeleri harfleri bitiştirmeden (yani, *hurûf-u munfasıla* ile!) yazmak. Münif Efendi, birinci yolun güçlüğüne işaretle ikincisini tercih ettiğini belirtir.

Münif Efendi'ninkine benzer bir reform önerisi Azerbaycan aydınlarından ünlü dramaturg Mirza Fethali Ahundzade tarafından yapılır. Ahundzade 1863'te İstanbul'a gelerek hazırlamış olduğu reform tasarısını Sadaret makamına verir.[2] Ahundzade'nin önerisi şudur: Arap harflerinin noktaları kaldırılmalı, kelimelerin gereğince telâffuz edilebilmesi için bazı yeni harekeler icadedilmeli ve bunlar yazıda harflerin aralarına alınmalıdır.

Edebiyat-ı Cedide döneminde sürüp giden yazı dili tartışmaları sırasında alfabe değilse bile imlâ sorunları ele alınmıştır. Bu dönemde imlâda yenilikten yana olanların görüşleri şöyle özetlenebilir: 1. Arapça ve Farsça kelimelerin imlâsı değiştirilmeyerek olduğu gibi korunmalı, 2. Türkçe kelimelerin yazımında ünlü harfleri (*elif, vav, ye*) bolca kullanılmalı. İmlâda reforma taraftar olanlar meselâ öteden beri Arapçadaki imlâsı ile *t-r-k* tarzında ünlüsüz yazılan *Türk* kelimesini *vav*'lı, yani *te-vav-re-kef* şeklinde, yazmayı önermişlerdir (Necib Asım, Veled Çelebi vb.). Ancak bu konudaki taassup öyle ileridir ki *Türk* kelimesini *vav* ile yazanlara der-

HURÛF-U MUNFASILA ALFABESİ
(Islah-ı huruf cemiyeti namına yayımlanan *Yeni Elifbâ*'dan)

Alfabe tablosu altındaki notta hemzeli elif'in *a* ve *â* dışındaki ünlülerden biri ile başlayan kelimelerin yazımında bu ünlülerin başına getirileceği belirtiliyor. Örnek olarak verilen kelimeler, sağdan sola doğru, *Anatolı* (yani Anadolu!) *Emirgan, İstinye* ve *Üsküdar*'dır.

hal "vavlı Türk" adı takılmış ve bunlar alaya alınmıştır.

Ne var ki 19. yüzyıl sonlarında Ahmet Vefik Paşa ve Şemseddin Sami sözlüklerinde birkaç türlü okunan *vav* ve *kef* gibi harflere noktalar ve işaretler koyarak kelimelerin doğru okunmasını sağlamak istemişlerdir. Ş. Sami *Kamus-ı Türkî*'sinde *u* için *vav, o* için üstü dalgalı çizgili *vav, ü* için bir noktalı *vav, ö* için de iki noktalı *vav* kullanılmıştır. Bunun gibi *k*'yi *kef, g*'yi iki çizgili *kef,* sağır nun'u da üç noktalı *kef* ile göstermiştir. *Türk* kelimesine gelince, Şemseddin Sami, yaygın kullanışa uyarak, bu kelimeyi *vav*'sız yazmış, sadece *te* harfinin üzerine hareke koymakla yetinmiştir!

HURÛF-U MUNFASILA UYGULAMASI

Meşrutiyet döneminde alfabe reformu konusundaki tartışmalar özellikle Birinci Dünya Harbi arefesinde yeniden yoğunlaşmıştı. Ali Nusret, *Tanin* gazetesinde ard arda yayımlanan yazıları ile *(Hurûf-u munfasıla, Elifbâ meselesi, Islah-ı hurûf meselesi* vb. gibi) imlâ harflerinin kullanımını artırmak gerektiği görüşü ile *hurûf-u munfasıla* yönteminin yararlarını telkine çalışıyordu. Celâl Sahir de aynı fikirde idi. 1913 yılında İstanbul basınında epeyce taraftar bulan *hurûf-u munfasıla* önerisi, nihayet I. Dünya Harbi başlarında Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından da benimsenmiş ve böylece bu yöntemin uygulanma imkânı belirmişti. Enver Paşa, "Ordu elifbası" veya "Hatt-ı cedid" adı da verilen ve harflerin bitiştirilmeden ayrı ayrı yazılması esasına göre hazırlanan *hurûf-u munfasıla* alfabesinin kullanılmasını orduya emretmişti. Orduda bir süre uygulanan bu alfabeden, muhaberatı, dolayısiyle de işleri geciktirdiği yolundaki haklı şikâyetler üzerine (şikâyetçilerin başında da Miralay İsmet, yani İsmet Paşa vardı!) vazgeçilmiştir.

Hurûf-u munfasıla girişimi ile Arap, daha doğrusu Osmanlı alfabe ve imlâsında yapılmak istenilen değişiklikler, en iyi şekilde, "Islahat-ı hurûf cem'iyeti" namına 1334'te (1915-1916) İstanbul'da yayımlanmış olan *Yeni Elifba* adlı kitapçıktan öğrenilebilir. Bundan öğrendiğimize göre, *Hurûf-u munfasıla* alfabesinde 10 tanesi ünlü (a, â, i, î, ı, ü, o, u, ö), 34 tanesi ünsüz harf, biri de harf-i tarif *el* olmak üzere toplam 45 işaret vardır. Arapça *şedde*'li kelimelerdeki ünsüz iki kere yazılmak suretiyle gösterilir. Örneğin, *ha,* şeddeli *te* ve *ye* ile yazılan Arapça *hattâ* kelimesi yeni yöntemle *ha-a-t-t-a* tarzında 5

Devamı 71. sayfada

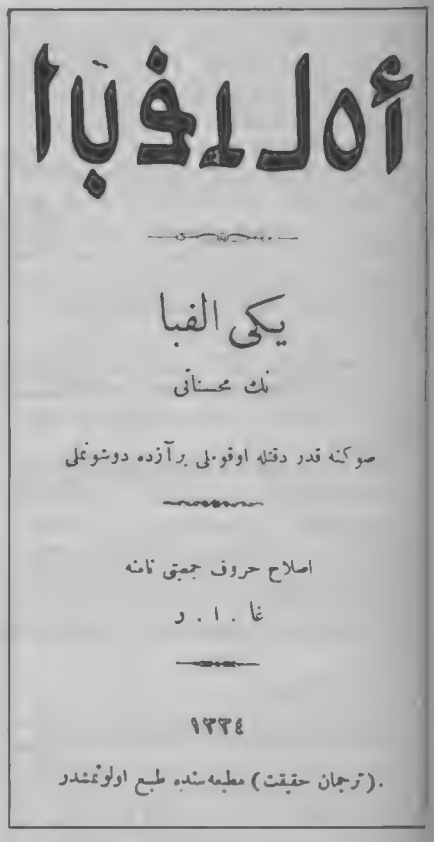

أصل الفبا

يكى الفبا

نك محسناتى

صوكنه قدر دقتله اوقونملى برآزده دوشونملى

اصلاح حروف جمعيتى نامنه

غ . ا . د

١٣٣٤

(ترجمان حقيقت) مطبعه‌سنده طبع اولونمشدر .

Sağda, Islah-ı Hurûf Cemiyeti tarafından yayınlanan ve hurûf-u munfasıla'yı öğreten kitabın kapağı:

ELİFBA: Yeni elifba'nın muhassenâtı (Sonuna kadar dikkatle okumalı, biraz da düşünmeli)

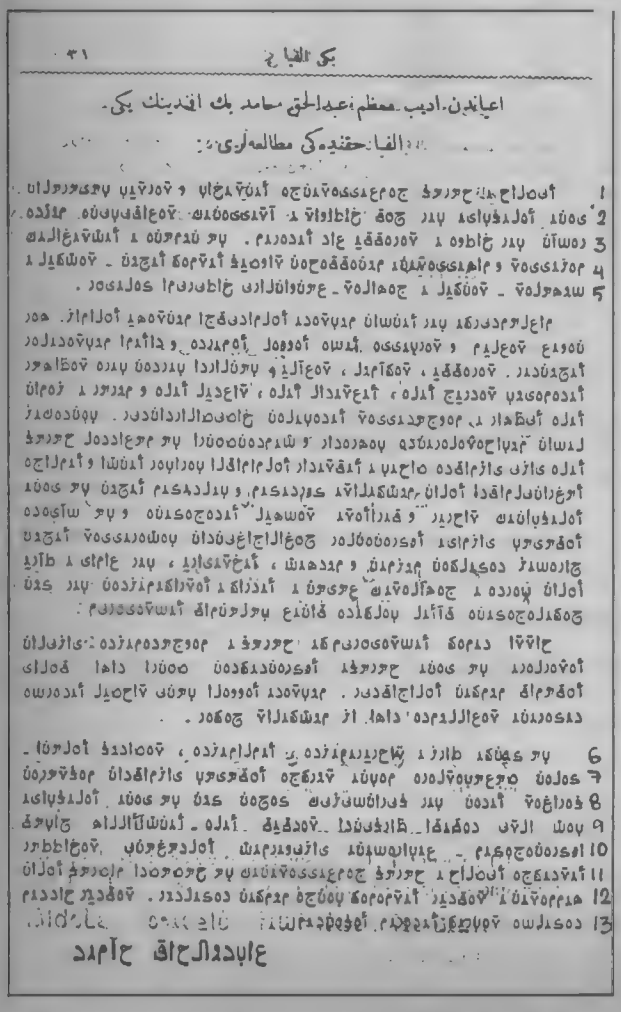

HURÛF-U MUNFASILA İLE METİN ÖRNEĞİ

Âyândan edîb-i muazzam Abdülhak Hâmid Bey Efendi'nin yeni elifbâ hakkında mütâleaları

1) Işlaḥ i lıuruf cem'iyyetince intiḫab v(e) tertîb buyurulan
2) yeni elifbayı bir çok ḫaṭavat i âtiyyenin te'aḳıbına müjde-
3) resan bir ḫatve i tereḳḳî 'ad iderim. Bu nümune i iştiġaliñ
4) meziyyet v(e) mahiyyetini münekḳehen tavṣîf itmek için-teşkîl i
5) sühulet-tenkîl i cehalet-'unvanları ḫaṭırıma geliyor.
.....
6) Bu günki ṭarz i taḥrîrimizde, imlamızda, teṣadüf oluna-
7) gelen ṣu'ubetlere mebni türkce okuyub yazmaḳdan mefturen
8) ferağet iden bir Fıransızıñ geçen gün bu yeni elifbayı
9) beş altı deḳiḳa ẓarfında tedḳîḳ ile-inşaallah çabuḳ
10) öğrenecegim-'ibaresini yazıvirmiş olduğunı teḫaṭṭur
11) itdikce ıslah i huruf cem'iyyetiniñ bu ḫuṣuṣda maṣruf olan
12) himmetini teḳdîr itmemek bence mümkin degildir. Teḳdîr ḫaddim
13) degilse tebrîk iderim efendim.

'ABDÜ-EL-ḤAḲ ḤÂMİD

KİTABİYAT

Mahmut Raif Efendi 1793-96 yıllarında Londra'daki ilk sürekli Osmanlı Elçiliğinde "sır kâtibi" olarak görev yapmış ve bu görevi ile ilgili izlenimlerini *Journal de Voyage de Mahmoud Raif Effendi en Engleterre écrit par luy même* başlığı altında Fransızca olarak yazmıştır. Merhum Faik Reşit Unat'ın (Bekir Sıtkı Baykal tarafından tamamlanıp yayımlanan) *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1968), XXXII. sırada (s. 178-79), Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi No. 3707'de kayıtlı olan bu yazma ve yazarı hakkında şu bilgiler verilmektedir:

İngiliz lâkabı ile de anılan Mahmut Raif Efendi henüz küçük denecek bir yaşta Mektubî-i Sadr-ı Âli Kaymakamlığına girmiş, kabiliyetli ve uyanık bir genç idi. İnşa ve kitabetteki başarıları yanında özel olarak coğrafya ilminde geniş bir bilgiye, müzikte "tanburî" unvanını kazanacak derecede bir maharete sahip oldu. Londra'da bulunduğu sıralarda Fransızcayı öğrendi. 1796 (1213)'da yurda dönüşünden sonra Donanma-yı Hümayun Müsteşarlığı, Divan-ı Hümayun Rikâp Bekçiliği, Raisülküttaplık, Karadeniz Boğazı Anadolu ve Rumeli canipleri İnşaat Nâzırlığı gibi önemli makamlar işgal ederek Sultan III. Selim'in yenilik hareketlerine fiilen iştirak etti. Bu meyanda Boğazlardaki yamaklara Nizam-ı Cedid kıyafeti giydirirken ayaklanan asker tarafından öldürüldü.

O zamana kadar alışılmamış bir tarz olarak yabancı bir dilde kaleme alınmış bulunan "Journal de Voyage...", yazarın Londra'ya gidişi ve İngiltere'de kalışı sıralarında gördüklerini ve anılarını kapsamaktadır. Eser başlıca üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yolculuk ve Londra'ya varış, ikincisinde İngiltere'nin idarî ve askerî durumu, sonuncusunda da Londra şehri tasvir olunmaktadır. Metinde yer alan görüş ve tahliller, Mahmut Raif Efendinin batı kültürünü benimsemiş bir zihniyete sahip bulunduğunu göstermektedir. Üslûp bakımından pek parlak görünmemek ve içinde bazı yanılmalara (örneğin, İngiltere kralı III. George'un menşei hakkında verdiği bilgi, s.7) rastlanmakla beraber, bir bütün olarak ele alınırsa, verdiği bilgiler ve ortaya koyduğu görüşler bakımından gerçekten ilgi çekicidir.

Burada, dergimizin geçen sayısında kitabından söz ettiğimiz (Kitabiyat bölümündeki "Françe Diyarına Çelebice Bir Bakış" yazısı) Gilles Veinstein'ın, şimdiye kadar hiç yayımlanmamış olan bu günceden yaptığı bir alıntının çevirisini sunuyoruz.

BİR OSMANLI GÖZLEMCİNİN İNGİLİZ SİYASAL SİSTEMİNE BAKIŞI

Monarşi ve cumhuriyet karışımı olması nedeniyle İngiltere Anayasası diğer ülkelerin anayasalarından farklıdır; eşitler (lordlar) ve halk (avam) meclisleri olmak üzere iki meclisten oluşan parlamento kanun yapma yetkisini, tıpkı kralın kanunları uygulama yetkisi gibi, tek başına kullanır. Ama buradan kralın parlamento üzerinde hiçbir yetkisi olmadığı sonucunu çıkarmamak gerekir: bir defa parlamentonun yaptığı kanunlar ancak kral tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girer; ve zaten kral parlamentoyu istediği zaman toplar ve çalışmalarını askıya alıp ileri bir tarihe erteleyebilir. Kralın yetkisinin sınırı, gerekli görürse, Parlamento'yu bir yenisini kurmak üzere feshetmeye kadar dayanır. Demek ki, İngiltere Anayasası üç iktidar kaynağının birleşiminden oluşur: halkın ve avam kamarasının, lordların ve kralın iktidarı; ve bu üç iktidar kaynağı her kararda anlaşmaya mecburdurlar. Buna, kralın sadece yasaların uygulanmasıyla yükümlü olmasına rağmen bir de bağışlama yetkisinin olduğunu ekleyeceğim; ayrıca kral istediği zaman barış ve anlaşmalar yapabilir, fakat bu nedenlerle parlamento kararı olmaksızın hiçbir vergi koyamaz, çünkü bu yetki sadece parlamentonundur.

Lordlar kamarası ikiyüzseksen üyeden oluşur, bunlardan dördü kral ailesinden, ikisi başpiskopos, ondokuzu dük, onbiri marki, seksensekizi kont, ondördü vikont, yüzondokuzu lord [baron], yirmidördü piskopos ve onaltısı ülkelerinde seçilmiş İskoç lordudur; hiçbir ayrım yapılmaksızın hepsi lord diye adlandırılır; parlamentoda sandalyelerinde unvanlarının anlaşılmasını sağlayan başlarında şapka ve sırtlarında beyaz kürklü cübbeleriyle otururlar. Büyük Şansölye [başbakan], lordlar kamarasının kraliyet mührünü de elinde tutan başkanıdır. Müzakere edilen bir konuda eğer her iki tarafın aldığı oylar eşit olursa Büyük Şansölyenin kanısı takibedilir. Bir lord ölünce unvanları ve mülkleri büyük oğluna miras kalır, bir dükün küçük oğlu da eşitler meclisine girmeksizin lord unvanını taşır. Bir lord öldüğünde çocuğu yoksa, kral onun unvanını istediğine verir.

Halk meclisi beşyüzonüç üyeden oluşur. Lordlar burada görev alamaz. Bütün üyeler yörelerinin temsilcisidir; bununla birlikte parlamentoda toplandıktan sonra, yörelerinin adına değil, millet adına hareket ederler. Bu meclisin üyeleri yedi yılda bir yenilenir. Bazan her iki meclis,

İngiltere'ye dönüşünde çeşitli haksızlıklar yapmakla suçlanan Hindistan Valisi Bay Hastings'in davasında olduğu gibi, özel şahıslarla ilgili bazı konuları görüşmek üzere Westminister Hall'de toplanırlar. Bu dava sekiz yıl sürdü ve davalıya yetmişbin, parlamentoya yüzkırkbin sterline maloldu. Hindistan Kumpanyası Hastings'e harcadığı yetmişbin sterlini iade etti; üstelik, kendisine belli bir tarihe kadar beşbin sterlinlik emeklilik ödeneği bağlandı.

Parlamento, lordlar kamarasında iki partiye ayrılır, bakanların partisi ve muhalefet... Parlamento oturumları Aralık ayına doğru başlar ve yaz ortalarında çalışmalarını tatil eder. Parlamentoyu bizzat kral açar. Kral parlamentoya şaşalı bir törenle üzerinde bir taç bulunan, heykel ve oymalarla süslü, her tarafı gözkamaştırıcı bir şekilde altın kaplanmış pek büyük bir araba ile gelir, arabaya olağanüstü güzellikte, görülmedik renkte sekiz at koşulmuştur. Arabanın önünden sayılamayacak kadar çok şehir polisi gelir ve etrafında kılıçlarını ellerinde tutan kabarık sayıda atlı muhafız birliği bulunur. Aynı tören kral, Parlamento oturumlarını kapatmaya gittiğinde de yapılır, buna parlamentonun tatile sokulması denir. İngiltere'de törenler son derece azdır. Saray'da kral ve kraliçenin doğum günleri kutlanır; bütün senyörler ve erkânın hanımefendileri bu günlerde son derece ihtişamlı bir görüntüye bürünürler. Dışişleri Bakanı Lord Grenville aynı gün yabancı elçilere parlak bir şölen yemeği verir; akşam kraliçenin sarayında bütün saray erkânının ve yabancı elçilerin katıldığı muhteşem bir balo verilir; senyörler ve hanımefendiler orada kral ailesinin tüm fertleri ile dans ederler.

Londra şehrinin yöneticisi (belediye başkanı), İngilizce *Lord Mayor*, unvanına sahiptir. Her yıl tüccar sınıfı arasından seçilir ve görevi devralışı münasebetiyle muhteşem bir şölen düzenlenir. Yemin etmek için Westminister'e kara ve su yoluyla gider. Altı at koşulmuş olan arabası neredeyse kralın tören arabası kadar büyük ve görkemlidir; çok sayıda araba, Thames nehrinde seyreden sayısız tekne refakatinde gider; bütün bu tekneler ve bilhassa onunki pek büyük olup son derecede güzel bir şekilde süslenmiştir; biraz Venedik *Bucentaure*'una (Doç'un saltanat kayığına) veya İstanbul'un küçük çektirilerine benzerler. *Lord Mayor* yılda iki kere ardından balo düzenlenen akşam yemeği verir ve buna büyük bir asil ve tüccar kalabalığı katılır; *Lord Mayor*'un şehirde çok büyük bir otoritesi vardır; ama saltanatı kısa sürer, çünkü her yıl yenilenir. Makamının şerefini yüksek tutmak için cebinden çok para harcamaya mecburdur.

İngiltere ordusu yaklaşık olarak doksanbin adamdan müteşekkildir; bu mevcut İngiltere, İskoçya, İrlanda, Cebelütarık, Batı Amerika ve Doğu Hindistan'a paylaştırılmıştır. Kara birlikleri denizciler kadar gözde değildir. İngiltere kadar denizde güçlü bir başka ülke daha yoktur; beşyüzelli savaş gemisini sefere hazır tutar; bunlardan otuzbiri üç güverteli olup seksen yüzyirmi arası topla, yüzyetmişdördü iki güverteli olup elli yetmişsekiz arası topla, ikiyüz tanesi firkateyn olup yirmi kırkdört arası topla, yüzkırkbeş tanesi ise korvet, *chebecs* [?] ve şalupa olup dört on arası topla donatılmışlardır.

İngiltere'de yedi tersane vardır, bunlardan beşi deniz kıyısındadır, ki birincisi Portsmouth'ta olup çok büyüktür, bir tanesi Greenwich'te Thames nehri üstündedir, bir diğeri Chatham'da Medway kıyısındadır; bütün bu tersaneler son derece kayda değer, geri kalan ikisi ise tekne yapımı için kullanılmaktadır. Chatham'da denize indirilen üç güverteli yüzon toplu "La Ville de Paris" adı verilmiş bir geminin denize indirilmesini görmeye gittim. Her tersanede gemilerin yapımı ve onarımı için büyük ve pek güzel havuzlar var. Burada med-cezirin yardımıyla havuzları doldurmak çok kolaydır; gemilerin onarımı ve bakımı için havuzlar son derece faydalıdır, bu sayede gemiler altmış yıldan fazla bir süre hizmette tutulabilmektedir. Barış zamanında İngiliz hükümeti her zaman yirmibin denizciyi sefere hazır tutar, ama savaş zamanında bunların sayısı yüzbinden fazlaya ulaşabilir. Bu denizciler ve deniz subaylarının hepsi mesleklerine kendini vermiş ve şevkle bağlıdırlar ve bütün milletlerin denizcilerinden üstündürler.

İngiliz hükümetinin geliri yaklaşık yirmiiki milyon sterlindir. Bunun yarısı gümrük resimlerinden diğer yarısı ise vergilerden sağlanır. Bu gelirleri parlamento belirler; krala kendi harcamaları için bir milyon, kraliçe, Galler prensi ve bütün kraliyet ailesi arasında paylaşılmak üzere yarım milyon verilir. Aşağı yukarı oniki milyon sterlin ulusal borcun faizine ödenir, ve geri kalan donanma ve kara kuvvetlerine ve diğer bakanlık işlerine harcanır. Bütün bu harcamaların parlamentonun bir "bill"i [yasa] ile düzenlenmesi gerekir. Kral kendi hizmetindeki görevlilerin, hâkimlerin ödeneklerini ve bazı özel harcamaları kendi cebinden karşılar ve ülkelerine dönen yabancı elçilere belli bir miktar para verir. Hükümetin geliri sulh zamanında yeterlidir, ama savaş zamanında tüccarlardan yılda yirmi milyondan fazla ödünç almaya mecburdur. İngiltere'ye geldiğimizde ulusal borç ikiyüz kırk milyona ulaşıyordu, dört yıl içinde Fransa'ya karşı yürütülen savaş için yüzyirmi milyondan fazla ödünç alındı. Bunun tamamı üçyüz altmış milyona ulaşıyor. Borcun faizi değişik oranlarda; eski borç için faiz yüzde üç, ama yeni borç için yılda yüzde dörtbuçuk olarak ödeniyor. Banka özel şahısların parasını yüzde üç oranında faiz vererek alır; ama savaş zamanında yüksek bir faiz ödemeye mecburdur; tüccarlara yüzde beş üzerinden ödünç verir. Banknotlar bakanındır, İngiliz hükümetinin değil. Hükümet yabancı malların girişinden yüzde kırk yüzde sek[illegible] ve daha fazla gümrük vergisi alır; İngiliz mallarının çıkışından hiçbir şey alınmaz.

Doğu veya Batı Hint'ten gelen mallardan alınan vergiler, bu mallar İngiltere'de tüketilmeyecek ve başka ülkelere gidecekse tüccarlara satılır; sadece ülkeden çıkan şekerden, ülkeye girenden alınan verginin üçtebiri alınır. Aşağı yukarı her kilemden, evlerden, pencerelerden, hizmetkâr sayısından, arabalardan, atlardan, köpeklerden, deriden, kumaştan, saç (peruk) pudrasından, şaraptan, biradan, ispirtolardan vergi alınır. Yabancı elçiler, imtiyazları gereği, her türlü vergiden muaftır, hatta borçları konusunda her türlü adlî takipten de korunurlar (masundurlar).

(...) İngiltere'nin ticaret hacmi çok büyüktür. Zira dünyanın her tarafına, özellikle doğu Hindistan'a giden yirmibeş binden fazla ticaret gemisi vardır; Hindistan'a giden ticaret gemileri, savaş gemileri kadar büyüktür. İngiliz tüccarlar son derece zengindir; bazı şirketlerin milyonlarca sterlin serveti vardır. Çeşitli kumpanyalar vardır, ama Hindistan Kumpanyası bunların en belli başlısıdır. Her kumpanyanın kendi özel yönetimi vardır, İngiliz hükümeti işlerine karışmaz.

İngiltere'de heryerde toprak son derece iyi ekilmiştir; hayat pahalıdır, ama ürünler iyidir ve gerekli hiçbirşey eksik değildir. Ülkenin insanları ve bilhassa senyörler şaşaalı dış görünüşü sevmezler, [illegible]kakta bütün senyörler yaya, yanlarına hizmetkâr almadan giderler, ve halk gibi geçinirler, kralın erkek kardeşi ve oğulları böyle davranırlar ve Galler prensi birçok özel toplantıya gider, sokakta bir senyörü başkalarından ayırdetmek mümkün değildir, ama tören günlerinde bazı farklılıklar vardır; erkekler yaygın olarak yün kumaş, kadınlar her mevsimde mus[illegible] giyerler, hiçbir zaman kürklü manto ya da canlı renkli elbise giyilmez. İngiliz erkekleri yakışıklı ve ciddi karakterlidir, kadınları Avrupa'nın en güzellerindendir; ilim ve irfan yaygındır; halk kaba olmakla birlikte, diğer uluslardan daha bilgilidir, aydın görüşleri gazete okumasından gelir.

İngiltere'de polis diğer ülkelerdekinden tamamiyle farklıdır. Sokaklarda hiç koruyucu görülmez; ama bir düzensizlik meydana gelirse polislerden biri çağrılır, bunlar düzenin korunmasıyla görevli insanlardır ve silâh olarak sadece boyalı işaretli bir sopa ile gelirler; çünkü anında halktan yardım görürler; bununla birlikte geceleri sokakta bağırarak saati bildiren ve *watchman* (bekçi) denilen silâhlı adamlar bulunur ve gereğinde hiçbir zaman üzerlerinden eksik etmedikleri bir kaynana zırıltısıyla anında toplanırlar. Yasalara kesinkes uyulmakla birlikte; [illegible]

kes yasalara değil ama pekalâ sık sık çok önemli kişilere isimlerini zikretmeden belirterek sataşmak, istediği gibi konuşmak ve yazmak serbestisine sahiptir; kral bile hergün kendisine karşı karikatürlerle yapılan küstahlıklar karşısında korunmasızdır.

Kanunların uygulanması için son derece faydalı mahkemeler vardır, bunlar oniki üyeli jüri mahkemeleridir; yeminli üyeler hiçbir ayırım yapmaksızın toplumun her sınıfındaki yurttaşlardan olur ve davalı tarafından, eğer onlara karşı husumet, kötü ahlâk gibi geçerli nedenler ileri sürülürse reddedilebilirler. Erkek ve kadın soylular ise yalnız eşitler meclisi tarafından yargılanabilirler.

Çeviren: Çağpar FIKIRKOCA

HİCAZ DEMİRYOLUNUN HİKÂYESİ

William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, 2 harita ve 16 sayfa fotoğrafla birlikte 169 sayfa, Universty Press of Virginia, Charlottesville, 1980.

19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında inşa edilen demiryolları her ülkenin tarihinde ilginç sayfalar yaratmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolları da bu açıdan bir istisna oluşturmuyorlar.

Balkanlar, Anadolu ve Suriye'de yapılan demiryollarının ardında, hem yabancı sermayenin İmparatorluğun en zengin ve verimli tarımsal alanlarını Avrupa ticaret ağı içine çekme arzusu hem de Osmanlı devletinin siyasal, askeri ve mali kaygıları yatmaktaydı. İstanbul'daki yöneticiler demiryollarının imparatorluğun merkezileşmesi eğilimini güçlendireceğini umuyorlardı. Demiryollarıyla birlikte devletin siyasi otoritesi daha önce ulaşamadığı yerlere girecek, iç ayaklanmalarda, savaşlarda askerler kolay ve hızlı olarak taşınabilecekti. Merkezi otoritenin etkinliği arttıkça, vergi toplayan mültezimin gücünün de artmasını bekliyordu İstanbul. Ayrıca, demiryolları uzak pazarlara yönelik tarımsal üretimi artırdığı ölçüde, vergi gelirleri de yükselecekti.

İşte bu hesaplarla merkezi devlet yabancı sermaye eliyle demiryolu yapımına izin vermiş, hatta demiryolu yapımını özendirmek için kilometre garantileri adı altında yabancı sermayeye yıllık bazı ödemeler yapmayı bile taahhüt etmiştir. Gerçi demiryolları askeri ve siyasi bakımlardan bazı yararlar sağlamış, özellikle İç Anadolu'ya belirli bir iktisadi canlanma getirmiştir, ama merkezi devlet açısından, yapılan hesapların tümünün pazara uyduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin iktisadi canlanma ve mültezimin artan gücü sayesinde vergi gelirlerinde kayda değer artışlar olmuştur; ama bu artışlar, pek çok yerde, demiryolu mülkiyetini ellerinde tutan yabancı firmalara ödenen kilometre garantilerini bile karşılamaktan uzak kalmıştır.

İşin bir diğer yönü daha var. İstanbul'un demiryollarını merkezileştirme çabalarında bir araç olarak görmüş bulunmasına karşılık, demiryolları İmparatorluktaki merkezkaç eğilimleri de güçlendirmiş ve nihayet imparatorluğun emperyalist ülkeler arasında nüfuz bölgelerine ayrılması sürecini hızlandırmıştır. Demiryolları sayesinde yüzyıl ortasında da İngilizler, daha sonraları Suriye'de Fransızlar ve İç Anadolu'da Almanlar ağırlık kazanmışlardır.

Suriye'nin güneyinde Şam'dan başlayıp bugünkü Ürdün'ü ve Suudi Arabistan'ın batısını katederek Medine'ye ulaşan ve bağlantılarıyla birlikte 1500 kilometreyi bulan Hicaz demiryolunun hikâyesini de bu genel çerçeve içinde ele almak mümkündür; ancak diğer bölgelerdeki demiryollarıyla karşılaştırıldığında arada önemli farklılıklar olduğunu unutmamak gerekir.

Elimizdeki kitabın yanısıra, 19. yüzyılda Hicaz'ın siyasal ve iktisadi tarihi üzerine çalışmalarıyla da tanınan Amerikalı araştırmacı Ochsenwald'un vurguladığı gibi Hicaz demiryolunun yapımında iktisadi ve mali nedenlerden çok, Abdülhamid rejiminin siyasal ve askeri kaygıları ağır basıyor. Demiryolunun geçeceği yerlerin iktisadi potansiyeli oldukça sınırlı. Buna karşılık İslam'ın kutsal yerleri Hicaz demiryoluna önemli siyasal boyutlar kazandırmaktaydı. 19. yüzyılın sonlarında Şam'dan Medine'ye deve kervanlarıyla ancak kırk günde ulaşılabilmekteydi. Bu koşullarda Hac yolculuğunun kısaltılması ve güvenliğin artırılması, Osmanlı halifesinin İslam dünyasındaki yeri açısından önem kazanmaktaydı. Hatta böylece dünya Müslümanlarından sağlanacak destekle Abdülhamid rejimi İngiliz ve Fransız sömürge imparatorlukları üzerinde dolaylı bir baskı yaratmayı ummaktaydı. Böylece Hicaz demiryolu Abdülhamid'in Pan-İslamcı siyaseti için hem imparatorluk içindeki hem de dışardaki Müslümanların desteğini sağlayabilmek bakımından önemli bir araç durumuna gelmekteydi. Ayrıca, demiryolu sayesinde imparatorluğun önemli ancak uzak ve ulaşılması güç bu köşesinde merkezi devletin siyasal ve askeri etkinliğini artırmak mümkün olabilecekti.

Ancak Pan-İslamizm çevresinde umulan desteğin sağlanabilmesi açısından, İslam'ın kutsal yerlerine ulaşımı sağlayacak bu demiryolunun Avrupalılara inşa ettirilmesi düşünülemezdi. Esas olarak bu nedenle Hicaz demiryolu imparatorluğun kendi inşa edip kendi işlettiği ilk büyük hat olmuştur.

Ochsenwald'un kitabı Osmanlı, İngiliz ve Fransız arşivleriyle dönemin süreli yayınlarını kullanarak hazırlanmış dikkatli bir çalışma. Yazarın da belirttiği gibi demiryolunun kendi arşivlerinin yokedilmiş olması bu konuda büyük eksiklik. Hicaz demiryoluna ilişkin olarak bundan önce yine yabancı dillerde yapılmış dört çalışmanın aksine, bu kitap, demiryolunu hemen bütün boyutlarıyla incelemeyi amaçlamakta. Beş bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde yukarıda değindiğimiz meseleler irdeleniyor. Hicaz demiryolu ve yapılışının nedenleri kavramsal ve tarihsel bir çerçeveye oturtuluyor.

İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde demiryolunun inşaatı, inşaatın finansmanı ve hattın işletilmesi ayrıntılı olarak incelenmekte. Yapıma 1900 yılında başlanıyor ve bağlantılarıyla birlikte tüm hat sekiz yıl içinde tamamlanıyor, Medine'ye ulaşılıyor. Yapım masrafları 3 milyon Osmanlı lirasını aşmakta. Devletin yoğun bir mali bunalım içinde olduğu bir dönemde bir yıllık bütçesinin yüzde onu kadar büyük bir miktarı bu hattın yapımına ayırmış olması, bu projeye verilen önemi gösteriyor.

Yapım masraflarının üçte biri iç ve dış bağışlarla karşılanmış. Ochsenwald iç bağışların büyük ölçüde zoraki bağışlar olduğunu, örneğin memurların maaşlarından kesildiğini vurguluyor. Dış bağışlar ise önemli miktarlara varmamakla birlikte, Mısır ve özellikle Hindistan'da Pan-İslamizm doğrultusunda bazı kampanyaların açılmasına neden oluyorlar.

Tanınan bütün önceliklere rağmen Osmanlı yönetimi inşaatı yeterince hızlı sürdüremeyecek ve Bağdat hattında çalışmakta olan Alman mühendislerden yararlanmak zorunda kalacaktır. Yine de inşaatını ve işletmeciliğini devletin üstlendiği ilk büyük hat oluşu, ilginç özellikler getiriyor Hicaz demiryoluna. Daha sonraları Cumhuriyet demiryollarının yapımı aşamasında gerekecek bilgi, beceri ve deneyim birikiminin temeli Hicaz demiryoluyla atılıyor. Örneğin imparatorluğun yabancı sermaye tarafından işletilen demiryollarında istihdam edilmeyen Mühendislik Mektebi (sonraları İTÜ) çıkışlı pek çok demiryolu mühendisi ilk deneyimlerini Hicaz demiryolunda elde ediyorlar. Hattaki yolcu trafiği ise 1910'ların başında önemli boyutlara varıyor. Örneğin Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda demiryolu Hac yolcuları da dahil olmak üzere yılda ortalama 200.000 sivil ile 100.000 dolaylarında askeri yolcu taşıyor.

Beşinci ve son bölümde Ochsenwald demiryolunun Hicaz'daki siyasal ve toplumsal sonuçları üzerinde durmakta. Hicaz'daki devlet-toplum ilişkilerini de yansıtan bu ilginç bölümde ağırlık yine Osmanlı devletinin merkezileştirme çabalarına ve-

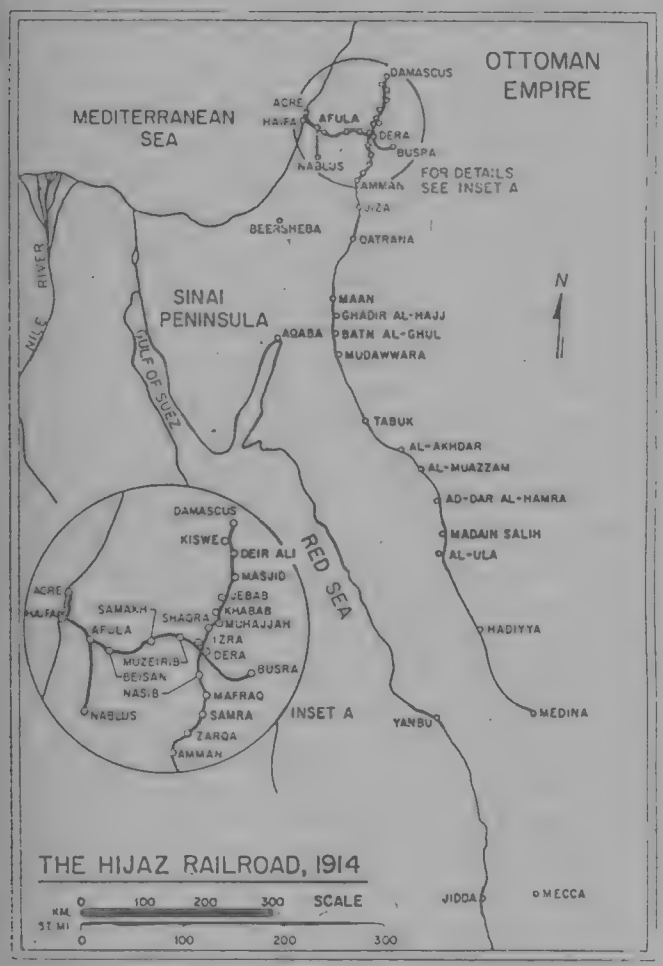

Hicaz demiryolu ile Medine'den dönen hacılar.

rilmiş. Yazar, devletin göçebe Bedevi kabileleri üzerindeki denetimini artırma çabalarında demiryolunun rolünün sınırlı kaldığına, buna karşılık özellikle Güney Suriye'deki yerleşik nüfus üzerindeki devlet otoritesinin artmasında demiryolunun önemli katkısı olduğuna işaret ediyor. Burada ilginç bir gözlem yapılabilir: Abdülhamid rejiminin ısrarla yabancı sermayeden uzak tuttuğu, kendi inşa edip kendi işlettiği bu demiryolu da, yabancı sermaye elindeki diğerleri gibi, imparatorluğun dağılmasını hızlandıran bir araç durumuna gelmiştir. Çünkü Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngilizlerle işbirliği halinde Hicaz demiryoluna karşı girişilen direniş ve sabotaj eylemleri, henüz serpilmekte olan Arap milliyetçiliği için en önemli mücadele odaklarından birini oluşturmuş, bu bölgelerin ve toplumların imparatorluktan kopuşunu hızlandırmıştır.

Ochsenwald'un yapıtı, fazla yorumdan kaçınan, ancak vurguları ve genel değerlendirmeleri dengeli bir çalışma. Yakın dönemin az bildiğimiz fakat iç ve dış sonuçları önemli bir kurumunun tarihine ışık tutuyor. Bu kitabın çevrilerek Türkiye'deki okurlara da kazandırılması yararlı olacaktır.

Şevket PAMUK

* Eleuthère Eleftériadès, *Les chemins de fer en Syrie et au Liban* (Beirut: Imprimerie Catholique, 1944); Ahmad al-Marawani, *Al-Khatt al-hadidi al-hijazi* (Damascus/ Şam: Damascus Univ., 1959)
James K. Holman, "Sacred Line to Madina: The History of the Hejaz Railway," yayımlanmamış A.B. tezi, Princeton, 1967; Jacob M. Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage* (Detroit: Wayne State Univ., 1971).
Bunlara, en son olarak, bir de Almanca araştırma eklenmiştir: Ulrich Fiedler, *Der Bedeutungwandel der Hedschasbahn/* Eine historisch- geografische Untersuchung (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1984), Islamkundliche Unterschungen Band 94.

"BABAÎLER İSYANI"NIN SUNDUĞU GERÇEKLER

Ahmet Yaşar OCAK, *Babaîler İsyanı* (İst.: Dergâh Yay., 1980)

Babaîler İsyanı günümüzde, birçon incelemeye konu olan halk hareketlerinden biridir. Yaklaşık 700 yıl önce gerçekleştirilen Babaîler eylemi, Anadolu tarihinin bilinen en eski ve en büyük halk hareketlerinden biridir. Önemi, yalnızca eskiliğinden ve büyüklüğünden de gelmez. Bu hareket, aynı zamanda Anadolu'da bildiğimiz ilk örgütlü, plânlı ve bilinçli halk hareketi niteliğindedir. Bu hareketin bir başka önemli yanı da, maddi ve kültürel kalıntılarıyla, sonraki halk hareketlerine bir temel oluşturmasıdır.

Babaîler İsyanı, çağdaşı (13. yüzyıl) Selçuklu resmi tarih yazıcılarından başlayarak, sonradan gelen birçok siyasal tarihlere, yabancı günlüklere, menkıbelere ve destan türü bazı şiirsel ürünlere yansımıştır.

Babaîler eylemi, bugünkü kaynaklara daha çok *Babaîler, Baba İshak* ve *II. Giyaseddin Keyhusrev* dolayısıyla yansımaktadır. Günümüzde Babaîler eylemini doğrudan işleyen iki kitap bulunuyor. Bunlardan biri *Abdullah Tekin*'in *"Babalılar Ayaklanması* (1978)" kitabı, ötekiyse *Ahmet Yaşar Ocak*'ın *"Babaîler İsyanı* (1980)" adlı araştırmasıdır.

Ahmet Yaşar Ocak'ın eseri Babaî hareketini bütün yönleriyle sergilemeye çalışmaktadır. Babaî hareketinin ortaya çıktığı çevrenin ekonomik, siyasal, sosyal ve

kültürel koşulları ile ayaklanmanın gelişim aşamaları ve sonuçları, ilk kez bu ölçüde derinliğine irdelenmektedir.

Hemen belirtelim ki, Ahmet Yaşar Ocak, kitabında birçok yeni tez ve bilgiyle çıkıyor ortaya. Ocak'ın görüşleri, bazı yönlerden bugüne kadar bilinenlerle çelişiyor. Herşeyden önce Ocak, *Babaî hareketini yönlendiren gerçek liderin, şimdiye kadar bilindiği gibi Baba İshak değil, "Baba Resûl" lâkabıyla anılan Baba İlyas Horasanî olduğu görüşündedir. Baba İshak ise Baba İlyas'ın halifelerinden biri olarak yansıtılmaktadır.*

Ocak'ın özellikle vurguladığı temel konulardan biri işte, *Babaî hareketinin gayrı Sünni (heterodoks), hatta Şiî bir yapıya sahip oluşudur. Bu saptama, Bektaşiliğin Şia kaynaklı oluşunu da kendiliğinden getirmektedir.*

Ocak, hareketin gerçek lideri konusundaki tezini olayın çağdaşı Hıristiyan (Süryanî) kaynaklarından *Ebu'l-Ferec Tarihi*'ne (Ebu'l-Ferec Gregorius, öl. 1286) ve Baba İlyas'ın torunlarından *Elvan Çelebi*'nin *"Menâkıbu'l-Kudsîye fî Menâsıbi'l-Ünsîye"* adlı menkıbe eserine dayandırmaktadır. Zaman zaman kimi başka eserlere de göndermeler yapan Ocak, sözünü ettiğimiz iki eseri temel almaktadır. Yazarın görüşlerini dayandırdığı bu iki eserden Ebu'l-Ferec Tarihi'nin yazarı (öl. 1286) ayaklanmanın gerçekleştiği dönemde yaşamış, ancak Baba İlyas'ın toruhu Elvan Çelebi olaydan ikiyüz yıl sonra (15. yüzyıl) yaşamış ve eserini söylencelere dayandırmıştır.

Babaîler eylemine yakın zamanlarda kaleme alınmış tarihler, kim adına yazılmış olurlarsa olsunlar konumuz açısından büyük önem taşımaktadırlar. Ebu'l-Ferec Tarihi'nin yanısıra Selçuklu resmi yazıcısı *İbn Bîbî*'nin (öl. 1272) *"El-Evâmiru'l-Alâiyye fî'l-Umûrü'l-Alâiyye"* adlı tarihi de bu türden olayın çağdaşı bir temel eserdir. Kuşkusuz olaya geniş yer veren Elvan Çelebi'nin 'menkıbe' niteliğindeki manzum eseri de, konumuz açısından önemlidir. Ancak eylemin liderlerinden Baba İlyas'a yakınlığı ve bir menkıbe eseri olması bakımından, sağlıklı bir ayıklama yapmak zorunludur.

A.Y. Ocak'ın eserinin, bu konuda şimdiye kadar yazılanların en yetkini olduğunu söyleyebiliriz. Ocak, *Baba İlyas'ın ayaklanmadaki rolü, Baba İlyas'la Baba İshak'ın öldürülme zamanları dahil, eylemin çeşitli aşamaları konusunda bazı yeni ve doğru saptamalarda bulunmuştur.*

Ocak, Elvan Çelebi'ye dayanarak, peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkma iftirasına Kefersud'lu bir Türkmen şeyhi olan Baba İshak'ın değil, Baba İlyas'ın uğradığını belirtiyor. Ocak'ın gösterdiği tanıklardan Ebu'l-Ferec de; Amasya yakınlarında oturan bir Türkmen şeyhinin kendisini *'peygamber' (Resûlullah)* ilan ettiğini, adı *Baba* olan bu kişinin, müridi *Şeyh İshak*'ı Türkmenler arasında kendi fikirlerini yaymak üzere Hısn-ı Mansur'a (Adıyaman) gönderdiğini bildiriyor.

Ocak, böylece Ebu'l-Ferec'in, *'Baba Resûl*'le Şeyh İshak'ı açıkça birbirinden ayırdığını vurguluyor.

Baba İlyas adının İbn Bîbî'de hiç geçmemesine ve yalnızca Baba İshak'ın "Baba Besûl" olarak nitelendirildiğine, ayrıca Baba İlyas'ın Amasya'da, Baba İshak'ın Kefersud'da faaliyet gösterdiğine dikkat çeken yazar; adı geçen Selçuklu tarihçisinin iki adı karıştırmış olabileceği sonucuna varıyor. Yazar, böylece Baba Ilyas'ın isyanın ideologu, plânlayıcısı ve yürütücüsü olarak birinci lideri; Baba İshak'ınsa ikinci lideri olduğu görüşüne varıyor. (Bkz. a.g.e., Ayaklanmanın Şefi Baba Resûl'ün Kimliği Meselesi, s. 83-89).

Ahmet Yaşar Ocak*'ın, Baba İlyas'ı her anlamda birinci lider olarak yansıtması, bazı yönleriyle yanlış geliyor bize.* İbn Bîbî dışındaki eylemin çağdaşı ve sonraki kaynakların hemen tümünde, Baba İlyas ve Baba İshak adları yanyana geçiyor. Ocak'ın, eylemin aşamaları konusunda yaptığı tüm alıntılarda ve değerlendirmelerde de; *Baba İlyas'ın bir ideolojik-öncü ve plânlayıcı olarak görev yaptığı, -öldürülme olayı dışında- hiçbir somut eyleme katılmadığı; Baba İshak'ınsa eylemin her aşamasında hem bir ideolog, hem bir propagandist, hem bir yönetici, hem de bir savaşçı olarak aktif görev yaptığı görülüyor.*

Baba İlyas, nasıl kendinden önce gelenlerin düşünsel temsilcisi ve Babaîliğin kuramlaştırıcısı ise, Baba İshak da onun en yakın adamı ve düşüncelerini hayata geçirmeyi amaçlayan bir eylem lideridir.

Ocak'ın hareket noktalarından biri de, Ebu'l-Ferec'de İlyas'ın *"Baba"* ya da *"Resul"* adıyla anılmasıdır. *"Mehdî"* ve benzeri imajların Asya halklarındaki yaygınlığına bakarak, bu noktayı şöyle açıklayabiliriz. Halkın, bir lideri *"Mehdi"* ya da *"Resulullah"* olarak nitelendirmesi için, onun mutlaka bir tarikat kurucusu olması gerekmiyor. Sonraki halk hareketlerinde de görüldüğü gibi, halk *"kurtarıcı"* olarak gördüğü eylem liderlerine bu sıfatı hemen yakıştırmıştır. Bu nedenle halk, Baba İlyas hayattayken yalnız ona ya da ayrı yörelerde ayrı ayrı ikisine; Baba İlyas öldürüldükten sonra yalnız Baba İshak'a bu sıfatı yakıştırmış olabilir. Bu da, heterodoks ve gayr-ı Müslim inançtaki halk tabakalarının, ogüne kadar kendilerini kurtaramayan İslâm Peygamberinin yerine kendi "peygamberlerini" ikame etmek istemeleriyle açıklanabilir.

Bunlardan sonra liderlik konusunda şu sonuca varmamız yanlış olmaz: *Babaî düşüncesinin kuramcısı Baba İlyas, eylemi Baba İshak'la birlikte plânlamış ve kotarmıştır. Ancak eylemin büyük bölümünde ön plânda olan Baba İshak'tır. Baba İlyas, öldürülünceye kadar ona geriden destek sağlamıştır.*

Ocak'ın aydınlığa çıkardığı önemli noktalardan biri, Baba İlyas'la Baba İshak'ın öldürülme zaman ve biçimleridir. Ocak, *Amasya'da öldürülerek kale burcuna asılanın Baba İshak değil Baba İlyas olduğunu kanıtlıyor. Baba İshak, sanıldığı gibi Amasya'ya yürürken değil, ayaklanmanın noktalandığı Malya Ovası savaşında öldürülmüştür.*

Elvan Çelebi, Baba İshak'ın Malya Savaşı'nda öldüğünü şu dizelerle anlatıyor:

Ok dokunmaz kılıç kesmez anı
Oldu çün muhibb-i sultânî
Eserin bulmadılar İshak'un
Bu inayet kamûsu Hallak'un

Araştırmasını "XIII. Yüzyılda Anadolu'da Baba Resûl (Babaîler) İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri" üzerinde yoğunlaştıran yazar; düşüncelerini temellendirebilmek için haklı olarak o dönem Selçuklu toplumunun bir çözümlemesini yapıyor; Babaîler ayaklanmasının ekonomik, sosyal, psikolojik, dinsel ve siyasal nedenlerini sergilemeye çalışıyor.

Babaî eylemini irdeleyen hemen bütün araştırmacılar, hareketin heterodoks bir yapıya sahip olduğu noktasında birleşiyorlar. Yalnızca Babaî tarikatının kaynakları konusunda, aralarında bazı görüş ayrılıkları bulunuyor. *Babaî eylemi şimdiye dek genellikle etnik ve dinsel bir çerçeveye oturtulmuş, olayın sınıfsal özü gözardı edilmiştir.*

Araştırmacılar Babaî ayaklanmasındaki dinsel-kültürel etkenleri gereğinden çok abartmaktadırlar. Anadolu'daki öteki halklar kendi dillerini konuşurken, Türkmenlerin de kendi dillerini konuştukları, Saraydaysa Farsça konuşulduğu ve buradakilerin Acem kültürünün etkisinde oldukları doğrudur. Bunun yanında Saray çevresinde Sünni inanç egemenken, başka halkların İslamlığın başka inanç kollarına bağlı oldukları; Hıristiyan halklar olduğu gibi, Türkmenlerin genellikle "batınî" inançlara mensup oldukları da bir gerçektir. Ancak *ayaklanmanın yalnızca Babaî düşüncesine mensup Türkmenlerce gerçekleştirildiği yolundaki görüş yanlıştır. Omurgasını Türkmenler oluşturmakla birlikte Babaî ayaklanmasına her ulustan, her dinden katılanlar olduğunu görüyoruz.* Baba İlyas ve Baba İshak'ın çağrıları da doğrudan bu yöndedir. Eylemin liderleri, halkın inançlarına ya da milliyetlerine değil, doğrudan toplumsal yaşamına sesleniyorlardı. Babaîler, öğretilerini siyasal ve sosyal yaklaşımlarla genişleterek sınıfsal duygu, dilek ve düşüncelerini yansıtmaktaydılar.

Ayaklanmaya katılan kitlelerle yönetimin ilişkilerini belirleyen, doğrudan sınıfsal konumları ve çıkarlarıdır. Yoksa, bütün inanç mensuplarına çağrıda bulunup Farsça, Arapça, Türkçe ve Rumca şiirler yazan Mevlâna'nın, Babaîlere karşı tavır alması nasıl açıklanabilir. Müslümanlığı elden bırakmayan ve karşıdakileri "İslâ-

ma aykırı ve sapık" davranmakla suçlayan II. Keyhüsrev'in, Babalı hareketinin büyümesi karşısında paralı Frenk askerlerini yardıma çağırması da bu gerçeğin çarpıcı örneklerindendir. Aslında, harekete katılanların yalnızca Türkmenler olmadığını, düzenden şikâyetçi başka halklardan grupların da hareket içinde yoğun biçimde yer aldıklarını, başta İbn Bîbî ve Ebu'l-Ferec olmak üzere hemen bütün tarihçiler bildiriyorlar. Nitekim, Osmanlı tarihçilerinden Müneccimbaşı, *"Türkmenlerden başka bu eyleme, her ulustan katışanlar"* olduğunu, 'sürü' olarak nitelendirdiği halkın, *"din ve ulus ayırdetmeksizin biraraya geldiğini"* yazıyor. Aynı kaynaklar, yoksul Anadolu insanlarının mallarını satıp silahlandıklarını ve eylem liderlerinin çağrısı üzerine *"karınca ve çekirgeler gibi"* hemen ayaklandıklarını, *"sözleştikleri gün ve saatte"* isyan bayrağını kaldırdıklarını da haber verirler.

Bu gibi nedenlerle, *Babaî hareketinin örgütlü ve iktidara yönelik bir sınıf hareketi olduğuna, etnik ve dinsel faktörlerden çok sosyo-ekonomik faktörlerin rol oynadığına inanıyoruz.*

Selçuklular döneminde, başta göçebe Türkmenler olmak üzere değişik ulus ve dinden yoksul insanların, toplumsal yapıdan kaynaklanan maddi ve ideolojik etkenlerin dürtüsüyle, içinde bulundukları yaşam düzeyini iyileştirmek ve siyasal iktidarı ele geçirerek devlete doğrudan sahip olmak amacıyla ayaklandıkları, Ahmet Yaşar Ocak'ın *"Babaîler İsyanı"* çalışmasıyla daha inandırıcı kanıtlarla ortaya çıkıyor.

Babaîler eylemi, ortaya çıkış, kitle tabanı hazırlama, siyasal iktidara yönelik etkin propaganda ve eyleme katılanların sınıfsal konumu açısından *Şeyh Bedreddin* ve *Şah Kulu Baba* eylemlerine çok benzer. Bu nedenle bu eylem, birçok yönüyle sonraki köylü ayaklanmalarına kaynaklık etmiştir diyebiliriz. Sonraki halk hareketlerinin boyutlarını doğru kavrayabilmek için bu 'itme' hareketini iyi irdelemek gerekiyor.

Mehmet BAYRAK

Ahmet Yaşar Ocak, kendi deyişiyle "Anadolu Türk heterodoksisi tarihi"ne ilişkin çalışmalarını sürdürmektedir. Son olarak, burada tanıtılan kitabına eklemlenen şu eseri yayımlandı: *Bektaşi Menakipnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri* (İstanbul: Enderun K., 1983).

Yazarın daha önce çıkan bazı makaleleri de şöyle sıralanabilir:

— "Zaviyeler," *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII (1978).

— "XIII ve XIV. yüzyıllar Anadolu Türk tarihi bakımdan önemli bir kaynak: Menakib'ul Kudsiye fi Menâsıb'il Unsiye," *Tarih Dergisi*, Sayı XXXII (1979).

— "Bazı Menâkıbnâmelere göre XIII-XV. yüzyıllardaki iktidarlarda heterodoks şeyh ve dervişlerin rolü," *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı II (1981).

— "Kalenderîler ve Bektaşîlik," *İ.Ü. Edebiyat Fak: Doğumunun 100. Yıldönümünde Atatürk'e Armağan* (1981).

MÜSÂVÂT-I TÂMME

24 Temmuz 1908'de ilân edilen İkinci Meşrutiyet'le birlikte tüze, danışma, eşitlik, özgürlük, kardeşlik haykırışları arasında beliren yeni siyasal ortamda, Şeriat'a yaslanan kaba gücün yüzlerce yıldır ezim ezim ezdiği kadın sorunu da gündeme gelir. Batıyı tanıyan kimi aydınlara göre, eşitlik ve özgürlük denen kutsal haklardan, toplumun yarısını oluşturan kadınların da yararlanması kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Halil Hâmit, bu görüşü savunan Meşrutiyet yazarlarından biridir. 1328 (1912)'de Hukuk-i Nisvan Kütüphanesi tarafından yayımlanan kitabı, *Müsâvât-ı Tâmme*, yani Tam Eşitlik adını taşır. Daha çok Fransız kaynaklarından beslendiği anlaşılan yazar, daha hazırlık evresindeyken kimi diplomalılara da birer mektup yazarak, konuya ilişkin görüşlerini sorar ve sorusunu yanıtlayanlardan Emine Semiye, M. Rauf, Râif Necdet ile Köprülüzâde Mehmet Fuat'ın mektuplarını, "İslâmda Feminizm" başlığı altında kitabına alır. Bu dört kişiden yalnızca Emine Semiye, sınırlı da olsa, kadın erkek eşitliğini savunmaktadır. Öbürleri, doğanın yanıltıcı açmazlarına saplanarak, kadınla erkeğin eşit olamayacaklarını tanıtlamağa çalışırlar. Oysa, Emine Semiye de görüşlerini doğaya yaslar: "Evet, tıbben kadınla erkek dimağı arasında hiçbir fark yoktur" (s. 4/5).

Mektuplardan sonra "İlk Söz" ile başlayan asıl kitap, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, "kadının akvâm-ı kâdime arasındaki mevkii" özetlenmekte ve bölüm, tarihe geçmiş ünlü kadınların fotoğraflarıyla süslenmektedir. Yapıtın asıl ağırlığını oluşturan ikinci bölümse, şu soruyla başlamaktadır: "Kadın, hayat-ı içtimaiyeye dahil olabilir mi?" (s. 52).

Halil Hâmit, soru karşısındaki tavrını şöyle saptamaktadır: "Benim vereceğim cevap, şüphesiz evet olacaktır. Fakat, müsâvât-ı tâmmenin aleyhinde bulunanlar, kadınla erkek arasında fizyolojik ve psikolojik fark bulunduğunu iddia ediyorlar. Diyorlar ki: Kadın, erkekten, teşkilât-ı bedeniyye ve ruhiyyece ayrılır. Kadının vazifesi zevcelik ve valideliktir. Tabiat onu çocuk büyütmek için ortaya atar. Kadınla erkek arasındaki fark-ı azîm hiçbir zaman kapanmaz" (s. 53).

"Biz de deriz ki: Kadınla erkek arasında, her iki cihetten, hiçbir fark yoktur. Kadın ne ise erkek de odur. Erkeğin yaptığı şeyi kadın da yapabilir. Kadınların da hukuk-i şahsiyye, medeniyye ve siyasiyyede erkeklerle müsavî olması ihtiyaç, hem de büyük bir ihtiyaçtır. Bir kadın, çocuğa bakmakla bu haklardan uzak kalamaz. Kadına yalnız zevceliği, valideliği tahmil etmek, pek büyük bir haksızlıktır" (s. 53).

"Kadınların elinden hukuklarını gasbederek esir yaşatmakta ısrar edenler, kendilerini müthiş bir uçuruma bilâtereddüt bırakıyorlar. Böyle cahil erkeklerin ellerinde oyuncak olan zavallı kadınlara acımalı ve o ahmak, menfaatini bile cehaletine fedâ eden erkeklere de lânetler etmelidir" (s. 56).

"Kadının ehemmiyeti yalnız validelikte değildir. Her hususta ihtiyacatımızı mahvetmek için kadınların merhametli, müşfik, bîtaraf ve gayûr ellerine muhtacız. O eller ki, aramızda mevcudiyetini hissettirmez; mutlaka mahkûm kalır, beşer de o zaman mütemâdî bir hatve-i cahilâneyle inkiraza gidiyor demektir" (s. 57).

Yazar, topluma katılmaya henüz hazır olmayan kadınların, öncelikle aile içinde kurtarılmasını ister. Ancak, "esaret kalkmadıkça" der, "hayat-ı ailede kadının mevkii canlanamaz. Bizde kadınla erkek, küçük bir çocukla vahşi bir hayvana benzer. Çünkü, bütün silâhlar erkeklerdedir. Kadınların hep hakları cebren alınmış, bir kûşe-i nisyâna atılmıştır. Bu büyük haksızlığa bir nihayet verilmelidir. (Fakat), muntazam bir izdivaç kanunu yapılmadıkça, kadınların mevkii pek fena kalacaktır. Bu öyle bir kanun olmalıdır ki, ilk maddesinde kadınlara da Hakk-ı Talâk (boşanma hakkı) verilmelidir" (s. 130/131).

Halil Hâmit'e göre, kadının aile içindeki kurtuluşu öncelikle gerekli, fakat, yeterli değildir. Gerçek kurtuluş için "kadın da çalışmalı, hayat-ı umumiyyede mevcudiyetini hissettirmelidir" (s. 54). İslâmın getirdiği örtünme gücemliliği (mecburiyeti) buna engel olmuş ve hâlâ da olmaktadır. Yazarımızın yüreği yanıktır. Şöyle der:

"Ne yapmağa teşebbüs edildiyse, tesettür (örtünme) bir mânia olmak üzere ortaya atıldı. Kadınlar, mürur-ı zamanla (zaman içinde) dehşetli tebdilâta uğrayan tesettür için ezildiler. Tesettür, mânâ-yi asliyyesinden pek uzak kalmıştır. Çünkü, şimdiki tesettürle kadınlar yaşadıklarını hissetmiyorlar. Şimdiki tesettür, kadınlara 'öl!' diyor. Ancak, istikbal kadınlarımızın haklarını da verecek, tesettürün yaşamağa mâni olmadığını gösterecektir. Kat'i olarak söyleyebilirim ki, kadınlarımız da herşey olabilir ve olacaktır" (s. 59/60).

Batılı feministler karşısında kendini "küçük feminist" (s. 23) olarak niteleyen, "kadınlar yaşayacaktır, yaşamalıdır" (s. 17) diye haykıran, "kadın, erkeklere mahsus bir oyuncak değildir. Erkek ne ise kadın da odur. Erkek hangi hukuka mâlikse, kadın da mâliktir. Erkek hâkimse, kadın da hâkimdir. Bugün değilmiş, elbette yarın olacaktır; kat'iyyen olacaktır. Esaret hiçbir yerde bakî kalmamıştır" (s. 17) tümceleriyle kesin inancını belirleyen Halil Hâmit, gelmekte olanı göremeyen erkeklere şöyle seslenir:

"Ey vahşetten kurtulamayan erkekler! Artık anlamalısınız ki, âlem-i insaniyyet sizi kabul edemez. Siz, haric-ez-beşersiniz (insanlık dışısınız). Yaptığınız cinayetler sayısızdır). Cehalet ve taassubunuz neticesi açtığınız yaraların, mezarların cezasını göreceksiniz" (s. 80).

"Kadın, cemiyet-i beşeriye arasında yaşamaz ve mevcudiyetini gösteremezse, hiçbir yerde yaşamaz. Cehalet ve taassup örtüsü altında bütün mevcudat kararıp gider. İnsaniyetperver hanımlarımızın nümayişler yaparak haklarını istediklerini görmeyi ne derece isterdim. Kadınların büyüklüğünü inkâr etmek, hakikate karşı isyandır. Hanımlarımızın ilerde herşey olacaklarını kat'iyyen biliyorum" (s. 85/86).

"Yaşasın kadınlar, yaşasın hürriyet"! (s. 85).

Hüseyin KILIÇ

ÇEŞİTLİ ALFABELERLE TÜRKÇE YAZILAR

Osmanlıların Arap Alfabesinde Reform Girişimleri

Baştarafı 62. sayfada

harfle yazılır. Bununla beraber, bu yeni imlâ tarzının her zaman telâffuzu yansıttığı söylenemez. *Hurûf-u munfasıla* çok kere klasik imlâya sadıktır. Örneğin, *demek* yerine *dimek, ederim* yerine *iderim, istiyorum* yerine *isteyorım* yazılıyordu.

Hurûf-u munfasıla kendi içinde tutarlı da değildi. Her sesi tek işaret ile gösterme ilkesi kelime başındaki ünlülerin yazımında bozuluyordu. Şöyle ki kelime içi ve sonunda tek işaretle gösterilen *a* ve *â* dışındaki ünlüler kelime başında kendilerinden önce getirilen bir hemzeli elif ile yazılmak zorunda idiler. Örneğin, *Emirgân* gibi bir kelime *elif-he-m-i-r-g-â-n* tarzında yazılacaktı. Arapça terkiplerdeki harf-i tarif de, eskiden olduğu gibi, yani *hurûf-u şemsiyye* ile olan ünsüz benzeşmeleri belirtilmeden, daima *elif* ve *lâm*'dan oluşan özel ligatürü ile gösterilecekti.

Hurûf-u munfasıla'nın eleştirilecek yanlarından biri de Arapça kelimeleri hoyratça denilebilecek tarzda vokalize ederek tanınmaz şekillere soktuğu halde, Türkçede telâffuz edilmeyen *'ayn*'dan vazgeçememiş olmasıdır. Örneğin, *ilim, âlem* vb. gibi kelimelerin başındaki *'ayn* Türkçede hiç telâffuz edilmediği halde yeni yazıda da korunuyordu.

Hurûf-u munfasıla Arapça-Farsça kelimeleri vokalize ederek tanınmaz şekillere soktuğu, üç-dört ünsüz harfi ile yazılan kelimeleri böylece sekiz on harften oluşan uzun kelimeler haline getirdiği için klasik Osmanlı yazı ve imlâsına göre öğrenilmesi çok daha zor ve külfetli bir sistemdi. Üstelik tam anlamıyle fonetik bir yazı da değildi. Böylece, geç kalmış ve ölü doğmuş bir girişim olarak kaldı.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA ALFABE REFORMU

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang Uygur Muhtar Bölgesi'nde (Doğu Türkistan'da) yaşayan Uygurlar da yüzyıllardan beri kullandıkları Arap alfabesinde reform yapmışlar, bu alfabeyi kendi lehçeleri için elverişli ve kolay öğrenilir bir duruma getirmişlerdir.

Tadil edilmiş Arap asıllı Uygur alfabesinde *sat, dat, tı, zı, zel* ve üç noktalı *se* (peltek *se*) harfleri ile *ha* harfi yoktur. *Ha* ile yazılan Arapça asıllı kelimelerdeki bu ses *he* ile yazılır. Geniz *n*'si Eski Osmanlıcada olduğu gibi, üç noktalı *kef* ile gösterilir. Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin imlâları bozularak bu kelimelerin bütün ünlüleri kendi özel harfleri ile yazılır. Bu sistemin *hurûf-u munfasıla* sisteminden ayrıldığı nokta harflerin ayrı değil bitişik yazılmasıdır. *Ayn* harfi de yoktur.

Ünlülere gelince, Yeni Uygurca ünlü sistemindeki her ünlü için ayrı bir harf vardır: Klasik Osmanlı sisteminden farklı noktalar şunlardır: *i* ünlüsü noktasız *ye* ile, *o* ve *ö* ünlüleri *vav*, fakat *u* ve *ü* ünlüleri harekeli (ötreli) *vav* ile yazılır. Üç noktalı *vav* ise çiftdudak sızıcısı *w*yi temsil eder. Noktaları üstüste konulmuş *ye* kapalı *e (é)* ünlüsünü, *he* harfi ise Osmanlıcada olduğu gibi, açık *e* ünlüsünü yazmakta kullanılır. Kelime başındaki ünlüleri yazmak için ünlü harfinin önüne *hemze* getirilir. *Med*'li *elif* yoktur.

Kazak alfabesi de genel olarak Uygur alfabesi gibidir. Belli başlı farklar şunlardır: Kazak alfabesinde *gayn* harfi yoktur, kalın *g* sesi *ayn* ile yazılır; kelime başındaki ünlü harflerinden önce *hemze* konulmaz.

Hurûf-u munfasıla ile mukayese edilirse, Doğu Türkistan Uygurlarının reformu Arapçaya mahsus sesleri temsil eden *ayn, sat, dat, tı, zı,* vb. gibi harfleri sistemden çıkarması bakımından Türkçe için daha uygun ve elverişlidir. Biricik kusuru *o* ile *ö*'yü ve *u* ile *ü*'yü ayırt etmemesidir.

١٢ ١١
واريلق
مجله ماهانه فرهنگی فارسی واوركی
آيليق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشريه
بشنجی ايل صايی ١٢٩١١ (آردجيل صايی ٥٧ و ٥٨)
سال پنجم شماره ١٢٩١١ (شماره مسلسل ٥٧ و ٥٨)
بهمن و اسفند ١٣٦٢
(شماره امتياز ٢٥٣٨)
اين مجله هيچ حزب وگروهی بستگی ندارد
VARLIQ
Monthly
PERSIAN AND TURKISH JOURNAL
5t Year No 11,12 (Serial No. 57,58
DEC, JAN 1984
Address :Vali-ASR Ave. Bidi Str. No. 17
Tehran, Iran
قيمت ١٥٠ ريال

Tahran'da Farsça-Türkçe (Azeri Türkçesi) olarak ayda bir yayımlanan VARLIK dergisinin kapağı

[1]Agâh Sırrı Levend, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*, TDK Yayınları: 182, Ankara, 1960, s. 153, 154. Ayrıca bakınız: Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmeleri Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri, 1862-1884", *Belleten*, sayı 66 (1963).

[2]A.S. Levend, s. 156.

هەلق
HƏLK
1966 1
— بۇسانىڭ مۇھىم مەزمۇنى —
تىببى خىزمەتچىلەر يېزىلارغا بارىدى
يېزىلارغا باپ كىچىك تىياتىرلار
ئامېرىكا خەلقى سوزلەشكە باشلىدى!

Pekin'de yayımlanan Uygurca Helk dergisinin başlığı.
En üstte ünlüsü de yazılmış HELK (altında Latin harfleri ile aynı ad)
Üstte: Bu sanning muhim mezmuni
Tibbî hizmetçiler yezilarga bardi
Yezilarga bap kiçik tiyatirlar
Amerika helki sözleşke başlidi!
(Bu sayının önemli yazıları:
Sağlık işçileri köylere gitti
Köylere giden küçük tiyatrolar
Amerika halkı konuşmaga başladı!)

Yanda, Damad Ali Kenan Bey'in önerdiği kûfî yazı, altta, Damad Ali Kenan'ın Matbaacılık ve Kûfî Yazı *adlı kitabının kapağı...*

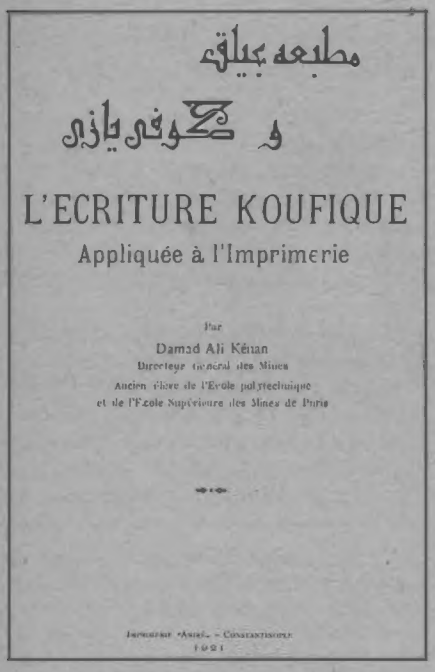
مطبعه جیلیق

و کوفی یازی

L'ECRITURE KOUFIQUE

Appliquée à l'Imprimerie

Par

Damad Ali Kénan

Directeur Général des Mines

Ancien élève de l'Ecole polytechnique

et de l'Ecole Supérieure des Mines de Paris

Imprimerie "Anatolie" - Constantinople

1921

EXEMPLES DE TRANSCRIPTION

Voyelles	Mots français	Renversement et épellation	Transcription définitive
a-ا,آ	Arago	A ga r a	آراغو
é-ە	Chloé	e olhC	قلوئه
ë-ۑ	Noël	lö oN	نوئل
E-ې	Edison	noS ib E	ادیسون
I-ي	Iran	I nar i	ایران
Ï-ي	Moïse	'sï oM	موئیز
i-ى	Louis	Lou 'i	لوئی
ï-ۍ	Naïlé	lé ï aN	نائله
I-ِ	Islam	lam Is	اسلام

Voyelles	Mots français	Renversement et épellation	Transcription définitive
O-ۆ	Orphée	'fée rO	
اۆرفه		ه ف ر ۆ ا	
o-ۆ	Léon	noL o	
لئۆن		ن ۆ ئ ل	
u-ۇ	univers	'ver in u	
اونیوَر		ر َو ی ن ا	
u-ۇ	Haïy	y ï a H	
هائوئی		ی ئ و ئ ا ه	
U-ۇ	Uléma	a m é l U	
علما		ا ـ ل ـ م ا ع	
U-ٔ	Ustad	dat sU	
اُستاد		د ا ـ ت ـ س ا	
Eu-ۆ	Eugène	'nép uE	
اۆژەن		ن ه ژ ۆ ا	
eu-ۆ	noueux	'ue nou	
نۆئۆ		ۆ ئ ۆ ن	
Ou-ۇ	Oural	lar uO	
اۇرال		ل ا ر ۇ ا	
ou-ۇ	Raoul	luo aR	
رائۇل		ل ۇ ئ ا ر	

شىنجياڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

1 شىنجياڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىز بويىچە يەر مەيدانى
2 كەلە چولا بىر ئولكە. مەيۈەتلىك تيانشان تېغى ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا
3 توغرىسىغا سوزۇلۇپ ياتقان بولۇپ، شىنجياڭنى جەنۇبىي قىسمىدىكى
4 تارىم ئويمانلىغى ۋە شىمالىي قىسمىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن
5 ئىبارەت ئىككى قىسىغا بولۇپ تۇرىدۇ؛ قارا قۇرۇم تېغى، كۇئېنلۇن
6 تېغى ۋە ئالتاي تېغى يەنە جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپتىن ئۇنى
7 قۇچاقلاپ تۇرىدۇ.
8 شىنجياڭدا يىلىنىڭ قار ئېرىمەيدىغان ئىگىز چوققىلار ناھايىتى
9 تۇرغۇن. جۇڭگو-پاكىستان چېگرىسىدىكى چوغاتورى چوققىسى دېگىز
10 يۈزىدىن 8 مىڭ 611 مېتر ئىگىز؛ تۇرپان ئويمانلىقى بولسا، دېگىز
11 يۈزىدىن تۆۋەن، ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى كايدىكۆلنىڭ
12 سۈيىنىڭ يۈزى دېگىز يۈزىدىن 154 مېتر تۆۋەن. تيانشان ئالتاي
13 تاغلىرىنىڭ يانبېغىرلىرىدىكى ئورمانلار بۈك-باراڤسان بولۇپ، ئوت-
14 چۆپلەر كىمخاپتەك پاي-يۇمشاق ئۇسۇپ تۇرىدۇ؛ تەكلىماكان قۇمۇغى
15 بولسا، پايانسىز دولقۇنسىمان سوزۇلۇپ كەتكەن قۇم بارخانلىرىدىن
16 ئىبارەت. ئۇخشاش بولمىغان بۇ كۆرۈنۈشلەر شىنجياڭنىڭ گاجايىپ
17 گۈزەل مەنزىرىسىنى ھاسىل قىلدۇ.

COĞRAPİYE SAWADİ

ŞİNCYANG UYGUR APTONOM RAYONİ

1. Şincyañ Uygur Aptonom Rayoni memlikitimiz boyiçe yer meydani
2. eñ çoñ bir ölke. Heywetlik Tyanşan tëği uniñ otturisida
3. toğrisiğa sozulup yatkan bolup, Şincyañgni cenubi kismidiki
4. Tarim oymanliği we şimali kismidiki Cuñgariye oymanliğidin
5. ibaret ikki kisimğa bölüp turidu; Kara Kurum tëği, Küenlun
6. tëği we Altay tëği yene cenubi we şimali tereptin uni
7. kuçaklap turidu.
8. Şincyañgda yil-boyi kar érimeydiğan iğiz çokkilar nahayiti
9. nurğun. Cuñgğu-Pakistan çëğrisidiki Çoa-ori çokkisi dëñgiz
10. yüzidin 8 miñ 611 mëtir iğiz; Turpan oymanliği bolsa, dëñgiz
11. yüzidin töwen, oymanlikniñ cenubi kismidiki Aydiñ-kölniñ
12. suyiniñ yüzi dëñgiz yüzidin 154 mëtir töwen. Tyanşan Altay
13. tağliriniñ yanbağriliridiki ormanlar bük-barakşan bolup, ot-
14. çöpler kimhaptek yap-yeşil turidu; Teklimakan kumluği
15. bolsa, payansiz dolkunsiman sozulup ketken kum barhanliridin
16. ibaret. Ohşaş bolmiğan bu körünüşler Şincyañgniñ acayip
17. güzel menzirisini hasil kilidu.

COĞRAFYA DERSİ

SİNKİANG UYGUR OTONOM BÖLGESİ

1. Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi memleketimiz içinde yüz ölçümü
2. en büyük bir ülke. Heybetli Tiyanşan dağı onun ortasında
3. doğru bir şekilde uzanıp, Sinkiang'ı güney kısmındaki
4. Tarım çukuru ve kuzey kısmındaki Cangarya çukurundan
5. ibaret iki kısma böler; Kara Kurum Dagı, Küen-lun
6. dağı ve Altay dagı da güney ve kuzey taraf(ın)dan onu
7. kucaklar.
8. Sinkiang'da yıl boyunca kar(ı) erimeyen yüksek doruklar pek
9. çok(tur). Çin-Pakistan sınırındaki Çoa-ori doruğu deniz
10. yüzünden 8 bin 611 metre yüksek(tir); Turfan çukuru ise, deniz
11. yüzünden alçak(tır), çukurun güney kısmındaki Aydın-göl'ün
12. suyunun yüzü deniz yüzünden 154 metre alçak(tır). Tiyanşan (ve)
13. dağlarının yamaçlarındaki ormanlar sık ve kadife yeşili olup, çayır
14. ve çimenler ipek gibi yemyeşildir; Taklamakan çölü (*harf.* kumluğu)
15. ise, ucsuz-bucaksız dalgalar misali uzanıp giden kum tepelerinden
16. ibaret(tir). Benzer olmayan bu görünümler Sinkiang'ın şaşılası
17. güzel manzarasını meydana getirir.

II. Abdülhamid'in Ramazanoğulları ile ilgili son fermanı (Tâhâ Toros Koleksiyonu'ndan)